

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

КИЇВ

10

1965

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 10
ЖОВТЕНЬ
1965

РІК ВИДАННЯ ДЕВ'ЯТИЙ

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР, ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ
АРТІЇ ЦК КП УКРАЇНИ — ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

З М І С Т

СТАТТІ

- А. Жилін (*Москва*) — В. І. Ленін і воєнно-історична наука 3
О. Гуржій — Розвиток транспорту на Україні та посилення його ролі у все-
російських економічних зв'язках (60—90 рр. XIX ст.) 15
Г. Шовкопляс — Про характер зв'язків населення в епоху пізнього па-
леоліту 24

НАЗУСТРІЧ 50-РІЧЧЮ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ

- І. Супруненко, М. А. Рубач — Про стан і завдання наукової роз-
робки проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції 35

ПОВІДОМЛЕННЯ

- А. Олсфіренко (*Одеса*) — Організаційна діяльність Комуністичної пар-
тії України по втіленню в життя колгоспного Статуту (1935—1939 рр.) . . 46
С. Лузік — Деякі проблеми нового історичного етапу боротьби негрів
США за свободу 52
В. Бельська (*Дніпропетровськ*) — Пролетарська солідарність робітників
України з трудящими зарубіжних країн (1933—1937 рр.) 60
М. Гранчак (*Ужгород*) — Перші кроки діяльності Соціалістичної робіт-
ничої партії Угорщини (1925 р.) 68
Я. Случевська — До питання про Гомельську ~~паралель~~ партійних органі-
зацій Правобережної України та окремих відповідальних працівників
(25—26 листопада 1919 р.) 77
В. Свежинський (*Львів*) — Вплив Великої Жовтневої соціалістичної
революції на піднесення аграрного руху в Східній Галичині в 1918 р. . . 84
П. Гриценко — Робітничий клас України у здійсненні перших кроків
управління промисловістю (листопад 1917 р.— березень 1918 р.) 90

ОБГОВОРЕННЯ

ДО СТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОГО АТЛАСА УКРАЇНИ

- Г. Сарбей — Актуальна проблема історіографії 98
І. Бутич — Деякі думки з приводу створення історичного атласа України . 100

ЗАМІТКИ

- І. Худанич (*Ужгород*) — Утворення Угорсько-радянського товариства
(червень 1945 р.) 102
Ф. Дмитрієнко — Новий документ з історії Великого Жовтня на Україні . 104
Д. Пиха — Військова діяльність О. І. Єгорова на Україні 105
П. Костенко (*Ніжин*) — З історії більшовицького підпілля на Україні
в квітні—червні 1918 р. 109
А. Ярмиш (*Дніпропетровськ*) — Про участь батраків і сільськогосподар-
ських робітників України в соціалістичному будівництві на селі
в 1926—1929 рр. 114
Б. Перельман (*Москва*) — Революційна діяльність А. А. Костюшка-
Валужанича на Україні 117

Ю. О. Ковмір (<i>Глухів, Сумської області</i>) — Нове про І. Я. Посяду	120
М. Т. Савка (<i>Львів</i>), Я. Д. Тимчишин (<i>Львів</i>) — До історії виробництва «мечів харалужних»	123

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

М. Б. Рубін (<i>Вінниця</i>) — Висвітлення на уроках історії ролі праці та значень праці в житті людини	126
---	-----

ОГЛЯД ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

П. І. Денисенко — Нові книги харківського видавництва «Прапор»	128
Я. Р. Дашкевич (<i>Львів</i>) — Висвітлення українсько-вірменських зв'язків у літературі 1960—1964 рр.	130
Ю. О. Боев, П. С. Сохань — Новий журнал болгарських істориків	138

НАШ КАЛЕНДАР

І. Г. Шульга (<i>Ужгород</i>) — Ужгородському державному університету — 20 років	140
Ю. С. Бурляй — Друг України (до 125-річчя з дня народження І. Д. Писарева)	143

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

І. С. Дзюбко, А. Н. Новомінський — В. Питов, В. Попов. Учитесь коммунизму (из опыта воспитательной работы в вузах Украинской ССР)	145
М. М. Моторнюк — О. Я. Завадська. Школи України в період перебудови системи народної освіти	147
В. М. Довгопол (<i>Харків</i>), О. О. Кучер (<i>Харків</i>) — Промышленность и рабочий класс Украинской ССР в период восстановления народного хозяйства (1921—1925 годы).	148
Ф. П. Шевченко — Исторические связи народов СССР и Румынии в XV — начале XVIII в. Документы и материалы в трех томах, т. I, 1408—1632	150
М. П. Полетика (<i>Мінськ</i>) — Ю. А. Боев. Ближний Восток во внешней политике Франции (1898—1914 гг.). Очерки истории дипломатической борьбы Франции за Ближний Восток	153

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

О. І. Лугова, Л. А. Шевченко — Наукова сесія в Ужгороді	155
І. В. Романовський — Створення республіканського Добровільного Товариства охорони пам'яток історії і культури Української РСР.	156
М. П. — Читацька конференція «Українського історичного журналу»	156

ЛИСТ ДО РЕДАКЦІЇ

В. І. Теплицький — Про одну неточність в «Истории Киева»	157
--	-----

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Ф. П. Шевченко (головний редактор), І. Л. Бутич, А. М. Гаєвський (заст. головного редактора), І. О. Гуржій, М. Р. Доній, В. А. Жебокрицький, П. М. Калениченко, С. М. Королівський, І. П. Крип'якевич, П. А. Лавров, Л. П. Нагорна (заст. головного редактора), В. І. Петров, А. В. Санцевич, В. А. Чирко, П. М. Шморгун.

Відповідальний секретар І. В. Лупандін

Адреса редакції: Київ, 29, Кірова, 4, телефон: Б-9-71-31.

Украинский исторический журнал, № 10, 1965.

(На украинском языке)

Технічний редактор О. П. Яхніс.

Коректор Л. Л. Данилова.

БФ 05471. Зам. № К-227. Тираж 2511. Формат паперу 70×108¹/₁₆. Друк. фіз. аркушів 10. Умовн. друк. аркушів 14. Обліково-видавн. аркушів 16,87. Підписано до друку 16.X 1965 р. Ціна 60 коп.

Київська обласна друкарня, вул. Леніна, 19.

Статті

П. А. ЖИЛІН

В. І. ЛЕНІН І ВОЄННО-ІСТОРИЧНА НАУКА

Ця тема дуже велика. Вона включає велике коло воєнно-історичних проблем, які знайшли відображення у творах В. І. Леніна. Основними складовими елементами цієї теми є: оцінка В. І. Леніним політичного характеру воєн, їхньої класової суті, воєнно-теоретичні положення, сформульовані В. І. Леніним на основі вивчення воєн та узагальнення їх досвіду, практичне використання досвіду збройної боротьби в революційній боротьбі пролетаріату при підготовці та проведенні Великої Жовтневої соціалістичної революції, нарешті, методологічні проблеми вивчення воєнної історії, що впливають із ленінської спадщини. В ній міститься чимало й того цінного матеріалу, який стосується безпосередньо конкретних воєн. Особливо багато висловлювань, оцінок ми знаходимо у В. І. Леніна відносно громадянської війни 1918—1920 рр. Жоден історик, що вивчає ці хвилюючі події, насичені революційним пафосом і легендарним героїзмом, не може створити будь-що серйозне, не вивчивши найретельніше всього того, що є у В. І. Леніна з питань історії громадянської війни.

В одній статті неможливо скільки-небудь повно розглянути всі питання цієї теми. Проте, насамперед, слід виділити ряд проблем історико-теоретичного та методологічного характеру, що дістали висвітлення у працях В. І. Леніна. Зупинитися на них важливо тому, що воєнно-історична галузь теоретичної спадщини В. І. Леніна розроблена в нас ще недостатньо. По суті, ми ще не маємо такого узагальнення, в якому б вклад Леніна у розробку історії воєн, його широкі знання в цій галузі знайшли достатню оцінку¹. Це перше.

По-друге, слід визнати, що воєнна історія, як складова частина загальноісторичної науки, в останні, особливо післявоєнні роки, з різних причин, необгрунтовано відсунута на задній план. У шкільних і вузівських програмах воєнно-історична проблематика зведена до мінімуму, а в науково-дослідницьких планах інститутів історії та інших науково-дослідних закладів вона майже зникла. А, проте, війни в історії займають велике місце. За підрахунками одного швейцарського вченого, за п'ять з половиною століть їх було 14515 і вони забрали 3640 млн. людських життів. Війни відбувалися в різні історичні епохи та періоди. Були вони двадцять століть тому, виникають вони й у наш час.

Дослідити причини виникнення воєн, визначити їх характер, встановити певну історичну закономірність форм і засобів збройної боротьби — ось одне з важливих завдань радянської історичної науки. Це необхідно не тільки для того, щоб простежити еволюцію війни, як надзвичайно складного соціального явища, а, головне, з метою її від-

¹ На цю тему опублікована лише одна стаття І. І. Ростунова у «Военно-историческом журнале» № 4, 1960 р.

вернення. Такі дослідження особливо важливі в наш час, коли «Радянський Союз знов закликає уряди всіх країн виявити реалізм в оцінці співвідношення сил і можливих наслідків війни в ядерний вік, вжити ефективних заходів до усунення загрози нової світової війни»².

Чому виникають війни? Які їх причини? Що необхідно вжити, щоб не допустити кривавих сутичок? Це питання, що споконвіку хвилюють людей. Відповіді на них мають не тільки історико-теоретичний, методологічний але й виключно важливості практичний інтерес. Ось чому необхідно звернути увагу на немирну проблематику історичної науки, тобто на ті періоди історії СРСР, коли у війнах з ворогами радянський народ вирішував долю своєї держави.

Насамперед слід зупинитися на ставленні В. І. Леніна до воєнної історії. Це ставлення можна визначити однією короткою фразою: «Смішно не знати воєнної історії». Ці слова належать Леніну. Вони були сказані 8 березня 1918 р. у заключному виступі на сьомому з'їзді партії. Це був найтяжчий, критичний момент історії Радянської держави, коли вирішувалося питання: мир чи війна.

Тоді, у пристрасній і викривальній промові, спрямованій проти троцькістів та «лівих комуністів», він доводив неможливість, абсурдність наміру починати війну з Німеччиною, коли країна Рад ще не мала боєздатної армії, потребувала передишки. «Історія війни показує,— говорив В. І. Ленін,— що для того, щоб спинити армію, яка тікає в паніці, досить іноді буває навіть днів. Хто не бере, не підписує зараз диявольський мир, той — людина фрази, а не стратегії»³.

Розвиваючи думку про необхідність негайного укладення Брестського договору, він говорив: «Ніколи у війні формальними міркуваннями зв'язувати себе не можна. Смішно не знати воєнної історії, не знати того, що договір є засіб збирати сили: я вже посилався на прусську історію. Дехто, точнісінько, як діти, думають: підписав договір, значить продався сатані, пішов у пекло. Це просто смішно, коли воєнна історія говорить ясніше ясного, що підписання договору при поразці є засіб збирання сил. В історії бували випадки, коли війни йшли слідом одна за одною, все це ми забули...»⁴

Ці слова показують, як високо оцінював В. І. Ленін воєнно-історичні знання, як вмів він використовувати їх при вирішенні практичних завдань, яке значення надавав він воєнному досвіду.

З цією ж метою слід звернути увагу на деякі виступи В. І. Леніна напередодні з'їзду, за 7—10 днів до його відкриття.

24 лютого 1918 р. В. І. Ленін опублікував у «Правде» статтю «Нещасний мир». Відстоюючи укладення Брестського миру, надзвичайно, нечувано тяжкого, порівнюючи становище Радянської Росії у 1918 р. з становищем Пруссії у 1813 р. він писав: «Наполеон I роздавив і принизив Пруссію незмірно сильніше, ніж Вільгельм давить і принижує тепер Росію. Наполеон I був протягом ряду років цілковитим переможцем на континенті, його перемога над Пруссією була багато рішучіша, ніж перемога Вільгельма над Росією. А через небагато років

² До урядів, парламентів і народів усіх країн. Звернення Центрального Комітету КПРС, Президії Верховної Ради СРСР та уряду Радянського Союзу з нагоди двадцятиріччя з дня перемоги над фашистською Німеччиною, газ. «Радянська Україна», 10 травня 1965 р.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 86.

⁴ Там же, стор. 87.

Пруссія поправилась і в визвольній війні, не без допомоги розбійницьких держав, які вели з Наполеоном аж ніяк не визвольну, а імперіалістську війну, скинула ярмо Наполеона»⁵.

І тут же В. І. Ленін дає глибоку класову оцінку війнам Наполеона: «Імперіалістські війни Наполеона тривали багато років, захопили цілу епоху, показали надзвичайно складну сітку імперіалістських* відносин, що сплітаються з національно-визвольними рухами. І в результаті історія йшла через усю незвичайно багату на війни і трагедії (трагедії цілих народів) епоху вперед від феодалізму — до «вільного» капіталізму»⁶.

Тут ми бачимо не тільки блискуче знання В. І. Ленінінм історії наполеонівських війн, глибоке розуміння всієї складності воєнно-політичної обстановки в Європі на початку XIX ст., абсолютно точний її аналіз, але й силу його аргументації при співставленні та порівнянні двох епох, історично розділених цілим століттям.

Надзвичайно тяжкі часи переживала молода Радянська держава в лютому 1918 р. У ЦК партії, та й в місцевих партійних організаціях не було тоді єдності в оцінці обстановки, що склалася, з'явилися настрої відчаю та песимізму. Так, наприклад, Московське обласне бюро більшовиків, керівництво яким захопили «ліві комуністи», схвалило резолюцію недовіря Центральному Комітету, невизнання рішень ЦК про укладення Брестського миру з Німеччиною, і, навіть, допускало можливість втрати Радянської влади, нібито в «інтересах міжнародної революції».

В. І. Ленін з гнівом обрушився на авторів резолюції, вважаючи такі дії зрадою інтересів революції. Критикуючи їхні настрої безвихідного песимізму, повного відчаю, він у статті «Дивне і потворне», доводячи вірність своїх аргументів, навів переконливі приклади з досвіду воєнних дій Великої Французької революції 1793 р., Паризької Комуні 1871 р., і, ще раз повертаючись до епохи наполеонівських воєн писав: «Пруссія і ряд інших країн на початку XIX століття, під час наполеонівських воєн, доходили до незрівнянно, незмірно більших тяжкостей і тягот поразки, завоювання, приниження, пригноблення завойовником, ніж Росія 1918-го року. І, однак, кращі люди Пруссії, коли Наполеон дав їм п'ятою військового чобота в сто раз дужче, ніж змогли тепер задавити нас, не впадали у відчай, не говорили про «чисто формальне» значення їх національних політичних установ. Вони не махали рукою, не піддавалися почуттю: «все одно погинути». Вони підписували незмірно більш тяжкі, звірячі, ганебні, гнобительські мирні договори, ніж Брестський, уміли вижидати потім, стійко зносили ярмо завойовника, знов воювали, знов падали під гнітом завойовника..., знов піднімалися і *визволилися кінець кінцем...*»⁷

У день відкриття сьомого з'їзду, 6 березня, В. І. Ленін виступив у «Правде» з великою статтею «Серйозний урок і серйозна відповідальність». Стаття була спрямована проти «лівих комуністів» Бухаріна, Ломова, Урицького, що кричали про «революційну війну», про легкості перемоги над німецьким імперіалізмом. Критикуючи «лівих», протиставляючи їхній революційній фразі, їхньому фанфаронству конкретну дійсність, факти (неодноразово підкреслюючи: «Факти — вперта річ»), В. І. Ленін знов і знов закликає враховувати уроки історії, не вивертатися від них.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 30.

* Імперіалізмом я називаю тут грабування чужих країн взагалі, імперіалістською війною — війну хижаків за поділ такої здобичі (Примітка В. І. Леніна).

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 30.

⁷ Там же, стор. 50.

Тут дісталояся й історик М. Н. Покровському: «До якої потворної самоомани договорилися «ліві»,— пише В. І. Ленін,— видно з однієї фрази в статті Покровського, в якій говориться: «Якщо воювати, то воювати треба *тепер*»..., коли ще не демобілізована російська армія...»⁸.

Доводячи всю неспроможність твердження Покровського, В. І. Ленін ще раз нагадує повчальний факт воєнної історії: «Хто хоче вчитися у уроків історії, не ховатися від відповідальності за них, не відмахуватися від них, той згадає хоча б війни Наполеона I з Німеччиною... Наполеон I гнітив і дробив Німеччину вдсятеро сильніше, ніж Гінденбург і Вільгельм придавили нас тепер. І все ж в Пруссії знаходились люди, які не фанфаронили, а підписували архі-«ганебні» мирні договори, підписували їх через відсутність армії, підписували вдсятеро більш гнобительські і принизливі умови, а потім *все ж* піднімалися і на повстання і на війну... Історія знає кілька таких мирних договорів і кілька воєн»⁹.

І, нарешті, у заключній фразі статті В. І. Ленін проголошує: «Ми уклали *Тільзітський мир*. Ми прийдемо і до нашої перемоги, до нашого визволення, як німці після Тільзітського миру 1807-го року прийшли до визволення від Наполеона в 1913 і 1814 роках. Відстань, що відділяє наш Тільзітський мир від нашого визволення, буде, мабуть, менша, бо історія іде швидше»¹⁰.

Не можна не згадати про велику роль українських більшовиків, які стояли на ленінських позиціях у питанні про Брестський договір. Відомо, що в своїй боротьбі проти ленінської лінії укладення миру її противники демагогічно галасували про зраду щодо Радянської України. У цих умовах позиція більшовиків України мала виключно важливе значення. Коли на IV Всеросійському з'їзді Рад крики лівих есерів і «лівих комуністів» про зраду Радянської України досягли апогея, коли настав вирішальний момент у боротьбі прихильників і противників миру, коли на чаши терезів було поставлено: «буде чи не буде ратифікований Брестський мир»,— українська радянська делегація виступила з Декларацією про визнання мирного договору, що мало велике значення для вирішення результату боротьби на з'їзді.

Дуже важливою віхою боротьби більшовиків України за ленінську лінію на укладення Брестського миру і завоювання мирної передишки був II Всеукраїнський з'їзд Рад, який відбувся 17—19 березня 1918 р. в Катеринославі. До цього часу німці окупували вже більшу частину України, захопили Київ. Обстановка на з'їзді була виключно складною. Серед делегатів було багато есерів, анархістів, меншовиків, що виступали проти Брестського миру. Більшовицька фракція, яка налічувала близько 400 чоловік, становила меншість делегатів з'їзду. Незважаючи на це, українські більшовики, очолювані М. А. Скрипником одноставно виступили на з'їзді, твердо відстоюючи ленінську позицію в питанні про мир і зуміли повести за собою більшість делегатів з'їзду. З'їзд схвалив Брестський мирний договір і заявив про рішучість трудящих України вести боротьбу проти німецьких окупантів і контрреволюційної Центральної ради. Це було великою перемогою більшовиків України, наслідком їх послідовної боротьби за ленінську лінію.

В. І. Ленін високо оцінив рішення Другого Всеукраїнського з'їзду Рад в питанні про Брестський мир. Викриваючи і критикуючи «лівих комуністів», він говорив на їхню адресу: «...чи не слід пригадати голосування Всеукраїнського з'їзду Рад...»¹¹ Плямуючи «лівих комуністів».

⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 59.

⁹ Там же, стор. 60.

¹⁰ Там же.

які навмисно замовчували результати голосування на українському з'їзді, В. І. Ленін з обуренням підкреслював чому «про голосування Всеукраїнського з'їзду Рад за мир — ані звука...»¹².

Боротьба більшовиків за Брестський мир є славною сторінкою їх історії, великим вкладом у справу партії по завоюванню мирної перешкоди.

Наведені тут висловлювання В. І. Леніна, в яких він залучає воєнну історію для посилення своєї аргументації про необхідність підписання Брестського миру. Хто уважно ознайомився з виступами В. І. Леніна в період боротьби за Брестський мир, той, безсумнівно, впевнився у тому, що воєнно-історичні факти, використані тоді Леніним, мали дуже важливе значення в системі доказів, які ним наводилися. В. І. Ленін поставив тут воєнну історію на службу практичним завданням.

Не може не викликати інтересу та широта знань фактів воєнної історії, якими були насичені виступи В. І. Леніна. Вони свідчать, насамперед, про його величезну ерудицію в галузі воєнної історії. Від В. Д. Бонч-Бруевича ми довідуємося, що в ті напружені лютові дні 1918 р. В. І. Ленін простудіював тритомний підручник з стратегії генерала Леера. А з матеріалів, вміщених у Ленінському збірнику (том XI, стор. 50—51) ми переконуємося, що тоді ж Володимир Ілліч зробив «Заметки из истории войн Наполеона с Германией» і склав перелік війн, які вів Наполеон у Європі в 1800—1815 рр., перелік грабіжницьких договорів, укладених Наполеоном з переможеними ним європейськими державами. Особливо детально вивчив В. І. Ленін Тильзітський договір 1807 р.

Але інтерес до воєнної історії виник у Леніна не з лютого 1918 р. Воєнно-історичними подіями він цікавився з ранніх років своєї революційної діяльності. Він вивчив усе, що писали Маркс і Енгельс з питань воєнної справи, воєн, особливо їх статті про Кримську війну 1853—1856 рр. Великий інтерес виявив В. І. Ленін до вивчення досвіду збройної боротьби французького пролетаріату в дні Паризької комуни.

В 1905 р., у період першої російської революції вождь російського пролетаріату докладно вивчив історичний досвід збройних повстань. Особливо багато займався В. І. Ленін питаннями воєнної історії під час російсько-японської війни 1904—1905 рр. і в період першої світової війни. Він зробив численні виписки з різних книг і статей, присвячених воєнній історії¹³. В. І. Ленін читав праці доктора філософії Рейнгольда Гюнтера «Войськова справа і ведення війни в наш час», Клаузевіца «Про війну», Фрідріха II «Основні принципи війни», В. Г. Блюме «Стратегія», Ф. Бургоня «Мемуари», Г. Мольтке «Історія франко-прусської війни», книги про війни у Римській республіці, війни Наполеона, про визвольні війни народів Кавказу, про російсько-японську війну 1904—1905 рр. та ін.

У XXXI томі Ленінського збірника вміщено важливий документ — «Перечень войн»¹⁴, складений власноручно Володимиром Іллічем. У ньому перелічені війни Стародавнього часу з зазначенням періодів, коли вони відбувалися (у тому числі Троянська війна, Пелопонеська, 1-а, 2-а, 3-я Пунічні війни, Галльська війна Цезаря та ін.), війни Середніх віків (у тому числі війни франків, громадянські війни в Китаї, хрестові походи, династичні війни та ін.), Нового часу, у тому числі війни Іспанії та Португалії.

¹¹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 252.

¹² Там же, стор. 288.

¹³ Див. Ленинский сборник, XIV, стор. 108—111.

¹⁴ Ленинский сборник, XXXI, стор. 414—421.

В. І. Ленін надавав великого значення вивченню військової історії. У статті «Революційна армія і революційний уряд» він писав: «Візьміть військову справу. Ні один соціал-демократ, який обізнаний хоч скільки-небудь з історією, який учився у великого знавця цієї справи Енгельса, не сумнівався ніколи у величезному значенні військових знань, у величезній важливості військової техніки і військової організації, як знаряддя, яким користуються маси народу і класи народу для вирішення великих історичних сутичок»¹⁵.

В. І. Ленін не лише вивчив воєнну історію, але й багато писав з воєнно-історичних питань. Його численні статті і, насамперед, такі як «Падіння Порт-Артура», «Розгром», «Революційна армія і революційний уряд», «Про брошуру Юніуса», його праці «Соціалізм і війна», «Завдання пролетаріату в нашій революції», «Капіталізм, як найвища стадія імперіалізму» та багато інших насичені фактами з військової історії, глибоко науковими теоретичними положеннями про військове будівництво, про захист соціалістичної держави.

Воєнні та воєнно-історичні питання в працях В. І. Леніна ще більше місце зайняли тоді, коли більшовики на чолі з ним взяли курс на перехід від буржуазно-демократичної до соціалістичної революції.

Готуючи збройне повстання, В. І. Ленін, за свідченням Н. К. Крупської, «не тільки перечитав і найретельніше простудіював, продумав усе, що писали Маркс і Енгельс про революцію та повстання, а й прочитав чимало книг із воєнного мистецтва, обдумуючи з усіх боків техніку збройного повстання, організацію його. Він займався цією справою значно більше, ніж це знають»¹⁶.

Коли ж узяти статті, праці, виступи, доповіді В. І. Леніна, які стосуються громадянської війни, то можна цілком точно заявити, що, об'єднані воедино, вони дають суцільну історичну картину найважливіших подій і періодів громадянської війни та їх оцінку, а В. І. Леніна можна з повною підставою вважати одним з перших і найоб'єктивнішим з істориків громадянської війни.

Питання військової історії завжди цікавили В. І. Леніна. Той, хто був у Горках, де провів останні роки свого життя В. І. Ленін, не міг не звернути уваги на те, що в його особистій бібліотеці поряд з книгами з філософії, політекономії знаходяться книги з військової історії, у тому числі воєнна енциклопедія Леєра, праці про першу світову війну, книги про наполеонівські війни тощо.

Не правим був Й. В. Сталін, який писав у листі проф. Разіну, що, нібито, В. І. Ленін, на відміну від Енгельса, не був знавцем військової справи. Й. В. Сталін стверджував, що «Ленін не вважав себе знавцем військової справи не тільки в минулому, до Жовтневої революції, але

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 8, стор. 512.

¹⁶ Н. К. Крупская. Воспоминания о Ленине, М., 1917, стор. 92. Зокрема, слід відзначити, що в Кремлі у кабінеті В. І. Леніна знаходяться такі книги з воєнно-історичної тематики: Гражданская война. Сообщения по стратегии гражданской войны, чит. сотрудниками 5 Армии (4480); Историческо-стратегический очерк XVI Армии. Сост. в штабе XVI Армии (4486); А. Герца. Полчища. София, 1923, 434 стор. (4458); Д. Р. Кирпатрик. Война... ради чего? М., 1920, 387 стор. (4460); С. Михеев. Военно-исторические примеры к прикладной части тактики, М., 1921 (4464); Стратегический очерк войны 1914—1918 гг. Под ред. Свечина, 1923; Л. Владимиров. Война и Балканы, 1918 (1804); Война. Сборник статей, Париж, 1915 (1805). В кінці зауваження та помітки Леніна; К. Вульфен. Сражение под Лодзью. Описание сост. по офиц. данным, 1921 (1807); Н. Лазаревский. Причины и задачи войны 1914—1918 гг. (1825); Э. Людендорф. Мои военные воспоминания. 1914—1918 гг. (1828); Ф. Меринг. В дни войны. М., 1922 (1832); Мировая война, пер. с нем., 1922 (1833); А. Шлиффен. Канни. Пер. с нем., 1923 (4540). (У дужках зазначено інвентарні номери книг).

й потім, після Жовтневої революції аж до закінчення громадянської війни. У громадянську війну Ленін зобов'язував нас, тоді ще молодих товаришів з Цека — досконало вивчити військову справу. Щодо себе, він прямо заявляв нам, що йому вже пізно вивчати військову справу»¹⁷. Це твердження перебуває у непримиримому протиріччі з історичною правдою.

* * *

Військова діяльність В. І. Леніна відрізнялася, насамперед, науковим підходом до всіх явищ війни. При рішенні воєнних питань, що виникали, він всебічно враховував історичний досвід воєн, умови й закономірності сучасної війни. Ленін неодноразово вказував: «без науки сучасну армію побудувати не можна»¹⁸, не можна надійно забезпечити оборону Радянської держави.

В. І. Ленін, будучи великим знавцем військової справи та воєнної історії, дав глибоко наукове рішення найважливіших теоретичних і методологічних проблем у галузі військової справи.

Насамперед, він перший з марксистів розкрив суть поняття «війни», як надзвичайно складного суспільного явища, розкрив її соціальний зміст, класовий характер. Неодноразово ставлячи питання: «Як же знайти «дійсну суть» війни, як визначити її?»¹⁹, В. І. Ленін незмінно підкреслював що війни є продовження політики, «завжди бувають зв'язані нерозривно з політикою певних класів»²⁰.

Війна, підкреслював В. І. Ленін, — річ різноманітна, складна. З загальним шаблоном до неї підходити не можна. Для з'ясування причин її виникнення у кожному окремому випадку, для кожної війни окремо, необхідно, насамперед, визначити її політичний, класовий зміст. «Мені здається, — писав В. І. Ленін, — що головне, що звичайно забувають в питанні про війну, на що звертають недосить уваги, головне, із-за чого ведеться так багато спорів і, може, я б сказав, пустих, безнадійних, безцільних спорів, — це забуття основного питання про те, який класовий характер війна має, із-за чого ця війна вибухнула, які класи її ведуть, які історичні й історико-економічні умови її викликали»²¹.

Щоб розкрити причини війни, слід простежити історію її виникнення, глибоко вивчити передвоєнну політику. «Ту саму політику, — вчив В. І. Ленін, — яку певна держава, певний клас всередині цієї держави вів протягом довгого часу перед війною»²². Якщо ви не показали зв'язку війни з політикою, що їй передувала, підкреслював В. І. Ленін, ви нічого в цій війні не зрозумієте²³. Це головна вимога суспільної науки, що має справу з аналізом воєнних явищ. Тільки з цих лєнінських принципіальних положень і методологічних вказівок можна виходити при визначенні суті війни.

Війні, як суспільному явищу, властиве те загальне, що властиве й усім іншим суспільним явищам, вона на певному історичному етапі обслуговує суспільство. Але війна має також власні, специфічні риси, що відрізняє її від інших суспільних явищ. Цим специфічним є збройна боротьба, без чого немає війни, не існує самого поняття «війна».

Але тут відразу ж виникають питання: хіба лише збройна бороть-

¹⁷ Журн. «Большевик», 1947, № 3, стор. 3.

¹⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 359.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 23, стор. 20.

²⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 24, стор. 132.

²¹ Там же, стор. 356.

²² Там же, стор. 358.

²³ Див. там же.

ба цілком і повністю охоплює сучасне розуміння суті війни? Хіба лише на збройну боротьбу розраховує і покладає весь тягар досягнення своїх цілей політика? Говорячи про те, що війна є продовження політики іншими, насильственими засобами, В. І. Ленін вказував саме на те специфічне, на те головне, що властиве війні як суспільному явищу. Він ніколи не обмежував війну лише збройною боротьбою, тобто не виключав, не заперечував також інших видів боротьби у ході війни.

В роки громадянської війни В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що у війні активно необхідно використовувати всі засоби, всі види боротьби. «Ми повинні відстоювати революційне будівництво,— говорив він,— боротися проти буржуазії і воєнним шляхом і ще більше шляхом ідейним»²⁴. С. С. Каменев у своїх спогадах про В. І. Леніна пише, що «Володимир Ілліч організував боротьбу країни в цілому, боротьбу, в якій дії Червоної Армії були лише частиною інших засобів боротьби»²⁵.

Проте, деякі товариші вважають, що війна — тільки збройна боротьба і нічого більше. Такий погляд суперечить лєнінському вченню, досвіду, практиці війни, де поряд із збройною боротьбою, головною, що визначає хід і результат війни, існують також інші форми боротьби, серед яких суттєво важливого значення набувають ідеологічна, дипломатична та економічна боротьба.

Чи можна стверджувати, що з початком війни всі інші невоєнні засоби відходять у бік, не діють? Звичайно, ні. У війні всі засоби, всі форми боротьби використовуються в інтересах досягнення політичної мети. Збройна боротьба — основний засіб, вирішальний для досягнення політичної мети у війні, але не єдиний. Здавалося б, при наявності такого багатого воєнного досвіду і такої блискучої розробки теорії війни, яку нам залишив В. І. Ленін, у нас не може бути неясностей у цьому питанні. Але саме навколо поняття суті війни, причин її виникнення ще й досі розгортаються жваві спори.

Виходячи з конкретного аналізу класової суті воєн, Ленін дав визначення їх політичного характеру, виділив два їх основних види: імперіалістичні та національно-визвольні, реакційні та прогресивні. Залежно від характеру війни визначається і ставлення до неї партії робітничого класу.

У праці «Соціалізм і війна» у розділі I, названому «Принципи соціалізму і війна 1914—1915 рр.» В. І. Ленін писав: «Соціалісти завжди засуджували війни між народами, як варварське й звіряче діло. Але... ми цілком визнаємо законність, прогресивність і необхідність громадянських воєн, тобто воєн пригнобленого класу проти гноблячого, рабів проти рабовласників, селян-кріпаків проти поміщиків, найманих робітників проти буржуазії. І від пацифістів, і від анархістів ми, марксисти, відрізняємось тим, що визначаємо необхідність історичного (з точки зору діалектичного матеріалізму Маркса) вивчення кожної війни зокрема»²⁶.

Саме такий діалектичний підхід до кожної війни скремо дав В. І. Леніну змогу сформулювати найважливіше положення про можливість перетворення війни з одного виду в інший. У відомій статті «Про брошуру Юніуса», критикуючи автора, В. І. Ленін писав: «Національна війна *може* перетворитися в імперіалістську і *навпаки*. Приклад: війни великої французької революції почались як національні і були такими. Ці війни були революційні: захист великої революції про-

²⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 325.

²⁵ Воспоминания о В. И. Ленине, М., 1957, т. II, стор. 258.

²⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 261.

ти коаліції контрреволюційних монархій. А коли Наполеон створив французьку імперію з поневоленням цілого ряду давно сформованих, великих, життєздатних, національних держав Європи, тоді національні французькі війни перетворились в імперіалістські, які породили *в свою чергу* національно-визвольні війни *проти* імперіалізму Наполеона»²⁷.

Розглядаючи війни епохи імперіалізму, В. І. Ленін прийшов до висновку про неминучість національних воєн з боку колоній і напівколоній проти імперіалізму, які, в свою чергу, можуть привести до імперіалістичної війни. Добре знаючи історію воєн, Ленін показує це перетворення на конкретних прикладах. Ось один з них. «Приклад: Англія і Франція воювали в семилітню війну за колонії, тобто вели імперіалістську війну (яка можлива і на базі рабства і на базі примітивного капіталізму, як і на сучасній базі високорозвинутого капіталізму). Франція переможена і втрачає частину своїх колоній. Через кілька років починається національно-визвольна війна Північно-Американських Штатів проти однієї Англії... Французькі війська разом з американськими б'ють англійців. Перед нами національно-визвольна війна, в якій імперіалістське змагання є привідним, позбавленим серйозного значення, елементом,— протилежне до того, що ми бачимо у війні 1914—1916 рр.»²⁸.

І тут, при вирішенні цієї найскладнішої теоретичної і методологічної проблеми, В. І. Ленін спирається на воєнну історію, на конкретні воєнно-історичні події, які він блискуче знав. Слід відзначити, що розробка Володимиром Іллічем положення про можливість переростання війни і визначення його умов допомогли нам правильно підійти до визначення політичного характеру другої світової війни, переростання її з війни імперіалістичної у війну визвольну.

В. І. Ленін першим з марксистів висунув і обґрунтував положення про вирішальну роль народних мас у війні. Ще в 1905 р., вивчаючи російсько-японську війну, Володимир Ілліч написав блискучу статтю «Падіння Порт-Артура», в якій зробив висновок: «Безповоротно канули у вічність ті часи, коли війни велися наємниками або представниками напіввідірваної від народу касты. Війни ведуться тепер народами...»²⁹.

І далі, розвиваючи це положення, В. І. Ленін робить винятково важливий висновок: «Зв'язок між військовою організацією країни і всім її економічним і культурним ладом ніколи ще не був такий тісний, як тепер»³⁰.

Це ленінське положення повністю підтвердилось досвідом всіх наступних воєн: першої світової, громадянської і Великої Вітчизняної.

Відводячи вирішальну роль у війні масам, В. І. Ленін зовсім не заперечує серйозного впливу полководця на хід і результат війни. Війна, як процес боротьби, як жодне інше суспільне явище залежить не тільки від об'єктивних, але й суб'єктивних факторів, серед яких характер, діяльність людей, особливо тих, що стоять у керівництва, справляють істотний вплив на хід бойових дій. Але ленінське розуміння ролі полководця у війні не має нічого спільного з ідеалістичними вигадками про те, що полководець може на свій розсуд, керуючись лише генієм, вирішувати долю війни. Ленінізм вчить, що видатні полководці можуть відігравати важливу роль у досягненні перемоги лише в тому разі, коли вони вірно висловлюють інтереси народу у війні, коли вони пра-

²⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 286.

²⁸ Там же, стор. 287.

²⁹ В. І. Ленін, Твори, т. 8, стор. 34.

³⁰ Там же, стор. 35.

вильно враховують об'єктивні закономірності війни і використовують всі необхідні сили і засоби для досягнення перемоги над ворогом.

Тому найважливішим принципом управління військами В. І. Ленін вважав єдиноначальність. Коли б партія, говорив В. І. Ленін, у цьому основному питанні воєнної діяльності у роки громадянської війни допустила хоча б одну десяту частку теоретичної плутанини, ми були б биті³¹. При єдиноначальності найкраще досягається єдність волі та дій особового складу, його організованість і дисципліна, централізоване керівництво. Єдиноначальність Володимир Ілліч завжди розглядав у нерозривному зв'язку з особистою відповідальністю керівників. Як необхідна колегіальність для обговорення основних питань, підкреслював він, так необхідна й одноосібна розпорядливість.

В. І. Ленін рішуче і гнівно засуджував безвідповідальність приховувану ва посиленнями на колегіальність. Він називав це небезпечним злом, яке у військовій справі завжди веде до катастрофи, хаосу, паніки, поразки. Володимир Ілліч завжди вимагав точного виконання прийнятих рішень і радив доручати практичне керівництво виконання завдань одній особі, що користується довір'ям, відомий своєю твердістю, рішучістю, вмінням вести практичну справу.

У праці «Чергові завдання Радянської влади», говорячи про необхідність безумовної і найсуворішої єдності волі, що спрямовує спільну роботу сотень, тисяч і десятків тисяч людей, Володимир Ілліч питав: як може бути забезпечена найсуворіша єдність волі? І, відповідаючи на це запитання, говорив: підпорядкуванням волі тисяч волі одного. Називаючи сучасне військо одним з хороших зразків організації, В. І. Ленін писав: «І хороша ця організація тільки тому, що вона — *гнучка*, уміючи разом з тим мільйонам людей давати *єдину волю*»³².

Розглядаючи умови, необхідні для ведення війни, В. І. Ленін визначив основні фактори, що вирішують хід і результат війни. Насамперед, він вважав, що без армії, без найсерйознішої економічної підготовки вести сучасну війну проти імперіалізму — річ неможлива. «Неприпустимо, з точки зору захисту вітчизни, давати себе втягти у воєнну сутічку, коли не маєш армії і коли ворог озброєний до зубів...»³³

В. І. Ленін об'єктивно підходив до врахування сил і можливостей протилежної сторони, що воює, чітко уявляв сильні і слабкі сторони наших противників. Узагальнюючи досвід політичного і воєнного керівництва під час громадянської війни, він писав: «Наша сила — повна ясність і тверезість врахування *всіх* наявних класових величин, і російських і міжнародних...»³⁴

Які свіжі і сучасні ці лєнінські вказівки і в наш час! Проблема війни і миру — найжиттєвіша проблема. Ми вважаємо, що в сучасних умовах війну можна і треба відвернути. І не тому, що змінився імперіалізм — його класова суть залишилася старою. Змінилася обстановка: сили соціалізму зміцніли, а сили імперіалізму слабшають. Народи світу можуть перешкодити війні, примусити імперіалістів відмовитися від неї.

Але є також інші висловлювання, які дуже схожі на революційну фразеологію «лівих комуністів» 1918 р. Автори таких поглядів визнають лише єдину форму класової боротьби — збройну боротьбу. Але це в наш час означає нову світову ядерну війну, найруйнівнішу і найкровопролитнішу.

³¹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 412.

³² В. І. Ленін. Твори, т. 21, стор. 216.

³³ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 36.

³⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 329.

Вони ідеалізують насильство як форму класової боротьби. Вони проповідують теорію, суть якої зводиться до того, що боротися з війною можна лише війною. Вони замінюють теорію класової боротьби теорією насильства, теорією війни, вважаючи, що лише війна може вирішити всі протиріччя з капіталістичним світом. У цьому суть усієї їхньої філософії. При цьому вони не враховують сил противника, зображуючи його як «паперового тигра». Звичайно, це — не ленінська теорія, це відступництво від ленінського вчення.

В. І. Ленін, борючись з революційним фразерством, попереджав, що самого лише ентузіазму замало для ведення війни. Було б величезною наївністю, говорив він, навіть злочином, легковажне ставлення до війни. Війна є війною. Для її ведення мають бути залучені всі народні сили³⁵. «Війну треба вести по-справжньому, або її зовсім не вести. Середина тут бути не може... наш священний обов'язок тверезо оцінити наше становище, зважити сили, перевірити господарський механізм... Ганнібал біля воріт,— про це ми не повинні забувати ні на хвилину»³⁶.

Це ленінське положення свідчить про наукову обоснованість і має велике сучасне значення. Адже ж і зараз «Ганнібал стоїть біля воріт». Імперіалісти США, Західної Німеччини створили потужну економічну базу мілітаризма, величезний апарат війни. До керівництва бундесвером прийшли колишні гітлерівські генерали. Вони мріють про реванш, відкрито кричать про відновлення третього рейху в кордонах 1937 р., відкрито проголошують лозунги про новий похід на Схід.

Ніколи ще в історії людства слово «війна» не набувало такого трагічного значення, як зараз. Якщо колишні війни, навіть найтриваліші і найруйнівніші, забирали мільйони і десятки мільйонів людських життів, то нова світова війна, коли своєчасно не зупинити агресорів, спричиниться до загибелі сотень мільйонів людей, перетворить на руїни основні центри світової цивілізації.

Розвиваючи тезу про ведення війни по-справжньому, В. І. Ленін чітко визначив це поняття. Він писав: «Для ведення війни *по-справжньому* необхідний міцний організований тил. Найкраща армія, найвідданіші справі революції люди будуть негайно винищені противником, якщо вони не будуть в достатній мірі озброєні, забезпечені продовольством, навчені»³⁷.

Ось чому й тепер, незважаючи на гігантський розвиток військової техніки, на справжню революцію у військовій справі, вивчення і засвоєння воєнно-теоретичної спадщини В. І. Леніна становить важливе і актуальне завдання радянської історичної науки. В. І. Ленін збагатив воєнну думку новими положеннями, що мають важливе георетичне і практичне значення. В. І. Ленін часто звертався до воєнного досвіду минулих воєн і використовував його для вирішення завдань революції і захисту Радянської держави.

В. І. Ленін вчив широко використовувати для боротьби з ворогами Радянської держави цінний досвід збройної боротьби, досвід воєнного мистецтва минулих воєн, що не втратив свого значення й тепер.

У світлі корінних, революційних перетворень у військовій справі, викликаних ракетно-ядерною зброєю, законно постають питання: чи становить наукову цінність для сучасної воєнної теорії та практики досвід минулих воєн? Чи слід вважати, що всі ті форми і засоби веден-

³⁵ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 331.

³⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 53.

³⁷ Там же.

ня збройної боротьби, які застосовувалися раніше, безповоротно пішли у галузь історії?

Це не вигадані питання. Справа в тому, що дехто, особливо ті, хто в майбутній війні не бачить нічого крім ядерних вибухів, пропагує погляд, що досвід минулих воєн не має тепер ні теоретичної ні практичної цінності.

Немає ні в кого сумніву, що революційні перетворення, викликані ядерною зброєю, охоплюють усі галузі військової справи, радикально змінюють засоби ведення збройної боротьби у стратегічному, оперативному й тактичному масштабі. Все це вірно. Проте, це не значить, що досвід війни загалом (не тільки досвід збройної боротьби) втратив для науки, для сучасної практики своє значення, що він має тепер лише значення головним чином для пропаганди воєнно-політичних традицій. Думати так — це значить допускати величезну помилку, яка неминуче може призвести до небезпечних теоретичних прорахунків і небажаних практичних наслідків.

Правильно розібратися в питаннях сучасного розвитку військової справи можна лише при серйозному ставленні до воєнного досвіду і врахуванні його, особливо, цінного досвіду, набутого Радянськими Збройними Силами. В інтересах зміцнення обороноздатності нашої країни нам необхідна передова воєнна доктрина. Ми повинні використовувати все те, що дав нам досвід воєнної боротьби з ворогами нашої держави.

В. І. Ленін врахував і використав усе цінне з воєнного досвіду минулого у збройній боротьбі пролетаріату в Жовтні 1917 р. і в роки громадянської війни. Він неодноразово нагадував і попереджав: «Не можна навчитися розв'язувати свої завдання новими прийомами сьогодні, якщо нам вчорашній досвід не відкрив очей на неправильність старих прийомів»³⁸.

Комуністична партія і Радянський уряд, зміцнюючи Збройні Сили, керувалися ленінською вказівкою про те, що теоретичні положення і практичний досвід мають бути керівництвом до живої, творчої дії, але не бути, звичайно, схемою, придатною до будь-яких випадків життя. Не механічне перенесення досвіду, а творче його використання. «Охороняти спадщину, — говорив В. І. Ленін, — зовсім не значить ще обмежуватися спадщиною»³⁹. Слід творчо використовувати цю спадщину.

В. І. Ленін неодноразово закликав партію, народ вчитися на уроках воєнної історії. «Війна, — писав В. І. Ленін у березні 1918 р., — підштовхнула історію, і вона летить тепер з швидкістю локомотива»⁴⁰. Історія другої світової і, особливо, Великої Вітчизняної війни, а також післявоєнна історія переконливо підтверджують вірність ленінських слів.

І наш висновок може бути тільки один — активізувати розробку ленінської спадщини в галузі воєнної історії, значно розширити фронт науково-дослідних воєнно-історичних робіт, поставивши їх на службу воєнно-патріотичного і комуністичного виховання радянського народу.

³⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 33, стор. 67.

³⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 2, стор. 474.

⁴⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 133.

І. О. ГУРЖІЯ

РОЗВИТОК ТРАНСПОРТУ НА УКРАЇНІ ТА ПОСИЛЕННЯ ЙОГО РОЛІ У ВСЕРОСІЙСЬКИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЗВ'ЯЗКАХ (60—90 рр. XIX ст.)

На 60—90-і роки XIX ст. припадає завершення довготривалого процесу формування української, як і російської та білоруської, буржуазної нації. Економічною основою цього процесу на останньому етапі був промисловий капіталізм, який, швидко розвиваючись у пореформений період, зміцнив спільність економічного життя народів, чому дуже сприяли широкі національні ринки. Окремі національні ринки в умовах існування однієї держави — Росії були складовою частиною всеросійського внутрішнього ринку. Дуже важливим засобом у створенні спільності економічного життя того чи іншого народу, а також у розширенні його економічних і культурних зв'язків з іншими народами був транспорт. Зокрема велику роль став він відігравати з часу переходу на механічну, парову тягу.

Все це говорить про необхідність глибокого і всебічного вивчення проблематики, зв'язаної з історією транспорту. На жаль, в українській радянській історіографії вона лише починає досліджуватись. В останні роки з'явилося ряд цінних статей С. В. Кульчицького про соціально-економічну історію залізничного транспорту на Україні в період промислового капіталізму та імперіалізму¹. Формування залізничного пролетаріату України та його революційна боротьба стали предметом дослідження Є. Ф. Белінського².

Враховуючи недостатність вивчення історії транспорту на Україні, автор цієї статті ставить своїм завданням на основі опублікованих джерел і архівних матеріалів дати загальну характеристику розвитку головних галузей транспорту України в 60—90-х роках XIX ст., визначити їх питому вагу в межах Європейської Росії, а також показати їх зростаючу роль у розширенні й поглибленні всеросійського ринку.

Після реформи 1861 р. на Україні корінні зрушення і зміни відбулися не тільки в промисловості та сільському господарстві, а й в транспорті, що доти був дуже вузьким місцем усієї системи продуктивних сил. Як відомо, транспорт — одна з найголовніших галузей матеріального виробництва. К. Маркс відзначав, що «...крім добувної промисловості, землеробства і обробної промисловості існує ще четверта галузь матеріального виробництва, яка у своєму розвитку теж проходить різні ступені виробництва: ремісничий, мануфактурний і машинний. Це — транспортна промисловість, все одно, чи перевозить вона людей чи товари»³.

¹ С. В. Кульчицький. До історії виникнення залізничного транспорту на Україні, журн. «Економіка Радянської України», 1963, № 2; До питання про будівництво Південної залізничної магістралі, Праці Одеського держуніверситету, т. 149, зб. студентських праць, вип. 5, 1959.

² Є. Ф. Белінський. З історії формування залізничного пролетаріату на Україні в другій половині XIX ст., Наукові записки Інституту історії АН УРСР, т. 13, К., 1960; Залізничне будівництво на Україні в епоху промислового капіталізму, зб. «Нариси з соціально-економічної історії України дожовтневого періоду», К., 1963.

³ К. Маркс. Теорії додаткової вартості, ч. 1, К., 1956, стор. 394—395.

Протягом 60—90-х років на Україні швидко розвивався залізничний транспорт, відтісняючи на задній план гужовий, що досі був основним видом сухопутного перевезення вантажів. У зв'язку з зростанням залізничної мережі втратив своє значення дуже поширений на всій території дореформеної України чумацький промисел. Помітні зміни відбулися і в річковому та морському транспорті України. Зросла чисельність суден та їх вантажопотужність, чимало нових парових суден успішно витісняли парусні.

Розвиток транспорту був обумовлений станом промисловості, але в свою чергу він сприяв зростанню капіталістичної промисловості, сільського господарства та торгівлі, розширенню й поглибленню внутрішнього ринку, робив значний вплив на збільшення експорту й імпорту, а також посилював процес втягнення дрібних виробників, зокрема сільськогосподарських, у товарне виробництво. Побудова залізничної мережі вплинула на розміщення продуктивних сил, внесла багато змін у географію промисловості, сільського господарства і торгівлі, прискорила процес суспільного розподілу праці, стимулювала швидке зростання міст.

Гостра потреба в механізованому транспорті виявилась ще задовго до реформи 1861 р. Проте феодално-кріпосницька система господарства перешкоджала в задоволенні цієї життєво важливої потреби. Лише після скасування кріпосницького права поступово створювались необхідні умови для побудови залізниць. У ліквідації транспортної відсталості були заінтересовані і поміщики, і промислова буржуазія, і купці та царський уряд, одною з причин поразки якого в Кримській війні 1853—1856 рр. була відсутність залізниць. Після проведення реформи 1861 р. поміщики не могли вже користуватись гужовою повинністю селян, а отже набагато важче стало їм збувати сільськогосподарську продукцію. В 1862 р. поміщицькі маєтки Правобережної України не могли збути до 7 млн. чвертей товарного хліба та олійного насіння⁴. Відсутність сухопутного механізованого транспорту змусила харківські земські збори прийняти в 1866 р. таку ухвалу: «Заявити уряду про наслідну необхідність для Харківської губернії залізниці, що становить для неї життєве питання». Херсонський губернатор у звіті за 1861 р. писав, що «одну з найважливіших причин слабого розвитку внутрішньої торгівлі становить незручність сполучення»⁵.

На затримку збуту промислових виробів через відсутність залізниць скаржились заводчики і фабриканти. Зокрема власники кам'яновугільних шахт у 1867 р. заявили, що з видобутих 10 млн. пудів вугілля половина не знаходить збуту⁶.

Транспортна криза змусила царський уряд прискорити будівництва залізниць. У другій половині 60-х — першій половині 70-х років у Росії, зокрема на Україні, створено основний кістяк залізничної мережі, а на кінець XIX ст. всеросійський ринок уже зв'язаний єдиною залізничною системою. В. І. Ленін, характеризуючи розвиток залізничного будівництва в пореформеній Росії, відзначав, що в нього «було два періоди величезного піднесення: кінець 60-х (і початок 70-х) років, і друга половина 90-х років. З 1865 по 1875 рр. середній річний приріст російської залізничної сіті становив 1½ тис. кілометрів, а з 1893 по 1897 — близько 2½ тис. кілометрів»⁷. На першу половину 70-х років припадає завершення промислового перевороту в транспорті України. Вантажо-

⁴ «Земледельческая газета», 1865, № 51.

⁵ ЦДІАЛ, ф. Ради Міністра внутрішніх справ, оп. 6, спр. 31, арк. 4.

⁶ «Ведомости Ростовской (на Дону) городской думы», 1867, № 33.

⁷ В. І. Ленін. Твори, т. 3, стор. 477.

обіг на цей час в основній своїй частині був охоплений механізованим транспортом.

На 1865 р. припадає завершення будівництва першої залізниці на Україні, що сполучала Одесу з Балтою. В Галичині будівництво залізниць почалося наприкінці 50-х років XIX ст. В 1861 р. вводиться в експлуатацію залізниця Львів — Перемишль. Протягом 1865—1900 рр. залізнична мережа в Росії зросла з 3 854 км до 53 774 км. На Україні відповідно — з 227 до 8 417 км. Якщо в 1865 р. українські залізниці становили близько 6% їх загальної довжини в усій Росії, то на 1900— вже 16%.

За 60—90-і роки територію України перетнули такі важливі залізничні магістралі, як Одеса — Кременчук — Харків, Курськ — Харків — Ростов, Курськ — Київ — Одеса, Козятин — Бердичів — Брест, Ромни — Лібава (Ліпая), Знам'янка — Миколаїв, Лозова — Севастополь, Фастівська, Катерининська і Донецька. Залізниці з'єднали українські міста, а також міста Центральної Росії, зокрема Москву, з усіма головними промислово-торговими пунктами України, її південними портами. На Україні були три великі магістралі, що вели до Москви — центра всеросійського ринку: Москва — Київ — Одеса, Москва — Харків — Одеса, Москва — Харків — Таганрог. Залізниця Ромни — Лібава з'єднала центральну частину України з балтійськими портами. Залізниці, побудовані на півдні Кавказу, з'єднали його з Одеським портом.

Тривалий час будівництво залізниць здійснювалось у напрямках, які задовольняли, насамперед, поміщиків, забезпечуючи їм зручний вивіз на ринки товарного хліба. Згодом почали враховуватись і потреби промисловості. Винятково важливу роль у розвитку важкої промисловості на Україні відігравали Катерининська і Донецька залізниці, що сполучили донецьке кам'яне вугілля з криворізькою залізною рудою і, отже, підготували необхідні умови для швидкого зростання металургії на Півдні України, а також забезпечили широкий збут вугілля з Донбасу.

Залізниця зв'язала в єдине ціле різні за своїм господарським напрямом райони, поглибила всеросійський ринок, розширила його територіально, дала можливість швидко і у великій кількості перевозити товари з місць виробництва в місця споживання. Розширився попит на сільськогосподарську та промислову продукцію, вироблюваної на Україні. Значно більше вивозились тепер у великоросійські промислові центри хліба, цукру і солі, потоками йшли вантажі з кам'яним вугіллям і металом. Товари з України транспортувались в Білорусію, Прибалтику, Бессарабію, на Кавказ і в Сибір, а також за кордон.

З різних районів Росії привозились товари на Україну. Зокрема з центрально-промислових районів Росії і Польщі — тканини, з Москви і Петербурга — промислове обладнання, з Білорусії — лісоматеріали, смола, дьоготь, з Баку і Грозного — нафта і гас. Взаємообмін промисловими та сільськогосподарськими товарами сприяв зміцненню економічних зв'язків між окремими районами, поглибленню їх господарської спеціалізації.

Збільшення довжини залізниць та їх рухомого складу забезпечили постійне зростання перевезень вантажів та пасажирів. Якщо в 1870—1874 рр. залізниці Росії в середньому щорічно перевозили товарних вантажів до 950 млн. пудів, то в 1895—1899 рр. — вже близько 5 652 млн. пудів. За цей же час пасажирів збільшилося з 20,7 млн. до 76,8 млн. чоловік. Українські залізниці в 1870—1874 рр. щорічно перевозили в середньому близько 121 млн. пудів товарних вантажів, а в 1895—1899 рр. понад 1 414 млн. пудів. За цей же час пасажирів на них збіль-

К-227—2

шилося з 2,3 млн. до 13,3 млн. чоловік. Слід відзначити, що темпи зростання перевезень товарних вантажів і пасажирів на залізницях України були вищими, ніж у Росії загалом. Це пояснюється тим, що тут інтенсивніше велося залізничне будівництво. За названі роки питома вага українських залізниць по перевезенню товарних вантажів збільшилась з 10 до 25%, а пасажирів — з 13 до 17%.

Основними вантажами українських залізниць були: хліб, цукор, сіль, кам'яне вугілля та лісові будівельні матеріали. У 1865—1886 рр., за підрахунками С. В. Кульчицького, вони в середньому щорічно перевозили понад 126 млн. пудів хліба (або понад 35% перевезень його всіма залізницями Росії), 21 млн. пудів цукру (близько 30%), 24 млн. пудів солі (до 50%), близько 62 млн. пудів вугілля (30%) і 21 млн. пудів лісових будівельних матеріалів (20,5% всіх перевезень їх залізницями Росії).

На кінець XIX — початок XX ст. перевезення вище названих товарних вантажів українськими залізницями зростає, щорічно в середньому становлячи: хліба близько 173 млн. пудів, солі понад 47 млн. пудів, вугілля 375 млн. пудів. Протягом 1888—1898 рр. до чорноморсько-азовських портів щорічно привозилось залізницями понад 170 млн. пудів хліба, з яких 62,3 млн. пудів припадало на Одесу⁸.

Залізничі транспортували з України в різні райони Росії багато цукру. Так, у 1898 р. південно-західні залізничі відправили на Московсько-Воронезько-Київську залізницю 1 799 тис. пудів цукру — піску, Московсько-Курську — 1 411 тис. пудів, Петербурзько-Варшавську — 1 373 тис. пудів, Лібаво-Роменську — 902 тис. пудів. Крім того, звідси йшли десятки й сотні тисяч пудів цукру на Балтійську, Московсько-Архангельську, Закаспійську, Казанську, Закавказьку, Пермсько-Тюменську, Златоустську, Сибірську, Владикавказьку та інші залізничі.

Найголовнішими станціями по вивозу цукру були: Київ, Харків, Черкаси, Бобринська, Шпола, Хутір Михайлівський. Із Києва, наприклад, у 1890—1898 рр. щорічно в середньому відправлялось 1 329 тис. пудів. Цукор, що вивозився в ці роки з станції Черкаси, пересічно становив 1 088 тис. пудів. Серед станцій, які найбільше одержували цукру, виділялись: Баку (1 279 тис. пудів), Нижній Новгород (1 094 тис.), Москва (857 тис.), Варшава (662 тис.) і Ярославль (639 тис. пудів).

У 90-х роках неухильно зростав вивіз з України металу. Це зокрема можна яскраво проілюструвати на привозі з Південного району до Петербурга і Москви чавуну. Якщо в 1893 р. до Петербурга його було привезено залізницями 113 тис. пудів, то в 1898 р. уже 3 325 тис. пудів. Привіз чавуну в Москву за ці роки зріс із 669 тис. пудів до 1 028 тис. пудів⁹. Отже, структура товарного руху залізницями відбивала спеціалізацію України в народному господарстві Росії як одного з основних районів по виробництву товарного зерна, цукру і головної вугільно-металургійної бази.

Окремі залізничі виділялися перевезенням певних вантажів. Так, Катерининська залізниця була відома транспортуванням кам'яного вугілля. В 1897 р. вона перевезла 467,6 млн. пудів товарних вантажів, з яких понад 196 млн. пудів припадало на вугілля. Південно-Західна залізниця перевозила велику кількість хліба. В названий рік з 389,8 млн. пудів всіх товарних вантажів майже 86 млн. пудів становив хліб¹⁰.

⁸ А. Д. Блпимович. Товарное движение на русских железных дорогах, К., 1902, табл. № 19.

⁹ Там же, стор. 211.

¹⁰ Статистический сборник министерства путей сообщения. 1898 год, стор. 15.

Велику частину хліба залізницями України вивозили за кордон. Згідно з даними за 1895 р. на внутрішній ринок було вивезено близько 64 млн. пудів, а на зовнішній — до 178 млн. пудів¹¹. Серед внутрішніх ринків, куди у значній кількості вивозився хліб України, слід назвати Московський промисловий, Білоруський, Литовський, Привіслянський. За неповними даними, в 1895 р. в Московський район, наприклад, вивезено з України 2 143 тис. пудів хліба, в Білоруський — 4 810 тис., Литовський — 4 644 тис. і в Привіслянський — 9 726 тис. пудів. Того ж року було, зокрема, вивезено в Москву 720 тис. і у Варшаву 3 027 тис. пудів хліба¹². Завдяки поліпшенню транспортних сполучень український хліб попадав навіть в райони Крайньої Півночі. Крім хліба, з України багато вивозилось залізницями у Центральну Росію овочів, фруктів, а також продуктів тваринництва.

Залізниці України чимало перевозили металевих виробів, зокрема сільськогосподарських машин та знарядь. У 1891 р. цих вантажів було перевезено 600 тис. пудів, а в 1900 р. — 1 309 тис. пудів. В середньому протягом 1891—1900 рр. українські залізниці транспортували щорічно 1 103 тис. пудів сільськогосподарських машин та знарядь¹³. Будівництво залізниць та їх експлуатація значною мірою збільшили попит на вугілля, метал, нафту, нафтопродукти та інші промислові товари. В. І. Ленін, говорячи про зв'язок між залізничним транспортом і важкою промисловістю, підкреслював, що саме залізниці є підсумком «найголовніших галузей капіталістичної промисловості, кам'яновугільної і залізоровної»¹⁴.

У 1889 р. кам'яне вугілля Донбасу розподілялося щодо вживання так: залізниці — 40%, цукроварні — 15%, інші промислові підприємства — 18%, пароплави — 6%, решта — «приватне споживання». Зокрема було вивезено вугілля на залізниці: Курсько-Харківську-Азовську — близько 45 тис., вагонів, Харківсько-Миколаївську — понад 35 тис., Катерининську — 30 тис., Лозово-Севастопольську — до 20 тис., Донецьку — 18 тис., Московсько-Курську — близько 13 тис., і Владикавказьку — 9 тис. вагонів¹⁵. У наступні роки вживання кам'яного вугілля залізницями неухильно зростало. Так, якщо у 1890—1894 рр. вони в середньому вживали 81 тис. шестисотпудових вагонів вугілля, то в 1895—1899 рр. уже 129 тис. вагонів¹⁶.

Сприяючи розвитку металургійної промисловості шляхом перевезення сировини та готових виробів, залізничний транспорт був одночасно великим споживачем металу. Південь України перетворився на головний район Росії по виробництву рейок. У 1890 р. було їх вироблено 4,7 млн. пудів з загальної кількості 10,2 млн. пудів. За 1899 р. Південний район виготовив уже 22,4 млн. пудів рейок із 28,7 млн. пудів, вироблених в усій Росії¹⁷. Водночас на Україні, починаючи з 1897 р., розгорнулось виробництво паровозів. Луганський і Харківський паровозобудівні заводи були одними з найбільших заводів транспортного машинобудування в Росії.

Залізничний транспорт втягував у товарні відносини віддалені від

¹¹ А. Д. Билимович. Назв. праця, табл. № 17.

¹² Там же, табл. № 21

¹³ Сельскохозяйственные и статистические сведения по материалам, полученным от хозяев, вып. XI, СПб, 1903, стор. 124—131.

¹⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 22, стор. 174.

¹⁵ Журн. «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1890, № 38, стор. 804, 805.

¹⁶ Журн. «Вестник финансов, промышленности и торговли», 1901, № 50, стор. 519.

¹⁷ Д. П. Ильинский и В. П. Иваницкий. Очерк истории русской паровозостроительной и вагоностроительной промышленности, М., 1929, стор. 73.

торгових центрів райони, що колись були дуже слабо зв'язані з ринком, робив сильний вплив на розвиток місцевих ринків, сприяв зростанню їх товарообігу, збільшенню асортименту їх товарів. Київський губернатор у звіті за 1870 р. звертав увагу на те, що «...проведення залізниць викликало пожвавлення в торгівлі і відкрило більш легкий шлях збуту місцевих виробів, а також дає можливість жителям найближчих місць знаходити собі прохарчування дрібним візникуванням і роботами при залізниці. З другого боку, залізниця спричинила значне подорожчання по сусідству з нею предметів першої необхідності як внаслідок зосередження тут великого числа споживачів, так і внаслідок полегшення доставки цих предметів у інші міста»¹⁸.

У зміцненні економічних зв'язків між українськими та російськими економічними районами, що мали свою господарську специфіку, важливу роль відігравав водний транспорт. Переважна частина торгових суден будувалася за кордоном, бо Росія мала і в пореформений період слабу суднобудівельну промисловість. На 1898 р. з 388 парових суден, що курсували по Білому, Балтійському, Чорному та Азовському морях, лише 72 були збудовані в Росії. З 260 суден на Чорному і Азовському морях лише 34 збудовані в Росії. У річковому транспорті переважали судна місцевого виробництва (в 1895 р. понад 70%)¹⁹.

Значним центром суднобудування того часу був Херсон. Якщо в 1861 р. тут зійшли на воду один бриг і 9 інших суден, то в 1890 р. вже 7 бригів, 15 шхун, 20 требак, 38 дерев'яних і дві залізні баржі²⁰. З'явилися верфі в ряді придніпровських містечок, де будувалися дерев'яні вантажні судна. У 1873 р. були закладені в Києві головні майстерні «Акціонерного товариства пароплавства по Дніпру і його притоках». У 1897 р. завершується спорудження великого суднобудівного і судно-механічного заводу в Миколаєві.

Основна частина вантажів річкового транспорту України припадала на Дніпровський, Південнобузький і Дністровський басейни. У 1896 р. ці басейни мали близько 11 тис. верств сплавних і судноплавних шляхів, що становило понад 14% їх загальної кількості в Європейській Росії. В числі судноплавних шляхів 4,5 тис. верств були пароплавними. В масштабах усієї Європейської Росії це дорівнювало 17,5%²¹.

Головною водною артерією України, а також цілого ряду губерній Росії і Білорусії був Дніпро, на який припадав 91% сплавних і судноплавних шляхів з трьох основних річкових басейнів України. На його берегах розташовувалось тоді п'ять губернських і 12 повітових міст. Важливішими дніпровськими пристанями були: Дорогобуж, Смоленськ, Орша, Шклов, Могильов, Рогачов, Речіца, Лоев, Любеч, Вишгород, Київ, Канів, Черкаси, Переяслав, Кременчук, Крюків, Новогеоргіївськ, Катеринослав, Верхнедніпровськ.

За період, що вивчається, неухильно зростав рухомий склад дніпровського річкового транспорту, а також його вантажна потужність. Він дедалі більше переходив на парову тягу. Якщо в 1886 р. навантажувалось 7 397 суден і 8 272 плоти, то у 1896 р. число навантажуваних тут суден зросло до 22 118 і плотів до 9 868²². Про збільшення парових суден на Дніпрі свідчать такі дані. У 1859 р. вище порогів

¹⁸ ЦДІАЛ, ф. Департаменту загальних справ МВС, оп. 67, спр. 83, арк. 2.

¹⁹ Сборник сведений по истории и статистике внешней торговли России, под ред. В. Покровского, т. 1, Спб., 1902, стор. 269, 270.

²⁰ ЦДІАЛ, ф. Департаменту загальних справ МВС, оп. 223, спр. 159, арк. 32.

²¹ Статистический сборник министерства путей сообщения, 1896, вып. 50, Спб., 1898, стор. 1.

²² Там же, стор. XVII.

курсувало 17 пароплавів, а в 1884 р. уже 74. Згідно з переписом 1890 р., на всьому Дніпрі та Південному Бузі було 234 парових суден²³.

З'єднуючись природними та штучними водними системами з басейнами балтійських річок — Західною Двиною, Неманом і Віслою²⁴, Дніпро сполучав малородючі і лісні губернії з родючими і малолісними. Важливу роль у сплавній торгівлі Дніпром відігравали його притоки Десна і Березина з притокою Сож. Десною сплавлялись, головним чином, залізні, сталіні та скляні вироби, що йшли з Московської та інших центральних губерній; по Березині — лісоматеріали і лісові вироби. Вверх по Дніпру, зокрема з Києва, вивозилися вантажі хліба, цукру, солі тощо. Вниз по Дніпру транспортувались з Полтавської, Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній хліб, льонове насіння, сало, вовна та деякі інші товари, що експортувались за кордон через чорноморсько-азовські порти.

Протягом 1859—1862 рр. середньорічне навантаження товарами рухомого транспортного складу басейну Дніпра становило 20,4 млн. пудів, вартістю в 9,2 млн. крб.²⁵ У наступні роки кількість товарних вантажів, перевезених Дніпром, швидко зростала. Так, у 1893 р. вона досягла вже 168 млн. пудів. Найбільше було хліба (42 млн. пудів), цукру (1,2 млн.), солі (3,6 млн.), кам'яного вугілля (1,6 млн.), лісних будівельних матеріалів та дров (102 млн. пудів)²⁶. На 1895 р. товарні вантажі, що транспортувались ріками басейну Дніпра, зросли до 222 млн. пудів, а 1900 р. — до 238 млн. пудів²⁷.

Чимало товарних вантажів перевозили Південним Бугом, незважаючи на порівняно невелику довжину судноплавного русла цієї ріки. 1881 р. тут нарахувалось 2 019, а в 1896 р. — 4 751 судно. За 1894—1897 рр. Південним Бугом в середньому щороку перевозилось 28 млн. пудів товарних вантажів, головними з яких був хліб, льонове насіння, спирт, цукор, риба, сіль, лісні будівельні матеріали, дрова і кам'яне вугілля.

Важливу водяну магістраль для Поділля, Галичини, Буковини і Бессарабії становив Дністер. Щоправда, розвитку на ньому судноплавства перешкоджали пороги, мілини, пні, а також те, що він протікав землями, які належали двом державам — Росії й Австро-Угорщині. Основними видами торгових вантажів, що транспортувались Дністром, були хліб, льонове насіння, спирт, дрова і лісний будівельний матеріал. З 1893 до 1897 рр. Дністром щорічно перевозилось у середньому близько 10 млн. пудів товарних вантажів. Такий рівень вантажної потужності дністровського річного транспорту загалом зберігався і в наступні роки.

Наведені вище дані про транспорт найголовніших річок України свідчать, що він поряд з залізничним транспортом відігравав велику роль у розвитку товарного виробництва. Наприкінці XIX — на початку XX ст. суднами і плотами Дніпровського, Південнобузького і Дністровського басейнів перевозилось 13—18% всіх товарних вантажів, що

²³ Статистический сборник министерства путей сообщения, 1893 год, вып. 34, стор. XXIV.

²⁴ З Західною Двиною Дніпро з'єднувався через р. Березину і Березинський канал, з Неманом — Прип'ять і Огінський канал, з Віслою — Прип'ять і Дніпровсько-Бузький канал.

²⁵ Статистический временник Российской империи, Спб., 1866, вып. 1, від. II, стор. 80.

²⁶ Статистический сборник министерства путей сообщения, 1893 год, вып. 41, Спб., 1895, стор. 9.

²⁷ Статистический сборник министерства путей сообщения. 1895 год, вып. 49, стор. 9; Ю. Д. Филиппов. Товарное мореплавание, М., 1905, стор. 107.

транспортувалися по 12 найбільших річкових басейнах Європейської Росії. Річковий транспорт поглиблював і поширював прилеглі до річок місцеві ринки, зв'язував їх у єдину систему, що вливалася в єдиний всеросійський внутрішній ринок. Особливо велике значення щодо цього мав басейн Дніпра, в якому знаходилась більша половина Смоленської губернії, майже вся Мінська, Могильовська, $\frac{1}{6}$ Гродненської, $\frac{1}{6}$ Калужської, майже половина Орловської, понад $\frac{2}{3}$ Курської, $\frac{5}{6}$ Белгородської, вся Чернігівська, Полтавська, понад $\frac{1}{4}$ Харківської, $\frac{3}{4}$ Київської, вся Волинська, понад $\frac{3}{4}$ Катеринославської, $\frac{1}{3}$ Херсонської, понад $\frac{1}{4}$ Таврійської губерній²⁸.

У зміцненні економічних зв'язків як між українськими, так і між українськими й молдавськими землями чільне місце посідав річковий транспорт басейну Дністра. Зокрема це стосувалося Поділля, Галичини й Буковини.

Розвиток річкового транспорту збільшував потреби на метал і, особливо, на кам'яне вугілля, що в свою чергу сприяло зростанню кам'яновугільної і металургійної промисловості. Судна Дніпра, Південного Буга і Дністра у 1890 р., наприклад, вжили для власних потреб близько 6 млн. пудів кам'яного вугілля²⁹. У 1895 р. лише для суден, що плавали по Дніпру вище порогів, було закуплено вугілля 2,4 млн. пудн. Масовий перехід заводів і фабрик на кам'яне вугілля перетворив його в один з найголовніших товарних вантажів річкового транспорту.

Велике значення для дальшого економічного розвитку Росії, в тому числі й України, мало зростання морського торгового транспорту. З допомогою чорноморського транспорту Україна зміцнювала економічні зв'язки з народами Кавказу, зв'язувалася з країнами Близького Сходу, а також Середземноморського узбережжя. Відкриття в 1869 р. Суецького каналу забезпечило постійні зв'язки Південної України з Східним Сибіром і Далекосхідним краєм. Морський транспорт був одним із засобів розширення зовнішньої торгівлі з багатьма країнами Європи й Азії. Важливу роль у цьому відігравали такі морські порти України, як Одеса, Миколаїв, Херсон, Маріуполь, Бердянськ³⁰. Тогочасний історик-економіст А. Скальковський, характеризуючи зовнішню торгівлю Новоросії в 1862 р., писав, що вона «...охоплює рішуче всі частини і всі стани краю, в ній знаходяться в обігу значні капітали»³¹. Частина товарів із України вивозилась за кордон через балтійські порти.

Зовнішню торгівлю Росія вела як на власних, так і на іноземних суднах. За 1881—1890 рр. в порти Європейської Росії в середньому щороку прибувало 6 491 парових і 3 887 парусних суден, з яких російських відповідно нараховувалось тільки 499 і 828 суден. Приблизно така ж картина спостерігалась і в групуванні суден, що відпливали з російських портів. За названі роки звідси в середньому щороку відходило 6 432 парових і 3 905 парусних суден, з яких вітчизняних — відповідно 447 і 841³². Як правило, тонажність російських суден була значно нижчою, ніж іноземних. Це обумовлювалось відсталістю суднобудівельної промисловості в Росії.

²⁸ А. Субботин. Экономическо-статистический обзор бассейна Днепра, 1894, стор. 8.

²⁹ Статистический сборник министерства путей сообщения. 1893 год, вып. 34, стор. XXXI—XXXII.

³⁰ І. О. Гуржій. Місце України в зовнішній торгівлі Росії 60—90 років XIX ст., «Український історичний журнал», 1962, № 5.

³¹ Державний архів Одеської області, ф. А. О. Скальковського, оп. 1, спр. 28-б, арк. 7.

³² Внешняя торговля по Европейской границе, Спб., 1891, стор. XXXVIII—XXXIX.

В торговому флоті Росії чимала питома вага належала чорноморсько-азовським портам. Протягом 1881—1890 рр. сюди щорічно прибувало в середньому 2 223 парових і 1 144 парусних суден, з яких вітчизняних — відповідно 258 і 70³³. Особливо багато торгових суден відвідувало Одесу — найбільший південний порт Росії. В 1883—1888 рр. сюди щорічно в середньому прибувало 1 107 парових і 122 парусних суден, з них були 15% вітчизняних³⁴.

Одеса була місцем перебування головної контори Російського товариства пароплавства і торгівлі. Виникнувши в 1857 р., це товариство мало на Чорному морі 5, а в 1869 р. вже 63 пароплавів, що перевезли понад 430 тис. пасажирів, 21,2 млн. пудів товарних вантажів і 81 тис. голів худоби³⁵. Згодом кількість пароплавів у товариства зросла, а водночас збільшилось і транспортування ними торгових вантажів і пасажирів Чорним, Азовським, Балтійським та іншими морями. Російське товариство пароплавства і торгівлі поширило свою діяльність на басейни українських річок Дніпра, Південного Бугу і Дністра.

Важливу роль у товарному обігу зовнішньої торгівлі відігравав каботажний транспорт, судна якого плавали виключно під російським прапором. Чисельність каботажних суден, що обслуговували той чи інший порт, залежала від наявності в ньому вантажів. Отже, зрозуміло, що з усіх чорноморсько-азовських портів найбільше їх було в Одесі. В зв'язку з зростанням обсягу зовнішньої торгівлі в Одеському порту кількість каботажних суден збільшувалась, становлячи в 1864—1868 рр. пересічно 1857, а в 1883—1890 рр. — 2 961³⁶. Понад 2 250 каботажних суден прибувало пересічно в названий період до Херсонського і Маріупольського портів. Зокрема до Маріупольського порту в 1890 р. прибуло 1 151 парове і 341 парусне судно³⁷.

Густа мережа залізниць і порівняно висока насиченість їх рухомим складом, збільшення кількості річкових суден, особливо парових, і їх вантажної потужності, неухильне зростання товарообігу чорноморсько-азовських портів — все це забезпечило посилення ролі транспорту України у всеросійському ринку. За 60—90-і рр. зросла його питома вага в межах всієї Європейської Росії. Завдяки розвинутому транспорту, в товарно-грошові відносини втягується населення місцевостей, доти мало чи зовсім не зв'язаних з всеросійським ринком. Транспорт був одним із найважливіших засобів у створенні на території України місцевого національного ринку, який впливав у всеросійський ринок. Залізничні станції, річкові пристані і морські порти стали не лише місцями зосередження торгових вантажів, а й важливими торговими пунктами, що зв'язувались між собою.

Розвиток транспорту обумовив швидкий обіг товарів, масову реалізацію їх на великій території, допомагав нівелювати товарні ціни на місцевих і центральних ринках, усуваючи їх різкі відмінності. Зазначаючи у 60—70-х роках XIX ст. промислового перевороту, транспорт був важливим чинником, що забезпечував завершення промислового перевороту в промисловості і розчищав ґрунт для більш швидкого розвитку капіталізму в сільському господарстві.

³³ Внешняя торговля по Европейской границе, Спб., 1891, стор. XXXVIII—XXXIX.

³⁴ Записки Общества сельского хозяйства Южной России, 1890, № 5—6, долатки №№ 13 і 14.

³⁵ Труды Одесской статистической комиссии, вып. 4, Одесса, 1870, Сравнительная ведомость оборотов Русского общества пароходства и торговли 1857—1869 гг.

³⁶ Военно-статистический сборник, вып. IV, Спб., 1871, стор. 757; Внешняя торговля по Европейской границе, стор. L. (Враховано лише прибуття суден).

³⁷ ЦДІАЛ, ф. Департаменту загальних справ МВС, оп. 223, спр. 189, арк. 37.

І. Г. ШОВКОПЛЯС

ПРО ХАРАКТЕР ЗВ'ЯЗКІВ НАСЕЛЕННЯ В ЕПОХУ ПІЗЬНОГО ПАЛЕОЛІТУ

Заключна пора стародавнього кам'яного віку, відома під назвою пізнього палеоліту (здебільшого вона датується часом близько 40—15 тис. років тому), є однією з найцікавіших серед минулих епох історії людського суспільства. Вона характеризується важливими досягненнями первісних людей в усіх галузях їхнього життя. У пізньопалеолітичну епоху остаточно сформувалися людина сучасного фізичного типу і найдавніша в історії суспільно-економічна формація — первісно-общинний лад.

Завдяки значному розвитку полювання на тварин і будівництву штучних жител, широкому застосуванню вогню і хутряного одягу люди цієї епохи розселилися на значних територіях Старого світу і досягли в Європі її найвіддаленіших північних районів. Вся територія Української РСР була в цей час уже досить густо заселена найдавнішими родовими колективами, про що свідчать численні залишки їх поселень (стоянок) в усіх районах республіки.

Розселившись в різноманітних місцевостях, первісні люди пізньопалеолітичної епохи в процесі своєї господарської діяльності встановлювали й підтримували певні зв'язки з іншими територіальними районами як сусідніми й близькими, так нерідко й досить віддаленими. Переконливим свідченням наявності подібних зв'язків служать уже добре вивчені різноманітні матеріали і предмети немісцевого походження на пізньопалеолітичних стоянках.

Раніше інших серед цих знахідок звернули на себе увагу раковини морських молюсків, здебільшого перетворені на стоянках у прикраси — підвіски й буси (намисто). Крім раковин, відомі також і інші немісцеві для багатьох стоянок матеріали — різні породи каменю, використовувані для виготовлення знарядь праці, янтар, з якого робили прикраси, мінеральні фарби (вохра та ін.), що вживалися для різних потреб тощо.

Найбільш поширених немісцевих предметів — раковин морських молюсків — знайдено на таких стоянках, як Мізинська¹, Юдинівська² і Тимонівська³ в басейні середньої течії Десни (Чернігівська й Брянська області), Кайстрова Балка, Дубова Балка, Оскорівка і деякі інші в дніпровському Надпоріжжі (Запорізька і Дніпропетровська області)⁴, Рогалик-Якимівська в басейні Сіверського Дінця на Луганщині⁵, Амвросіївська в Приазов'ї (Донецька область)⁶, Молодове V на

¹ А. С. Руденко. Морские моллюски из Мезинской стоянки, Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 8, К., 1959.

² К. М. Поликарпович. Археологические исследования в БССР в 1945—1953 гг., Материалы по археологии БССР, т. I, Минск, 1957, стор. 11.

³ В. А. Городцов. Социально-экономический строй древних обитателей Тимоновской палеолитической стоянки, журн. «Советская этнография», 1935, № 3, стор. 7.

⁴ Л. А. Лепикаш. Фауна четвертинных морских моллюсков з палеолітичних стоянок Дніпропетровщини і Чернігівщини, журн. «Четвертинний період», 1936, № 11, стор. 36.

⁵ С. О. Локтюшев. Палеолітична стоянка Якимівська Балка на р. Єсуг Луганської області, Палеоліт і неоліт України, т. I, К., 1947, стор. 284.

⁶ П. И. Борисковский. Палеолит Украины, Материалы и исследования по археологии СССР, 1953, № 40, стор. 340, 361.

Середньому Дністрі (Чернівецька область)⁷, Сюрень I в Криму⁸ і Борщево II на Дону (Воронезька область)⁹ — у Східній Європі; Сагварджиле — на Закавказзі (Грузинська РСР)¹⁰; Нова Олександрія — в Польщі¹¹; Долні Вестоніце¹², Павлов¹³, Чортова Піч¹⁴ і Дерава Печера¹⁵ — в Чехословаччині; Кеслерлох — у Швейцарії¹⁶; Нижня Ложері, Мас-д'Азіль та інші — у Франції¹⁷ та в похованнях у гримальдійських гротах поблизу Ментони в Північній Італії¹⁸.

Дослідженнями встановлено, що раковини морських молюсків, знайдені в пам'ятках Західної й Центральної Європи, походять з Атлантичного океану і Середземного моря; раковини з пам'яток Східної Європи — з берегів Чорного й Азовського морів або з більш давніх відкладів на прилеглих до них територіях; а раковини з пам'яток Закавказзя — з Індійського океану. Проте в кожному окремому випадку, для кожної конкретної пам'ятки питання про більш-менш точне походження морських раковин, як і інших названих вище місцевих матеріалів, вирішується не так просто і легко, а тому нерідко потребує додаткових спеціальних досліджень. Досить переконливо це може бути продемонстровано на прикладі Мізинської пізньопалеолітичної стоянки на Десні (в с. Мізин Коропського району Чернігівської області), однієї з найповніше вивчених і найбагатших на подібні знахідки, зокрема раковини морських молюсків.

До зовсім недавнього часу (до 50-х років) вважалося, що раковини морських молюсків з Мізина, які звичайно визначалися двома видами — насса і церіта, походять з четвертичних відкладів карангаського ярусу південного берега Криму, зокрема з районів Судака і Керченського півострова¹⁹. Інші гіпотези з цього приводу, наприклад, про походження мізинських раковин з берегів Азовського моря²⁰ та про можливість середземноморського походження великих за розмірами церіт²¹ і особливо про походження їх з сарматських відкладів Пів-

⁷ О. П. Черниш. Палеолітична стоянка Молодове V, К., 1961, стор. 41.

⁸ Г. А. Бонч-Осмоловский. Итоги изучения Крымского палеолита, Труды II Международной конференции Ассоциации по изучению четвертичного периода Европы, вып. V, М.—Л., 1934, стор. 153.

⁹ П. И. Борисковский. Раскопки Борщевской второй палеолитической стоянки, сб. «Советская археология», V, М.—Л., 1940, стор. 283.

¹⁰ Н. З. Киладзе. Многослойный археологический памятник Сагварджиле, Сообщения Академии наук Грузинской ССР, т. XIV, № 9, Тбилиси, 1953.

¹¹ Н. И. Криштафович. Послетретичные образования в окрестностях Новой Александрии, Варшава, 1896.

¹² B. Klíma. Dolní Věstonice, Praha, 1963, стор. 421.

¹³ B. Klíma. Objev paleolitického pohřbu v Pavlove, Archeologické rozhledy Ročník XI, sešit 3, Praha, 1959, стор. 315.

¹⁴ Ег. Проšek. Zjišťovací výzkum na paleolitické stanici v Moravanech na Slovensku, Archeologické zohledy, Ročník II, sešit 3—4, Praha, 1950, стор. 177—178.

¹⁵ Ег. Проšek. Výzkum Děravé jeskyne na Kotýzu v Koněrpus, Archeologické zoznledy, Ročník IV, sešit 2, Praha, 1952, стор. 99, 100.

¹⁶ Г. Обермайер. Доисторический человек, Спб., 1913, стор. 303.

¹⁷ Г. и А. Мортилье. Доисторическая жизнь, Спб., 1903, стор. 174—176; H. Fischer. Coquilles récoltées par M. E. Piette dans la grotte du Mas-d'Azil (Ariege), L'Anthropologie, t. VII, Paris, 1896.

¹⁸ R. Verneau. Les grottes de Grimaldi, t. II, № 1, Monaco, 1906, стор. 29.

¹⁹ Л. А. Лепикаш. Назв. праця, стор. 41; И. Г. Пидопличко. Итоги изучения фауны Мезинской палеолитической стоянки, журн. «Природа», 1935, № 5, стор. 80.

²⁰ Дослідження Г. І. Молявко, И. Г. Пидопличко. Основные черты фауны и геологии УССР, Бюллетень Комиссии по изучению четвертичного периода, № 6—7, М.—Л., 1940, стор. 62.

²¹ G. Child. Prehistory in the USSR, «Ман», t. XLII, september—oktober, 1942, London, стор. 102.

нічного Причорномор'я, зокрема Нижнього Подніпров'я²², не знаходили прихильників, а деякі з них, особливо остання, вважалися навіть помилковими²³.

Розкопки в Мізині протягом 1950—1960 рр. значно доповнили колекцію зібраних там морських раковин²⁴. Спеціальне вивчення їх Г. С. Руденко дозволило дати нове вирішення як питання про походження останніх, так і подібних раковин з ряду інших стоянок. Вона встановила і переконливо довела також більшу, ніж було відомо, видову різноманітність мізинських раковин, як, наприклад, наявність серед них раковин з родини букцинід, характерних для відкладів сарматського віку міоценової епохи, і кардіум²⁵. Спираючись на працю В. П. Колесникова про сарматські молюски на території СРСР²⁶, Г. С. Руденко показала, зокрема, що мізинські букциніди досить близькі і навіть аналогічні до подібних раковин з сарматських відкладів Волині й Подолії, Південної України й Молдавії. Походження мізинських раковин букцинід і кардіум було зв'язане з сарматськими відкладами Південної України, де свого часу була основна частина давнього Сарматського моря.

На основі цих досліджень тепер можна вважати встановленим, що раковини морських молюсків з Мізина та інших стоянок Східної Європи різні за своїм походженням і віком. Вони свідчать також про різні способи їх добування та напрямки й шляхи, що ними вони потрапляли на ті чи інші стоянки, в культурному шарі яких вони тепер зустрічаються.

Стосовно до Мізинської стоянки можна вірогідно вважати, що раковини букцинід і кардіум походять з сарматських відкладів Нижнього Подніпров'я (район м. Нікополя Дніпропетровської області), а насси і церіти — з карангатських відкладів берегів Криму й Азовського моря.

Знахідки на багатьох пізньопалеолітичних стоянках (і в похованнях) раковин морських молюсків та інших матеріалів, які часто походять з досить віддалених територій, вказують на певні зв'язки мешканців цих стоянок з такими віддаленими територіями. Ці зв'язки, природно, могли бути як прямими, безпосередніми, так і опосередкованими групами давнього населення, які мешкали на проміжних територіях. Саме існування таких зв'язків у пізньопалеолітичну епоху не викликає заперечень з боку дослідників. Проте у визначенні їх характеру як загалом, так і щодо окремих пам'яток, немає єдиної думки. Як правило, торкаючись питання про способи проникнення немісцевих матеріалів на пізньопалеолітичні стоянки, багато дослідників лише відзначає наявність зв'язків їх мешканців з місцями походження цих матеріалів, утримуючись від визначення характеру таких зв'язків. Досить показовими в цьому плані є погляди дослідників на походження морських раковин, зібраних на Мізинській стоянці. Більшість з них обмежується констатацією існування зв'язків її мешканців з далеким півднем, звідки, за їх загальним визнанням, походять ці раковини. Так,

²² А. П. Павлов. Геологическая история европейских земель и морей в связи с историей ископаемого человека, М.—Л., 1936, стор. 278.

²³ В. И. Громов. Палеонтологическое и археологическое обоснование стратиграфии континентальных отложений четвертичного периода на территории СССР (млекопитающие, палеолит), Труды Института геологических наук АН СССР, вып. 64, серия геологическая, № 17, М., 1948, стор. 117.

²⁴ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка. К истории Среднеднепровского бассейна в позднелолитическую эпоху, К., 1965, стор. 106.

²⁵ А. С. Руденко. Назв. праця, стор. 112.

²⁶ В. П. Колесников. Сарматские моллюски, Палеонтология СССР, т. X, ч. 2, Л., 1935.

наприклад, О. П. Павлов, виходячи з визнання сарматського походження мізинських раковин, вважав ясным лише те, що «вони вказують на зв'язки цього (Мізинського.— *І. Ш.*) палеолітичного населення з південно-руською сарматською смугою»²⁷. Із факту знахідок раковин харангатських молюсків на палеолітичних стоянках Дніпра і Десни Л. А. Лепікаш зробив висновок, що «існували якісь стосунки між мешканцями району Верхнього і Середнього Дніпра, з одного боку, і Кримсько-Кавказьким узбережжям, з другого»²⁸.

«Немісцеве походження» раковин Мізинської та стоянок дніпровського Надпоріжжя, «занесених на стоянки з берегів Чорного і Азовського морів»²⁹, відзначав І. Г. Підоплічко, не уточнюючи, проте, способів такого «занесення». Немає прямої відповіді на питання, як потрапили на Десну раковини морських молюсків, і в його висновку про те, що їх збирання «могло бути здійснене в південних областях території України і суміжних місцевостях»³⁰.

Знахідки морських раковин в Мізині, на думку В. І. Громова, «вказують перш за все на існування якогось зв'язку мізинської людини з чорноморським, вірогідніше кримським узбережжям, оскільки лише звідти могли походити ці раковини»³¹. Щодо раковин з Мізина, які «повинні були добуватися десь на узбережжі Чорного моря і звідти якимись шляхами потрапили на Десну», П. П. Єфименко вважав, що поки що не можна з'ясувати, чи потрапили вони туди «шляхом міжплеменного обміну, чи мізинські мисливці здійснювали часом далекі екскурсії за цими цінними прикрасами»³². Занесення мізинських раковин «палеолітичною людиною з більш південних областей» відзначала Г. С. Руденко³³.

У тих же випадках, коли дослідники зачіпають питання про характер зв'язків у пізньому палеоліті, вони вирішують їх переважно в двох аспектах, залежно од відстані між районами стоянок з немісцевими для них матеріалами і районами походження таких матеріалів.

Так, наприклад, частина радянських дослідників, розглядаючи знахідки морських раковин на стоянках південних районів України, таких, зокрема, як Дубова і Кайстрова Балки в дніпровському Надпоріжжі, Амвросіївка і Роголик-Якимівська в Донбасі, допускає можливість безпосередніх зв'язків мешканців стоянок з районами походження раковин, пояснюючи це «значною рухливістю населення того часу»³⁴. Можливість безпосереднього перенесення кам'яної сировини і морських раковин та інших немісцевих матеріалів на порівнюючи невеликі відстані допускають деякі дослідники також для ряду стоянок Чехословаччини³⁵, Франції та Італії³⁶.

²⁷ А. П. Павлов. Назв. праця, стор. 278.

²⁸ Л. А. Лепікаш. Назв. праця, стор. 42.

²⁹ І. Г. Підоплічко. Краткий обзор фауны палеолита УССР, сб. «Советская археология», V. М.—Л., 1940.

³⁰ І. Г. Підоплічко. Новые данные о фауне Мезинской стоянки, Краткие сообщения Института археологии АН УССР, вып. 8, К., 1959.

³¹ В. И. Громов. Назв. праця, стор. 117.

³² П. П. Ефименко. Первобытное общество, К., 1953, стор. 408.

³³ А. С. Руденко. Назв. праця, стор. 112.

³⁴ Л. А. Лепікаш. Геоморфологія і четвертинні поклади пониззя р. Самари і долини Дніпра від Дніпропетровська до Запоріжжя, Матеріали Комплексної експедиції в районі Дніпрельстану, вип. I, К., 1934, стор. 76; П. П. Ефименко. Назв. праця, стор. 619; П. И. Борисковский. Палеолит Украины, стор. 340.

³⁵ L. Bănescu. Mladopaleolitické objekty v Seni I, Slovenská archeológia, Ročník VI—I, Bratislava, 1958, стор. 10.

³⁶ Г. и А. Мортилье. Назв. праця, стор. 174—176; J. Déchelette. Manuel d'archéologie préhistorique celtique et gallo-romaine, I, Archéologie préhistorique, Paris, 1908, стор. 175, 176.

По відношенню ж до пізньопалеолітичних стоянок, більш віддалених, наприклад, від Північного Причорномор'я в Східній Європі і від Середземного моря та Атлантичного океану в Західній Європі, більшість дослідників дотримується думки, що зустрінуті тут раковини морських молюсків та інші немісцеві матеріали свідчать про існування первісного обміну в пізньопалеолітичну епоху. Так, «знаряддя обміну» вбачали в знахідках морських раковин на багатьох стоянках Франції Г. і А. Мортільє³⁷. Досить чітко з цього приводу висловився і Г. Обермайер. Так, відзначаючи наявність раковин середземноморських молюсків у похованні на стоянці Нижня Ложері, він вважав це свідченням «існування надзвичайно давньої мінові торгівлі»³⁸. Під таким кутом зору він розглядав також і «знахідки вартих уваги по віддаленості від місця походження італійських (Середземноморських.— І. Ш.) раковин» на ряді стоянок Швейцарії³⁹ та Австрії⁴⁰. Як «товар, що мав широке розповсюдження, яке дає можливість стежити за діловими (Обмінними.— І. Ш.) стосунками й зв'язками населення різних країн, іноді досить віддалених одна від одної», розглядав морські раковини з пізньопалеолітичних стоянок Франції та Швейцарії В. О. Городцов⁴¹. Можливість «зачатків обміну з мешканцями інших стоянок» він допускав і для Тимонівської стоянки на Десні поблизу м. Брянська, при розкопках якої знайдені раковини чорноморських молюсків⁴².

Подібним способом вирішується й питання про знахідки морських раковин у Мізинській стоянці на Десні. При цьому допускається, що перш ніж потрапити на Десну, ці раковини повинні були побувати в інших родових колективах, які мешкали на проміжних територіях. Найбільш чітко про це висловився П. И. Борисковский, який вважає, що в Мізин морські раковини «могли потрапити через ряд проміжних людських груп у результаті рідкого, випадкового обміну»⁴³.

Так слід розуміти й думку І. Г. Підопличка про «можливість тісного зв'язку між південними і північними стоянками пізньопалеолітичної людини..., який підтверджується наявністю одних і тих же видів морських молюсків у палеолітичних стоянках Надпоріжжя і Мізина»⁴⁴. На господарські зв'язки — обмін кремінною сировиною між стоянками Моравії, Західної Угорщини і Польщі — вказує Л. Банеш⁴⁵.

Проте поглиблене спеціальне вивчення цього важливого питання історії пізнього палеоліту не дає достатніх підстав для визнання існування в цей час будь-якого обміну, навіть незначного й випадкового. Припущенню про обмін суперечить насамперед дуже низький рівень економічного й суспільного розвитку людства в пізньопалеолітичну епоху. Наука не має ніяких достовірних даних для визнання будь-якого обміну в таку ранню історичну епоху. Невідомі й предмети, які можна вважати засобами обміну. Не були і не могли бути ними й раковини морських молюсків (янтар чи різні породи каменю), які зустрі-

³⁷ Г. и А. Мортілье. Назв. праця, стор. 174.

³⁸ Г. Обермайер. Назв. праця, стор. 239.

³⁹ Там же, стор. 309.

⁴⁰ J. Strobl und H. Obermaier. Die Aurignacienstation von Krems (Nieder-Österreich), Jahrbuch für Altertumskunde, Band III, Heft 3—4. Wien, 1910.

⁴¹ В. А. Городцов. Археология, т. I, Каменный период, М.—Л., 1923, стор. 256, 259.

⁴² В. А. Городцов. Социально-экономический строй древних обитателей Тимоновской палеолитической стоянки, стор. 7.

⁴³ П. И. Борисковский. Палеолит Украины, стор. 279.

⁴⁴ И. Г. Подопличко. Новые данные о фауне Мезинской стоянки, стор. 109.

⁴⁵ L. Bănescu. Niektóre otázky mladšieho paleolitu na Východnom Slovensku, Pamätky archeologické, Ročník LII—I, Praha, 1961, стор. 44.

чаються, як відомо, далеко не на всіх стоянках, навіть розташованих поблизу одна від одної. Наявність обміну обов'язково вимагає також існування його проміжних ланок, посередників обміну, які, проте, ніде наукою не засвідчені. Конкретно, наприклад, для стоянок Десни невідомі пізньопалеолітичні стоянки в більш південних районах України, на яких зустрічалися б аналогічні раковини морських молюсків і через які вони могли б потрапити шляхом обміну в Мізин, Юдинове чи Тимонівку. А стоянки дніпровського Надпоріжжя, де знайдено морські раковини подібних видів, є більш пізні за часом, ніж стоянки басейну Десни, і, природно, обмін між їх мешканцями, якщо б навіть допускати його існування, був просто неможливий. Численними науковими дослідженнями, особливо здійсненими останнім часом, переконливо встановлено, що поява найдавнішого первісного обміну, навіть найнезначнішого й випадкового, припадає на самий кінець нового кам'яного віку (неоліту), точніше, на початок ранньометалічної епохи (доби міді — бронзи). Наявність навіть такого малого обміну, як відомо, Ф. Енгельс цілком справедливо зв'язував з тимчасовим поділом праці, коли «майстри, які розвивали тут свою вмілість, працювали, мабуть, за рахунок усієї громади, як це ще роблять постійні ремісники родових общин в Індії»⁴⁶. Нічого подібного, безперечно, не було і не могло бути в пізньопалеолітичну епоху.

Це підтверджується, зокрема, й тим, що всі відомі в Європі, в тому числі й на території СРСР, спеціальні шахти по добуванню каменю, а також майстерні по масовому виготовленню кам'яних знарядь, призначених для обміну, з'явилися саме в кінці неоліту, здебільшого уже в добу раннього металу⁴⁷.

Вбачати ж залишки таких спеціалізованих майстерень у скупченнях уламків кременю й кісток на місцях їх обробки («виробничих центрів») в пізньопалеолітичних стоянках, як це робили в свій час окремі дослідники для доказу існування виготовлення знарядь для обміну⁴⁸, немає ніяких підстав, поскільки, як показали поглиблені дослідження останніх років, усі знаряддя, виготовлені на таких стоянках, як правило, використовувалися безпосередньо на їх площі. Так було, зокрема, на тій же Мізинській стоянці, кількість різцевих сколів у кремінному інвентарі якої відповідає кількості виготовлених з їх допомогою різноманітних різців⁴⁹. Пояснення ж фактів знаходження на деяких пізньопалеолітичних стоянках тих чи інших матеріалів немісцевого для них походження — кременю, кварциту, гірського кришталю (янтарю) та інших, у тому числі й раковин морських молюсків, що нерідко потрапили туди з досить віддалених територій, можна і слід вбачати у визнанні прямих і безпосередніх зв'язків їх мешканців з районами походження таких матеріалів. Вони знаходили свій вираз у пересуваннях і переселеннях окремих груп пізньопалеолітичного населення як всередині певних територій, так і з одних на інші, часто далекі.

⁴⁶ Ф. Енгельс. Походження сім'ї, приватної власності і держави, К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори в двох томах, т. II, К., 1953, стор. 267.

⁴⁷ Дж. Кларк. Донсторическая Европа, М., 1953, стор. 242—280; М. М. Чарняўскі. Старажытныя шахты на здабычы кременю. Весці Акадэміі навук Беларускай ССР, Минск, 1963, № 3; Н. Н. Гурина и Г. М. Ковзурко. Шахты по добыче кремня в Западной Белоруссии, журн. «Советская археология», 1964, № 2; Н. Н. Гурина. Новые данные о древних шахтах по добыче кремня на западе Белоруссии, Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 100, М., 1965; T. Zygowski. Swit górnictwa, Warszawa, 1962.

⁴⁸ Д. Н. Лев. К истории первобытного обмена. Вопросы истории доклассового общества. Сборник «50 лет книги Ф. Энгельса «Происхождение семьи, частной собственности и государства», М.—Л., 1936, стор. 482.

⁴⁹ И. Г. Шовкопляс. Назв. праця, стор. 150.

Причини таких пересувань і переселень, природно, були надзвичайно різноманітні і не завжди можна їх тепер достовірно встановити. Уявляється, проте, що головнішою з них було вичерпання на старих місцях необхідних засобів існування, насамперед промислових тварин, а також пошуки нових місць, сприятливих для проживання людей.

Переселяючись, пізньопалеолітичні родові групи людей приносили з собою характерні для них риси господарства, влаштування довгочасних жител і поселень, побуту і культури, специфічні для них кремінні і кістяні знаряддя праці, побутові вироби і культові предмети, мистецькі твори і прикраси. У ряді випадків вони дозволяють тепер встановити навіть вихідні території й напрямки таких пересувань і переселень. Самі ці пересування і переселення були досить різноманітні як за часом, протягом якого вони відбувалися, так і за відстанню, на яку вони здійснювалися. Наведемо спершу деякі приклади досить далеких переселень пізньопалеолітичних груп людей в Європі та Азії. До них, зокрема, відноситься добре документований факт переселення групи середземноморського (так званого гримальдійського) населення в район Середнього Дону (с. Костенки поблизу Воронежа), яка залишила там один з культурних шарів Тельманської стоянки з типовим для Середземномор'я оріньякським кремінним інвентарем⁵⁰ та негроїдне поховання на стоянці Костенки XIV (Маркіна гора)⁵¹.

На проникнення стародавнього східносередземноморського населення з Передньої Азії в Північне Причорномор'я вказують розташовані в степовій зоні останнього специфічні пізньопалеолітичні стоянки Амвросіївка в Донбасі та Велика Акаржа поблизу Одеси⁵². На епіпалеолітичну (мезолітичну) епоху припадає переселення середземноморських груп людей (у тому числі негроїдного расового типу) в район дніпровського Надпоріжжя⁵³.

Заселення південно-західної Прибалтики (Шлезвіг-Гольштейн у Німеччині, Данія та ін.) носіями так званої гамбурзької (мейендорфсько-аренсбурзької) культури кінця пізнього палеоліту дослідники розглядають як результат переселення туди їх предків з інших районів європейського материка. Зокрема, на підставі подібності, яка визнавалася свого часу між окремими групами кістяних знарядь, характерних для пам'яток гамбурзької культури і стоянок середньодніпровського басейну, в тому числі Мізинської, вважалось, що ця культура має східноєвропейське походження, а предки її носіїв переселилися в Прибалтику з «області Мізіна»⁵⁴. І хоч дослідження останнього часу показали, що подібність кістяних інструментів гамбурзької культури (кирок-мотик з колінчастими держаками, виготовленими з рогів оленя)

⁵⁰ П. П. Ефименко. К вопросу о характере исторического процесса в позднем палеолите Восточной Европы, сб. «Советская археология», XXVI, М., 1956, стр. 45.

⁵¹ А. Н. Рогачев. Погребение каменного века на стоянке Костенки XIV (Маркина гора), журн. «Советская этнография», 1955, № 1; Г. Ф. Дебец. Палеоантропологические находки в Костенках, журн. «Советская этнография», 1955, № 2; П. П. Ефименко. Про періодизацію пізнього палеоліту Східної Європи, Археологія, т. X, К., 1957, стр. 9.

⁵² А. А. Формозов. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР в каменном веке, М., 1959, стр. 62; П. П. Ефименко. Переднеазийские элементы в памятниках позднего палеолита Северного Причерноморья, журн. «Советская археология», 1960, № 4.

⁵³ В. Н. Даниленко. Волюшский эппалеолитический могильник, журн. «Советская этнография», 1955, № 3; Г. Ф. Дебец. Черепа из эппалеолитического могильника у с. Волюшского, журн. «Советская этнография», 1955, № 3; Д. Я. Телегин. Васильківський третій некрополь в Надпоріжжі, Археологія, т. XIII, К., 1961.

⁵⁴ A. Rust. Das Altsteinzeitliche Renntier-jägerlager Meiendorf, Neumünster in Holstein, 1937, стр. 143.

виявилася дійсною не з мізинськими, а з інструментами із стоянок Середньої Європи, Придністров'я і басейну Прута⁵⁵ і замість «області Мізіна» за вихідну територію для переселення предків її носіїв визначаються тепер «лесові області Південно-Східної Європи і України, позбавлені печер»⁵⁶, сам факт подібного досить значного за відстанню переселення в епоху пізнього палеоліту вважається досить обгрунтованим.

Проникнення найпізніших мадленців у південно-західну Прибалтику, зокрема на територію Данії, допускається також з південно-західних районів Франції⁵⁷. Наявність значних пересувань населення наприкінці палеоліту засвідчена і для території Румунії⁵⁸.

Засвідчені випадки значної подібності пам'яток більш близьких районів, яка дозволяє вважати їх належними навіть одним і тим же чи досить близьким і спорідненим пізньопалеолітичним родовим общинам (або їх частинам), що переселилися з одних цих районів до інших. Яскравим прикладом цього може служити, зокрема, дуже виразна подібність і навіть ідентичність верхнього шару стоянки Костенки I на Дону поблизу Воронежа і стоянки Авдеево на Сеймі поблизу Курська⁵⁹. За характером довгочасних зимових жител, кремінного і кістяного інвентаря дуже близькі між собою також донські стоянки Костенки II (стоянка Зам'ятніна) та Костенки XI (Анасовка II), з одного боку, і такі середньодніпровські стоянки, як Мізинська, Єлисейовицька, Кирилівська та інші, з другого⁶⁰. Пояснення останнього факту слід вбачати в проникненні на Дон групи середньодніпровського населення мадленської пори пізнього палеоліту⁶¹. Дуже близькими є Гінцівська стоянка на Полтавщині та Добранічівська на Київщині⁶².

Досить численні були також випадки безпосередніх зв'язків мешканців довгочасних пізньопалеолітичних стоянок з більш чи менш віддаленими районами, які (зв'язки) не вимагали їх обов'язкового переселення на нові території. Вони знайшли свій вираз у виявленні на таких стоянках окремих немісцевих для них матеріалів — найчастіше кам'яної сировини для знарядь, раковин і янтарю для прикрас. Останні потрапили на стоянки в результаті того, що невеликі групи людей з тих родових общин, які проживали на цих стоянках, відвідували ці

⁵⁵ K. Valoch. Paleolitické sídliště v Ochozské jeskině v Moravském Krasu, Časopis Moravského Musea v Brně, XXXVIII, Brno, 1953, стор. 16. А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднепровья. Труды Комиссии по изучению четвертичного периода, XV, М., 1959, стор. 195.

⁵⁶ A. Rust. Préhistoire du Nord-Ouest de L'Europe a la fin des temps glaciaires. L'Anthropologie, t. 55, № 3—4, Paris, 1951.

⁵⁷ Там же, стор. 211.

⁵⁸ Fl. Mogoșanu. Unele aspecte ale paleoliticului de sfârșit din țara noastră, Studii și cercetări de istorie veche, anul XI, № 1, București, 1960, стор. 129.

⁵⁹ А. Н. Рогачев. Исследование остатков первобытнообщинного поселения верхнепалеолитического времени у с. Авдеево на р. Сейм в 1949 г. Материалы и исследования по археологии СССР, № 39, М.—Л., 1953, стор. 191; його ж. Новые данные о стратиграфии верхнего палеолита Восточно-Европейской равнины, там же, стор. 54.

⁶⁰ П. П. Ефименко. Первобытное общество, стор. 532; П. И. Борисковский. Раскопки палеолитического жилища и погребения в Костенках II в 1963 г., журн. «Советская этнография», 1955, № 1; його ж. Очерки по палеолиту бассейна Дона, Материалы и исследования по археологии СССР, № 121, М.—Л., 1963; А. Н. Рогачев. Анасовка II — новая многослойная стоянка в Костенках, Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 82, М., 1961; його ж. Об анасовско-мезинском типе палеолитических жилищ на Русской равнине, Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 92, М., 1962.

⁶¹ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка, стор. 301.

⁶² И. Г. Шовкопляс. Добраничевская палеолитическая стоянка, Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. 59, М., 1955, стор. 45.

райони під час мисливських експедицій і зв'язаних з полюванням сезонних перекочков.

В ряді випадків, як тепер досить добре встановлено багатьма переконливими фактами, за окремими з таких матеріалів, зокрема, за кременем та іншими породами каменю для виготовлення знарядь праці з них, споряджувалися навіть своєрідні спеціальні «експедиції» в райони їх родовищ⁶³. Так, наприклад, дослідники костенківських стоянок на Дону ще в 30-х роках звернули увагу на те, що високоякісний крейдяний кремій, з якого виготовлені краші із знайдених на них знарядь праці, ні в околицях стоянок, ні на Дону взагалі не зустрічається. Було висловлене припущення, що крейдяний кремій у Костенках мав немісцеве походження і його приносили туди мешканці стоянок з інших районів, найвірогідніше з багатого на такий кремій басейну середньої течії р. Оскол, що розташований від Костенок більше, як на 100 км⁶⁴. Дослідженнями останніх років це припущення досить переконливо підтверджене. Крейдяний кремій у Костенках справді приносили мешканці стоянок з району м. Валуйок, де по Осколу та його притоках виявлені не лише значні родовища такого кременю, але й сліди його початкової обробки на місцях добування⁶⁵.

Напевно, звідти ж походив і високоякісний крейдяний кремій, з якого виготовлені й деякі знаряддя на Гагаринській стоянці на Дону поблизу м. Липецька, що розташована від Валуйок на відстані більше 200 км. Поряд з можливістю простого принесення цієї кремінної сировини групою мешканців стоянки, дослідник вважав можливим припускати також, що цей факт може свідчити й про переселення всіх мешканців стоянки з більш південних районів, де вони доти використовували подібний кремій і принесли звідти окремі знаряддя на нове місце проживання на Дону⁶⁶.

На дніпровських стоянках Бабин I знайдено і камінь радіоларит⁶⁷ і Вороновиці I — обсидіан⁶⁸ закарпатського походження. На Добраничівській стоянці на Київщині⁶⁹ і дністровській стоянці Молодове V⁷⁰ виявлено гірський кришталь. У першому випадку він, можливо, походить з правобережжя Дніпра (з району м. Сміли Черкаської області), а в другому — із Східної Волині, що розміщені на відстані сотень кілометрів від районів розташування стоянок.

На деснянських стоянках Мізин⁷¹ і Чулатів⁷² і на тій же Добраничівці⁷³ знайдено янтар, вірогідніше дніпровського (з району м. Києва) походження.

⁶³ П. П. Єфименко. Про періодизацію пізнього палеоліту Східної Європи, стор. 7.

⁶⁴ П. П. Єфименко. Костенки I, стор. 211, 248.

⁶⁵ П. И. Борисковский. Кремневые мастерские в окрестностях Валук на р. Оскол, Краткие сообщения Института археологии АН СССР, вып. 82, М., 1961; його ж. Очерки по палеолиту бассейна Дона, стор. 166—191.

⁶⁶ С. Н. Замятин. Раскопки у с. Гагарина, сборник «Палеолит СССР», Известия Государственной Академии истории материальной культуры, вып. 118, М.—Л., 1935, стор. 54, 55.

⁶⁷ А. П. Черныш. Поздний палеолит Среднего Приднестровья, стор. 156.

⁶⁸ А. П. Черныш. Палеолитическая стоянка Вороновицы I, Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР, вып. 69, М., 1956, стор. 42.

⁶⁹ И. Г. Шовкопляс. Горный хрусталь на стоянке древнекаменного века, журн. «Природа», 1955, № 2.

⁷⁰ О. П. Черныш. Палеолитическая стоянка Молодове V.

⁷¹ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка, стор. 111—113.

⁷² М. В. Воеводский. Палеолитическая стоянка Рабочий ров (Чулатов II). Сборник «Исследуемый человек и его культура на территории СССР», Ученые записки МГУ, вып. 158. Труды Института антропологии, М., 1952, стор. 104.

⁷³ И. Г. Шовкопляс. Добраничевская палеолитическая стоянка, стор. 45.

Подібні знахідки відзначені й для багатьох пізньопалеолітичних стоянок Середньої та Західної Європи. Так, наприклад, добре встановлені факти доставки крейдового кременю з берегів Прута на пізньопалеолітичні стоянки Чахлеу в долині р. Бистриці в Румунії — на відстань близько 200 км⁷⁴ та на стоянки Чехословаччини (Барца I, Тібава і Павлов) з території Польщі і Німеччини, а яшми і обсидіану — з території Чехословаччини на стоянки Польщі (район м. Кракова) на відстань до 300 км⁷⁵. Альпійський гірський кришталь з території Австрії та вироби з нього зустрінуті на чехословацьких стоянках Пшемост, Пекарна, Бича скала, Кульна, Долні Вестоніце, Житня печера та ін.⁷⁶ Янтар із Східної Прибалтики знайдено на пізньопалеолітичних стоянках Кульна, Пекарна і Житня печера в Чехословаччині⁷⁷, Гуденуе в Австрії⁷⁸ і навіть на стоянках Верхніх Піренеїв у Франції⁷⁹. Кременна сировина для виготовлення знарядь праці багатьох пізньопалеолітичних стоянок Бельгії походить з території Франції⁸⁰.

Переміщення цих матеріалів, безперечно, також потрібно поставити в пряму залежність від пересувань окремих груп населення пізньопалеолітичної епохи, які поєднувалися з мисливськими експедиціями в зв'язку з сезонними перекочувуваннями (міграціями) тварин. Вони засвідчені й для ряду інших районів Середньої і Західної Європи⁸¹.

Можливість далеких сезонних переходів і перекочувувань первісних людей пізньопалеолітичної епохи в процесі полювання і з метою добування необхідної сировини для знарядь та інших виробів широко підтверджується матеріалами з багатьох пам'яток мезолітичних (епіпалеолітичних) та неолітичних племен різних районів, а також етнографічними матеріалами з життя мисливських племен Африки, Австралії, Америки та інших територій, які нерідко здійснювали і здійснюють подібні далекі сезонні переходи і перекочувування, встановлюючи безпосередні зв'язки з багатьма місцевостями, часто дуже віддаленими від місць їх постійного проживання⁸².

⁷⁴ C. S. Nicolăescu-Plopșor, Al. Păunescu, Fl. Mogosanu, M. Bitiri, Al. Bolomey-Paul. *Santierul arheologic Bicăz I, Cercetările paleolitice. Materiale și cercetări arheologice*, VII, București, 1961, стр. 45; К. С. Николаэску-Плопшор. К изучению палеолита Румынии, журн. «Советская археология», 1962, № 3, стр. 131.

⁷⁵ L. Sawicki. *Współpraca naukowa Czechosłowacko-Polska w dziedzinie archeologia przedhistorycznej*, Sprawozdania Państwowe Muzeum Archeologiczne, I, Warszawa, 1948, стр. 163. J. Kozłowski. *Przyczynek do znajomości surowców krzemiennych występujących w paleolicie i neolicie ČSR*, *Wiadomości Archeologiczne*, t. XXV, zes. 4, Warszawa, 1958, стр. 355—357. П. П. Єфименко. На археологічній конференції в Будапешті, Вісник АН УРСР, 1956, № 5, стр. 37; П. Н. Борисковский. *Очерки по палеолиту бассейна Дона*, стр. 191.

⁷⁶ J. Skutíl. *Paleolithikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi*, *Spisy Historického odboru Matice slovenskej v Turie*, sv. 4, Turčiansky Svätý Martin, 1938, стр. 98, його ж. *Další nálezi křtálu z Žitného jeskyne v křtin na Morave*, *Anthropozoikum*, VI, 1956, Praha, 1957, стр. 416—417. L. Zótz. *Antsteinzeitkunde Mittelenropas*, Stuttgart, 1951, стр. 209; F. Kruta. *Komplezní výskum Žitného jeskyne v Moravském Krasum*, *Prace Brněnské zakladny, ČSZV*, XXIX, Brno, 1957, стр. 53; J. Barta. *K problematice paleolitu Bielych Karpat*, *Slovenska archeologia*, Ročník IX, № 1—2, Bratislava, 1961, стр. 15.

⁷⁷ J. Skutíl. *Jantar v paleolitických stanicích*, *Demátky archeologické*, Ročník XXXIV, Sešit 3—4, Praha, 1925, стр. 437, 438.

⁷⁸ В. А. Городцов. *Археология*, т. I, Каменный перюд, стр. 275.

⁷⁹ J. Déchelette. *Manuel d'archéologie préhistorique*, стр. 210.

⁸⁰ Там же, стр. 176.

⁸¹ П. П. Єфименко. *Первобытное общество*, стр. 491—494; його ж. *Костенки I*, стр. 420; П. И. Борисковский. *Палеолит Украины*, стр. 279.

⁸² Дж. Кларк. *Доисторическая Европа*, стр. 242; *Индийцы Америки*. *Этнографический сборник*. Труды Института этнографии АН СССР, новая серия, т. XXV, М., 1955, стр. 260; С. А. Токарев. *Главы в книге «Народы Австралии и Океании»*, из серии сборников «Народы мира», М., 1956, стр. 141, 194, 195; П. П. Єфимен-

Виходячи з викладеного вище, спосіб життя родових колективів пізньопалеолітичної епохи загалом може і повинен бути визначений як напівосідлий, за якого поряд з існуванням довгочасних поселень (стоянок) і досить значною осідлістю мали місце періодичні пересування і значна рухливість окремих груп людей, які здійснювали великі переходи, відвідуючи досить віддалені райони і навіть переселяючись до них цілими родовими общинами.

Разом з тим такі далекі переходи й особливо значні переселення, цілком природно, не були ніколи ні скільки-небудь часті, ні тим більше скільки-небудь постійні чи регулярні. Порівняно невелика кількість пізньопалеолітичних стоянок (до загальної кількості відомих з них), де зустрічаються предмети і матеріали немісцевого походження, і дуже незначна кількість останніх на таких стоянках, дозволяють вважати, що подібні дуже далекі переходи і переселення були здебільшого епізодичні і цілком випадкові. Під час таких переходів і переселень мешканці пізньопалеолітичних стоянок інколи знаходили і приносили з інших районів на місце свого старого чи нового проживання ті чи інші немісцеві матеріали.

Більш часті і здебільшого навмисні були, безперечно, зв'язки мешканців стоянок з менш віддаленими районами — місцями полювання і добування сировини для різних виробів. Проте й ті, й інші завжди мали характер прямих, безпосередніх контактів, які повністю виключали необхідність і можливість існування будь-яких, навіть найпримітивніших обмінних стосунків у житті ще досить незначних і дуже роз'єднаних найдавніших родових общин пізньопалеолітичної епохи⁸³.

к о. Костенки I, стор. 420; А. А. Формозов. Этнокультурные области на территории Европейской части СССР, стор. 66; П. И. Борисковский. Очерки по палеолиту бассейна Дона, стор. 120, 121.

⁸³ И. Г. Шовкопляс. Мезинская стоянка, стор. 287.

Назустріч 50-річчю Великого Жовтня

М. І. СУПРУНЕНКО, М. А. РУБАЧ

ПРО СТАН І ЗАВДАННЯ НАУКОВОЇ РОЗРОБКИ ПРОБЛЕМ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ

Трудящі нашої країни і все прогресивне людство готуються відзначити 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка відкрила нову еру в історії людства. Переможна соціалістична революція, здійснена робітничим класом Росії в союзі з найбіднішим селянством, створила першу в світі Радянську соціалістичну державу, встановила диктатуру пролетаріату, визволила багаточисленні народи Росії від соціального і національного гніту. Жовтнева революція була початком світової соціалістичної революції, початком загальної кризи світової колоніальної системи.

Вперше в своїй багатовіковій історії українські трудящі маси в грудні 1917 р. створили Українську робітничо-селянську державу, яка в тісному союзі з Російською Радянською Федеративною Соціалістичною Республікою переможно відстояла в роки громадянської війни і іноземної воєнної інтервенції всі соціалістичні завоювання трудящих.

З історії Великого Жовтня не так уже мало видано нарисів, статей і збірників. Особливо значних успіхів досягли історики Радянської України після XX з'їзду КПРС, реалізуючи його настанови. Це помітно було під час святкування 40-річчя Жовтневої революції. Вийшли в світ: «Нариси історії Комуністичної партії України»; другий том «Історії Української РСР», в якому є спеціальні розділи з історії Великого Жовтня; двотомний збірник документів і матеріалів «Большевистские организации Украины» за редакцією П. І. Павлюка і У. І. Рядніної; збірник документів і матеріалів «Великая Октябрьская социалистическая революция на Украине» в 3-х томах за редакцією С. М. Королівського, близько 20 томів збірників документів і матеріалів по окремих областях. Слід також відзначити появу монографій: У. І. Рядної «Більшовицькі організації України у Жовтневій революції на Україні», М. А. Рубача «Очерки по истории революционных преобразований аграрных отношений на Украине»; М. Гончаренка «Октябрь в Донбассе»; В. Астахова, Ю. Кондуфора «Пролетариат Харькова в борьбе за победу Октября» та ряд інших праць.

За останні роки ряди істориків України поповнилися молодими здібними дослідниками, дисертації яких та надруковані праці є певним вкладом у наукову розробку проблеми.

А проте ряд дуже важливих питань історії підготовки і перемоги соціалістичної революції на Україні вивчено явно недостатньо, деяких ще не торкалась творча думка історика, і вони вимагають дослідження.

У багатьох виданнях часто переважає ілюстративний метод доказу тих або інших положень, що приводить до односторонності у висвітленні подій, до порушення історичної правди. Дуже спрощено викладається процес політичного завоювання народних мас більшовиками. Часто не показується вперта, наполеглива боротьба більшовицьких організацій України проти дрібнобуржуазних партій — меншовиків і есерів.

Вплив їх у мирний період революції применшується, що неминуче збіднює величезну політичну роботу більшовиків серед робітників, сол-

датів, селян. Адже в мирний період революції у переважній більшості Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, профспілок та інших організацій трудящих більшість належала дрібнобуржуазним партіям і політичний розгром їх стався не блискавично, а у впертій і порівняно тривалій боротьбі, яка на селі була тривалішою, ніж у містах.

У ході підготовки і проведення соціалістичної революції, а потім і в роки громадянської війни, партії більшовиків довелося проводити дуже велику напружену боротьбу за вплив на маси, викриваючи дрібнобуржуазну ідеологію меншовиків, есерів, українських есерів і соціал-демократів, які були проти соціалістичної революції, не вірили в творчі сили народу. Як відомо боротьба ця закінчилася дуже успішно — дрібнобуржуазні партії було ізольовано від мас, а потім розгромлено ідейно і організаційно. Без глибокого конкретно-історичного вивчення цієї боротьби ми не зможемо правдиво показати, як наша партія досягла такої блискучої перемоги над своїми політичними противниками, які труднощі і суперечності пододала Комуністична партія в боротьбі за дальший розвиток союзу робітничого класу і селянства, як саме відвоювала дрібнобуржуазні маси в буржуазії і значення цього процесу для зміцнення Радянської влади.

Історики повинні показати як конкретно проходив процес ідейного і організаційного розпаду дрібнобуржуазних партій, що закінчився повним їх ідейним банкрутством і зникненням з політичної арени в нашій країні.

Між тим це питання ще зовсім не вивчено. Адже не можна вважати окремі висловлювання, і до того ж у дуже загальній формі, істориків з цього складного і великого питання вивченням проблеми. Правда, вивчення цього питання не можна обмежувати часом підготовки і проведення Жовтневої соціалістичної революції. Таке обмеження не дозволить створити загальну картину процесу, головне — не покаже найважливішого завершального етапу — ліквідації цих партій. Вивчення цієї проблеми слід доводити до 1922—1923 рр.

Конкретно-історично часто не показується зростання свідомості робітників і солдатів на основі розвитку їх власного політичного досвіду. У багатьох працях дуже слабо викриваються суперечності, які виникали в процесі підготовки соціалістичної революції і не показується як вони розв'язувалися в ході революційної класової боротьби. Соціалістичній революції «побіжно» доводилось здійснювати нерозв'язані завдання буржуазно-демократичної революції і нерідко ці завдання (з аграрного, національного та інших питань) викладаються як соціалістичні.

Радянські історики, вивчаючи ленінські праці з історії Жовтневої революції, мусять звернути особливу увагу на закономірності історичного процесу, сформульований В. І. Леніним основний закон революції, підтверджений всіма революціями і зокрема всіма трьома російськими революціями в ХХ ст. В. І. Ленін учив, що для перемоги революції необхідно добитися, щоб більшість робітників (або в усякому разі більшість свідомих, мислячих, політично активних робітників) цілком зрозуміла необхідність перевороту і готова була йти на смерть ради нього, щоб правлячі класи переживали урядову кризу, яка втягує в політику навіть найвідсталіші маси.

В. І. Ленін указував, що ідейно завоювати пролетарський авангард це — головне. Але з самим авангардом перемогти не можна. Треба, щоб весь робітничий клас, широкі маси зайняли позиції або прямої підтримки авангарду, або, принаймні, доброзичливого нейтралітету щодо

нього і цілковитої нездатності підтримувати його противника. А для цього «...самої пропаганди, самої агітації мало. Для цього потрібний власний політичний досвід цих мас»¹.

Перед українськими радянськими істориками, особливо в зв'язку з наближенням 50-річчя Великого Жовтня, стоїть дуже відповідальне завдання — дати на основі ленінської концепції справжню наукову партійну історію розвитку Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні, правдиву історію проїняту духом ленінських ідей.

* *
*

В першу чергу слід відзначити, що зовсім недостатньо вивчена історія робітничого класу і робітничого руху на Україні в 1917 році. У збірниках документів, монографіях і статтях є окремі факти, цифри, але вони недостатньо узагальнюються. Навіть для важливіших пролетарських центрів — Харкова, Дніпропетровська, основних районів Донбасу, Києва і Одеси немає науково обгрунтованої характеристики чисельності, якісного складу пролетаріату. Цифри, що фігурують за рідким виключенням у літературі про склад пролетаріату є неповними, не охоплюють всіх основних загонів робітничого класу.

Робітничий рух березня — грудня 1917 року немає ще спеціальних досліджень. Відоме величезне значення економічної і політичної боротьби пролетаріату в назріванні революційної кризи напередодні соціалістичної революції. Між тим немає ще праць, які науково висвітлюють основні форми соціально-економічної боротьби робітників проти буржуазії: початок загального страйку залізничників на Україні в жовтні 1917 р., підготовка і початок загального страйку в Донбасі, політичні страйки проти буржуазно-націоналістичної Центральної ради, що переросли в збройне повстання і т. д.

Дуже мало вивчена діяльність найбільш масових організацій робітників — фабрично-заводських комітетів, які під керівництвом більшовиків ставали справжніми форпостами соціалістичної революції.

Не вивчена ще з необхідною глибиною, обгрунтуванням і узагальненням історія Рад робітничих і солдатських депутатів, процес їх більшовизації і перетворення в органи державної влади. У нас не вийшло ще з друку жодної серйозної монографії навіть про Ради великих міст України.

Написані молодими істориками монографії (Ю. Гамрецького про Ради робітничих депутатів у період двовладдя і А. Гриценко про фабрично-заводські комітети України в період березень — грудень 1917 р.), які мають вийти в світ у 1965 і 1966 рр., є тільки початком наукової розробки цих двох тем. Історики Харкова, Дніпропетровська, Києва, Одеси та інших міст України повинні продовжити дослідження в цьому напрямі. Для Донбасу така дослідницька робота частково здійснена істориком М. Гончаренком з Луганська.

Мало вивчена ще історія революційного селянського руху в період підготовки Жовтневої революції. Наявна монографія М. Рубача про революційні перетворення аграрних відносин на Україні в основному присвячена розв'язанню земельного питання. Але аграрна революція, боротьба за землю це тільки складова частина більш широкої проблеми — історії селянства в 1917—1918 рр.

В українській радянській літературі відомо, що вже наприкінці

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 69.

1917 р.—початку 1918 р. в селі виникають колективні господарства. Явище надзвичайно знаменне. Але, на жаль, історики не доклали достатньо зусилля, щоб розкрити це явище, виявити організаторів перших колективних господарств, установити їх склад, показати їх діяльність, нарешті з'ясувати історичну наступність з колгоспним будівництвом, яке розгорнулося в дальші роки.

Чекають ще свого дослідження Ради селянських депутатів, земельні комітети та ряд інших організацій селянства. Немає ще і спеціальної монографії про боротьбу більшовиків за зміцнення союзу робітничого класу з селянством, про діяльність більшовиків на селі в 1917 р.

У період підготовки соціалістичної революції і її перемоги, в умовах нового розташування класових сил, почався новий етап боротьби за дальший розвиток і зміцнення союзу робітничого класу з селянством. Державна влада, завойована робітничим класом, стає могутнім знаряддям залучення на бік робітничого класу трудящих мас, знаряддям відвоювання цих мас від буржуазії і дрібнобуржуазних партій.

Все ще немає наукової історичної праці, яка дослідила б і наочно показала, як великі ідеї В. І. Леніна, що їх викладено в «Квітневих тезах», у статтях «Уроки революції», «Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися», «Чи вдержать більшовики державну владу?», та інших, широко пропагувалися на Україні більшовиками і революційно настроєними солдатами, в пресі, на мітингах і зборах, у тисячах бесід і суперечок; як більшовики незмінно вселяли переконання і глибоку впевненість в революційні сили трудящих, в їх здатність до самостійної політичної і державної творчості.

Серед важливіших завдань, що стоять перед істориками України безсумнівно дуже актуальним є дослідження історії національно-визвольного руху. Ця тема, в умовах перекручення марксистсько-ленінської теорії про вирішальну роль народних мас в суспільному розвитку, навіть ряд років вважалась «крамольною», і майже зовсім не розроблялась. Вона нерідко висвітлювалась з прямим порушенням ленінських висловлювань і оцінок українського національно-визвольного руху, як історично закономірного і прогресивного. В. І. Ленін нещадно викривав реакційну антинародну суть націоналізму, в тому числі і українського. Він незмінно виступав проти великодержавного націоналізму російських поміщиків і капіталістів, за визнання права українського народу на самовизначення аж до створення своєї самостійної національної держави. «Ми поважаємо це право, ми не підтримуємо привілеїв великороса над українцями, ми *виховуємо* маси в дусі визнання цього права, в дусі заперечення *державних* привілеїв якої б то не було нації»².

Справжня демократія з робітничим класом на чолі,—проголошував В. І. Ленін,—піднімає прапор повного рівноправ'я націй і злиття робітників усіх націй в їх класовій боротьбі.

В. І. Ленін учив, що інтернаціональна єдність російських і українських робітників, і робітників інших націй, які живуть в Росії, є одна з важливіших умов перемоги над царизмом, над поміщиками й буржуазією—головними носіями національного пригноблення, а без повалення влади експлуататорських класів не може бути справжнього національного визволення.

В. І. Ленін неустанно боровся на два фронти: проти українського націоналізму з його національною виключністю, з його політикою роз'єднання робітників різних націй Росії, політикою, що ослаблює, дезорганізує робітничий клас; і одночасно проти великодержавного

² В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 380

націоналізму, який не визнає рівноправ'я націй, який пригнічує інші нації.

Вивчаючи національно-визвольний рух на Україні слід історично правдиво показати певні етапи його розвитку, класовий соціально-економічний зміст, його рушійні сили, його внутрішні суперечності, що викликалися наявністю в ньому двох течій: соціалістичної — революційно-демократичної і реакційної — буржуазно-поміщицької, показати тісний зв'язок національно-визвольного руху з корінними питаннями на-ростаючої в 1917 р. соціалістичної революції.

Треба показати, що контрреволюційність української буржуазії в 1917 р. була прямим продовженням її попередньої політики в період буржуазно-демократичної революції, коли вона безнадійно виступає за одержання державної автономії України не шляхом революції, а шляхом мирних переговорів і угод з царизмом і російською буржуазією.

Українська буржуазія та її ідеологи заперечували здатність народних мас до самостійної історичної ролі і громадсько-політичного життя, вважали, що тільки буржуазія та буржуазна інтелігенція можуть ним керувати. Ідеологи української буржуазії заперечували класову боротьбу — головну зброю трудящих мас в їх боротьбі за поліпшення свого життя, за своє соціальне визволення, вважаючи класову боротьбу шкідливою, перешкодою національного руху, який ніби повинен об'єднати всіх українців без відмінності класів. Вони вороже ставились до революції, особливо до російських революційних мас.

Активна участь української буржуазії в національному русі диктувалася її класовими соціально-економічними інтересами, прагненням на тривалий період зберегти свій вплив у масах, використовуючи популярний лозунг національного визволення українського народу.

У дослідженні національно-визвольного руху на Україні треба чітко і всебічно показати, що основною масовою силою його були трудящі маси — українські робітники міста і села, напівпролетарське селянство і солдати. Треба конкретно-історично показати велику роль більшовицької партії і її вождя В. І. Леніна в розвиткові і зміцненні пролетарської інтернаціональної течії в українському національному русі.

Треба дослідити і конкретно-історично показати, як більшовики України, керуючись настановами В. І. Леніна, активно підтримували демократично-революційні вимоги національно-визвольного руху, рішуче виступали проти великодержавної гнобительської політики Тимчасового уряду, одночасно викриваючи ворожий трудящим масам український буржуазний націоналізм.

У боротьбі проти революційного розв'язання аграрного питання, питання про війну і мир, проти соціалістичної революції, контрреволюційні українські буржуазні націоналісти виступали єдиним фронтом з російською буржуазією. Але в національному питанні українська буржуазія і її політичні партії мали певні суперечки з російською великодержавною буржуазією в боротьбі за монопольне використання природних багатств, ринку України, за державні привілеї.

До перемоги соціалістичної революції В. І. Ленін указував, що «В кожному буржуазному націоналізмі пригнобленої нації є загально-демократичний зміст *проти* гноблення, і саме цей зміст ми *безумовно* підтримуємо, строго виділяючи прагнення до своєї національної виключності...»³.

Коли буржуазно-націоналістична Центральна рада під тиском на-

³ В. І. Ленін. Твори, т. 20, стор. 379.

родних мас виступила в 1-му універсалі проти великодержавної політики Тимчасового уряду, В. І. Ленін опублікував свою статтю «Україна», в якій підтримав демократичні вимоги універсалу. «Виданий українською Центральною радою... «універсальний акт» про устрій України,— писав В. І. Ленін,— ...вимагає автономії, нітрохи не заперечуючи необхідності й верховної влади «всеросійського парламенту». Пі один демократ, не кажучи вже про соціаліста, не зважиться заперечувати цілковиту законність українських вимог»⁴.

В. І. Ленін, закликаючи до вільного союзу робітників і селян вільної України з робітниками і селянами революційної Росії, одночасно указував, що саме в інтересах зміцнення цього союзу неможна вірити «...ні в чому і ні на хвилину ні буржуазії російській, ні буржуазії українській»⁵. І дійсно, буквально через кілька днів буржуазно-націоналістична Центральна рада задовольнилась куцими поступками Тимчасового уряду і уклала з ним зрадницьку угоду, в якій виявила підтримку контрреволюційної політики Тимчасового уряду в питанні про війну, в боротьбі проти революційних робітників і селян.

Після корніловського заклоту, коли російська буржуазія загрожувала розправою над українським національним рухом, знову загострились відносини українських дрібнобуржуазних партій з Тимчасовим урядом. Хоч це і був короткий епізод, але він сприяв загостренню політичної кризи напередодні збройного повстання 25 жовтня. Після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції Центральна рада відкрито виступила проти неї за збереження на Україні капіталістичного ладу, розпочала війну проти Радянської Росії, вступила в блок з Каледіним, уклала угоду з представниками імперіалістів Антанти, розгорнувши війну проти українських робітників і селян.

З поваленням влади російської великодержавної буржуазії зникає будь-який демократичний зміст в українському націоналізмі. Він цілком стає контрреволюційним, виступаючи проти влади перемігшого пролетаріату, який приніс усім пригнобленим народам царської Росії соціальне і національне визволення. Виступивши проти Великої Жовтневої соціалістичної революції, яка повалила владу російської буржуазії, уклавши блок з носіями національного пригноблення українського народу, українські націоналісти ганебно зрадили соціальні і національні інтереси народу.

Створенням української радянської держави на Першому Всеукраїнському з'їзді Рад 14 грудня 1917 р. завершується під керівництвом робітничого класу і його авангарду більшовицької партії національно-визвольний рух на Україні.

Не достатньо вивчена ще історія зламу буржуазно-поміщицької державної машини і початкового етапу будівництва нової пролетарської державності, здійснюваного творчістю широких трудящих мас.

Влада від буржуазного Тимчасового уряду в більшій частині України наприкінці жовтня і на початку листопада перейшла до буржуазно-націоналістичної Центральної ради і її буржуазного уряду Генерального секретаріату. Радянська влада в жовтневі дні 1917 р. встановилась тільки в ряді районів Донбасу — Луганську, Горлово-Щербівському районі і деяких інших пунктах, де влада Радам фактично належала ще до 25 жовтня, а в переважній більшості районів це відбулося протягом наступних двох-трьох тижнів. Це мало виключно важливе значення для розгортання боротьби за встановлення Радянської влади на всій Україні. В ряді міст — Харкові, Катеринославі, Одесі

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 25, стор. 70.

⁵ Там же, стор. 71.

та ін. існувало в листопаді і частково в грудні двовладдя. Тут влада одночасно належала Радам робітничих і солдатських депутатів і місцевим органам Центральної ради. У цих містах Радянська влада встановлювалась або у результаті роззброєння військових частин Центральної ради (Харків, Маріуполь, Бахмут, Бердянськ) або в результаті збройної боротьби (Катеринослав, Запоріжжя, Одеса, Миколаїв, Київ, Полтава та ін.).

Необхідно створити монографічні дослідження про Червону гвардію і перший етап будівництва Червоної Армії на Україні. Книга П. І. Павлюка про Червону гвардію в Харкові є одним з перших досліджень цієї теми. Але вона присвячена тільки одному великому місту. Не меншими за своїм складом були загони Червоної гвардії в Києві, Одесі, Катеринославі, Донбасі, де вони виявили велику революційну активність. Проте серйозних досліджень процесу створення збройних сил соціалістичної революції, як на місцях, так і по Україні в цілому, їх роль в Жовтневій революції і в захисті соціалістичних завоювань далеко ще не вивчена і зовсім не вивчена організація Червоної гвардії і солдатських дружин на селі.

Збройні сили необхідні були не тільки для боротьби проти банд Каледіна і Центральної ради, але і для підтримки революційного порядку. Всі темні контрреволюційні сили старого буржуазного режиму всіляко намагались дезорганізувати нову владу трудящих, влаштовували п'яні погроми, до яких залучали карні елементи, організовували розкрадання народного майна на складах, в магазинах. Встановлення революційного порядку було одним з невідкладних завдань центральних і місцевих органів Української Радянської республіки. Червона гвардія відіграла велику історичну роль в зруйнуванні старої державної машини, в допомозі заводським і шахтним організаціям здійснювати робітничий контроль над підприємствами, проводити націоналізацію промисловості, банків, великих торгових підприємств. Без наявності збройної сили не можна було примусити капіталістів та їх ставлеників, поміщиків підкорятися державній владі робітників і трудящих селян. Питання цієї теми так само вивчені дуже мало.

Не викликає сумніву важливість вивчення першого етапу соціалістичного будівництва по окремих галузях народного господарства, а саме: перехід від робітничого контролю до робітничого управління, націоналізація промисловості, організація Рад народного господарства та їх діяльності. Тут виділяються перші праці П. П. Гудзенка, І. Ш. Чорномаза, дуже цікава книга В. Гарекіля, Г. Юриліча «Первый совнархоз на Украине», автори якої були його керівними працівниками. Але це тільки початок розробки теми.

Нова Українська Радянська держава повинна була забезпечити населення міст, сільську бідноту хлібом. Треба було допомогти продовольством робітникам Петрограда, Москви, солдатам. Це була одна з найважливіших ділянок боротьби за перемогу і змінення молоді радянської соціалістичної влади. Повалені експлуататорські класи всіма силами намагались голодом задушити основні революційні центри країни. Тут одразу ж розгорнулася гостра класова боротьба з старим продовольчим апаратом, який саботував розпорядження радянських органів, проти куркульства на селі, яке відмовлялось продавати хліб радянській державі по твердих цінах. Багато тисяч найважливіших документів про історію цієї боротьби чекають свого дослідника.

У нас немає жодної праці з історії націоналізації банків на Україні і перших кроків організації фінансового господарства республіки. Наприкінці 1917 р. і на початку 1918 р. були ліквідовані старі цар-

ські буржуазно-поміщицькі суди і створені нові народні суди. Відомо, що на селі іноді важливі судові справи вирішувались навіть на сільських сходах. Народний Секретаріат юстиції України, місцеві Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів у короткий строк створили новий судовий апарат, у якому активну участь брали робітники і селяни. На жаль, жодного дослідження, яке узагальнює цю роботу, ще не написано.

Питання культурного будівництва також далеко ще не досліджені з необхідною ґрунтовністю. З цієї теми з'явилися недавно праці П. С. Гутяньського і І. Д. Золотоверхого. Але ці дослідження охоплюють період громадянської війни, а початковий період культурного життя (грудень 1917 — березень 1918 р.) представлено тільки окремими ізольованими фактами. Між тим дуже цікаво показати початкове культурне будівництво місцевих Рад, профспілок, завкомів, і різних інших громадських організацій, які переборювали саботаж буржуазної інтелігенції і залучали до активної творчості кращу частину відданої народові інтелігенції.

Видані до 40-річчя збірники документів безперечно є певним досягненням, істотним джерелом для вивчення історії соціалістичної революції на Україні. Але їх наукове значення обмежується однобічним добorem документів, що призвело до того, що ряд важливіших питань лишилися не висвітленими.

Настав час повної публікації окремих частин найважливіших архівних фондів, які всебічно відображають діяльність революційних органів того часу. Слід опублікувати наявні в архівах протоколи Полтавського, Одеського, Харківського та ін. Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів, протоколи окремих фабрично-заводських і земельних комітетів та ін.

До цього часу по найбільш важливим промисловим центрам України немає наукової хроніки історичних революційних подій цього періоду. Ще у 1928 р. Київський істпарт видав дуже цінну фундаментальну хроніку «1917 год на Киевщине» (упорядники А. Іргізов, В. Манілов, Ф. Ястребов).

У 1958 році вийшла в світ «Хроніка революційних подій в Одесі» (лютий 1917 р.— січень 1918 р.). Загальна редакція С. Ковбасюка, упорядники З. Першина, М. Раковський). Але, на жаль, історики Харкова, Дніпропетровська, Луганська, Донецька та інших робітничих центрів УРСР такого типу видання ще не утворили.

Пора створити двотомне видання коротких біографій активних діячів Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, до якого включити кілька сот біографій учасників підготовки соціалістичної революції, утвердження Радянської влади і першого етапа соціалістичного будівництва.

В Українській Радянській Енциклопедії, на жаль, відсутні навіть самі короткі біографічні довідки про багатьох активних учасників Жовтневої революції на Україні. За окремим виключенням немає довідок про голів більшовицьких Рад робітничих і солдатських депутатів, організаторів Червоної гвардії, перших організаторів Рад народного господарства і т. д. Добру справу у розв'язанні цього завдання зробили одеські історики, які видали в 1957 р. збірник «Борці за Жовтень». Такого ж типу збірник «Борці за Жовтень на Катеринославщині», до якого включено 62 біографії, видали в 1958 р. дніпропетровські історики. Та не всі біографії в цих збірниках досить точні. Майже немає біографій видатних діячів соціалістичної революції в повітах. Але ці збірники лише цінний лоток розв'язання важливого завдання.

До 50-річчя Великого Жовтня в усіх областях, особливо Луганський, Донецький, Київський, Харківський, Чернігівський, Полтавський, Херсонський, Миколаївський, Кримський, Запорізький слід підготувати і по можливості видати біографічні збірники.

В працях, присвячених 50-річчю Великого Жовтня, необхідно конкретно-історично показати, як взимку 1917—1918 рр. Радянська влада з величезними труднощами добилась миру. В цей період розпочалась демобілізація військової промисловості, зростало безробіття. З фронту все в більшій масі прибували стомлені солдати, часто із зброєю в руках і твердою надією на одержання землі, на краще життя. Але більшість солдатів застали вдома напівголодні родини, які на зиму не були забезпечені хлібом і паливом. Соціалістична революція повинна була негайно задовольнити невідкладні потреби бідноти. Більшовикам доводилось переборювати недостатню організованість народних мас, підвищувати їх політичну свідомість, спрямовуючи правильним руслом їх енергію, революційний запал. Експлуатовані народні маси піднялись не тільки на повстання, але і вперше в світовій історії взяли активну самостійну участь в державному управлінні.

Однією з важливіших тем, яку достойно треба дослідити і представити в наших працях, є показ братньої дружби українських і руських народних мас у боротьбі за перемогу соціалістичної революції, допомоги російського пролетаріату, Російської Радянської Республіки українським робітникам, солдатам і селянам.

Це питання в ряді праць викладається спрощено, допомога зводиться до прибуття до Харкова або іншого міста з РРФСР загону Червоної гвардії, який бере участь в боротьбі проти контрреволюційної Центральної ради. При цьому значення військової допомоги настільки підкреслюється, що виходить, нібито соціалістична революція на Україні перемогла не на основі своїх внутрішніх революційних сил, а завдяки допомозі зовні, що безперечно суперечить історичній дійсності. Авторі, які так викладають питання, незалежно від свого бажання допомагають буржуазним писакам, які брехливо твердять, що Радянська влада ніби принесена на Україну з Півночі.

Головна політична і воєнна допомога російського пролетаріату полягає не в посиленні окремих загонів Червоної гвардії. Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції, повалення влади капіталістів у головних політичних і економічних центрах Росії — Петрограді і Москві надзвичайно полегшила встановлення Радянської влади на Україні.

Російський робітничий клас, захопивши в свої руки центральні воєнні, фінансові, економічні апарати державної влади, дезорганізував сили контрреволюції на окраїнах. Цим у першу чергу російський пролетаріат допоміг українським робітникам і селянам розгромити українську націоналістичну контрреволюцію. Соціалістична революція на національних окраїнах могла розвиватися не тільки не боючись загроз і репресій з центру, а навпаки — могла розраховувати на допомогу робітників і селян, які перемогли в столицях.

Головною ударною силою в столицях був російський пролетаріат, але разом з тим у збройному повстанні в Петрограді і Москві активну участь брали робітники, солдати і матроси багатьох національностей нашої Батьківщини. Серед солдатів Петроградського і Московського гарнізонів, серед моряків Балтійського флоту були росіяни, українці, білоруси, латиші і кращі сини багатьох інших народів. Тут у першу чергу виявилась дружба народів.

Велика Жовтнева соціалістична революція, здійснена під керівни-

цтвом В. І. Леніна, була справою трудящих усієї нашої неосяжної країни. На чолі соціалістичної революції йшов російський робітничий клас, який спирався на активну допомогу і підтримку трудящих багатьох національностей, в тому числі на українців. Більшовики-українці — М. Скрипник, В. Антонов-Овсієнко та ін. входили до складу Петроградського військово-революційного комітету; серед комісарів, яких направив Військово-революційний комітет у військовій частині Петроградського гарнізону були і більшовики-українці — А. Садовський, Б. Занько, Ю. Коцюбинський, Я. Рудник; серед робітничого класу і солдатів місцевого гарнізону налічувалось чимало українців, які внесли свій вклад у загальну справу перемоги збройного повстання в Петрограді. На історичному Другому Всеросійському з'їзді Рад робітничих і солдатських депутатів делегати від Рад України брали активну участь у проголошенні Радянської влади в Росії.

Збройне повстання київських робітників і солдатів гарнізону Києва, в результаті якого зазнало розгрому небезпечне вогнище контрреволюційних сил, які були відданими поваленому Тимчасовому урядові і готувалися подати йому допомогу в придушенні збройного повстання в Петрограді, сприяло закріпленню перемоги соціалістичної революції в Росії.

Шлях до вільного і щасливого життя робітникам і селянам України заступила контрреволюційна буржуазно-націоналістична Центральна рада. Але в жорстокій і кривавій боротьбі робітничий клас України в союзі з найбіднішим селянством розгромив цього злобного ворога і встановив Радянську владу.

Соціалістична революція, яка перемогла в центрах усієї Росії подала відразу ж величезну політичну допомогу трудящим масам України. Вона наочно показала можливість перемоги над буржуазією. Перші радянські декрети про мир, про землю, робітничий контроль, декларація прав народів Росії підсилювали в масах більшовицький вплив на Україні. Укладення перемир'я, здійснення декрету про землю і ряд інших революційних заходів показували широким масам, що більшовики є єдиною партією, яка ділами захищає корінні інтереси народу, що вперше в світі робітники і найбідніше селянство стали при владі.

В цьому полягала головна допомога молодій Радянській Росії Україні. Прибуття окремих червоногвардійських загонів, звичайно, істотно допомогло в кількох містах України прискорити встановлення Радянської влади і їх роль не слід применшувати, впадаючи в іншу крайність.

Українським робітникам і біднішому селянству у боротьбі за перемогу Радянської влади на Україні доводилось боротися не тільки з внутрішніми контрреволюційними силами української буржуазії міста і села, але і з зовнішніми ворожими силами, з якими Центральна рада уклала союз і одержувала від них допомогу. Про допомогу імперіалістів Антанти Центральній раді вперто мовчать українські націоналісти, зате настирливо і брехливо твердять про відсутність на Україні внутрішніх сил для перемоги соціалістичної революції.

Проти Жовтневої соціалістичної революції виступили імперіалісти капіталістичних країн, намагаючись залучити для боротьби з нею національну буржуазію окраїн Росії, в тому числі України. Отже, розгром буржуазно-націоналістичної Центральної ради мав неабияке міжнародне значення.

Велика Жовтнева соціалістична революція була початком світової соціалістичної революції і український народ, встановивши Радянську владу на Україні, вніс достойний вклад в її розвиток.

Розширення і поглиблення досліджень з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції вимагає більшого об'єднання і координації зусиль істориків України. Із створенням наукової ради з історії Жовтневої революції на Україні в цьому напрямі досягнуто деяких успіхів. Завершуються I і II томи з історії Великої Жовтневої соціалістичної революції і встановлення Радянської влади на Україні та ряд інших праць.

Але цього явно недостатньо. Наукова рада повинна буде визначити і висунути на найближче п'ятиріччя найважливіші питання, які підлягають вивченню, створити ряд авторських колективів з викладачів вузів України, які зможуть в порівняно короткий строк провести необхідні дослідження і результати їх довести до відома нашої радянської громадськості.

Наукова розробка проблем Великої Жовтневої соціалістичної революції — почесне і відповідальне завдання істориків України.

В наших дослідженнях ми повинні живою мовою, яскраво відобразити творчу роль народних мас у боротьбі за перемогу соціалістичної революції. Постійно показуючи керівну і організуючу роль в соціалістичній революції Комуністичної партії, ми повинні пам'ятати вказівку В. І. Леніна, що «...революцію здійснюють, в моменти особливого піднесення і напруження всіх людських здібностей, свідомість, воля, пристрасть, фантазія десятків мільйонів, підхльостуваних найгострішою боротьбою класів»⁶.

⁶ В. І. Ленін. Твори, т. 31, стор. 71.

Повідомлення

В. А. ОЛЕФІРЕНКО

ОРГАНІЗАЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ УКРАЇНИ ПО ВТІЛЕННЮ В ЖИТТЯ КОЛГОСПНОГО СТАТУТУ (1935—1939 рр.)

Колективізація сільського господарства в СРСР була закріплена рядом політичних, організаційних і господарських заходів, внаслідок чого колгоспний лад переміг повністю і остаточно. Одним з таких заходів була ухвала в лютому 1930 р. Примірного статуту сільськогосподарської артілі. Проте з нагромадженням досвіду колгоспного життя виявлялися і недоліки колгоспного Статуту. На кінець 1934 р. створилася невідповідність між досягнутим рівнем колгоспного будівництва і положеннями Статуту. В зв'язку з цим листопадовий (1934 р.) Пленум ЦК ВКП(б), обговоривши питання «Про Примірний статут сільськогосподарської артілі»¹, вказав на необхідність вироблення якісно нового Примірного статуту сільськогосподарської артілі. У відповідності з рішенням Пленуму, ЦК ВКП(б) і НКЗС СРСР розробили проект нового Статуту і винесли його на розгляд II Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників, який і схвалив його.

17 лютого 1935 р. новий Статут затвердив Центральний Комітет ВКП(б) і Раднарком Союзу РСР.

Втілення в життя нового Статуту вимагало, насамперед, переведення всіх колгоспів на нові статутні, добитися, щоб новий Статут не формально, а на ділі став основним законом колгоспного життя. Це було завдання величезного політичного й державного значення, справитися з яким, колгоспні маси могли лише під керівництвом партії. Справа в тому, що прийнятий II Всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників колгоспний Статут не був незмінним, а лише примірним для вироблення свого статуту кожним колгоспом.

В. І. Ленін, вказуючи на VIII з'їзді РКП(б) на необхідність створення нових форм організації пролетаріату і напівпролетаріату на селі, підкреслював, що до розв'язання того чи іншого політичного чи господарського завдання не можна підходити шаблонно, а необхідно враховувати своєрідність умов і дану конкретну обстановку в різних районах країни. «Було б помилкою, коли б ми просто по шаблону списували декрети для всіх місць Росії...»², — говорив В. І. Ленін. На IX з'їзді партії В. І. Ленін знову підкреслював, що «Центральну Росію, Україну, Сибір, шаблонізувати, підпорядковувати певному шаблону буде величезним безглуздом»³.

Цей ленінський принцип і було покладено в основу Примірного статуту сільськогосподарської артілі. Ухвалюючи новий Статут, з'їзд виходив з того, що рівень колгоспного будівництва в союзних республі-

¹ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. III. К., 1954, стор. 243.

² В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 133.

³ В. І. Ленін. Твори, т. 32, стор. 192.

ках, краях і областях тоді був далеко не однаковий, що різні райони країни мали різну виробничо-економічну і господарську спрямованість, що багато народів, особливо в середньоазіатських республіках і районах крайньої півночі мали свої (і досить сильні) національні та побутові традиції, які не можна було ігнорувати. Так, якщо на початок 1935 р. сільськогосподарська артіль, як основна форма колгоспного будівництва в період соціалізму, стала пануючою і замінила ТСОЗ'и і комуни на Україні, в Центральній Росії та інших республіках європейської частини СРСР, то в Казахстані у 1935 р. лише розпочався і в 1937—1938 рр. завершився масовий перехід ТСОЗ'ів на Статут сільськогосподарської артілі. Сільськогосподарська артіль в усіх районах Казахстану стала основною формою колгоспного ладу лише на кінець 1939 р. В кочових районах Киргизії ТСОЗ'и збереглися до 1940 р. Аналогічне становище було в Туркменській, Узбецькій республіках⁴.

Все це свідчило, що загального, єдиного і обов'язкового для всіх районів і колгоспів країни Статуту сільськогосподарської артілі в даних конкретних історичних умовах створити неможливо. Тому II Всесоюзний з'їзд колгоспників-ударників прийняв лише Примірний статут, в якому були сформульовані головні правові і організаційні принципи колгоспного будівництва в СРСР. На основі та в рамках Примірного статуту кожний колгосп повинен був виробити і прийняти Статут своєї артілі.

Зразу ж після закінчення II Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників ЦК ВКП(б) поставив перед усіма партійними організаціями на селі і керівними партійними органами завдання — не ослаблюючи розмаху організаційно-масової і політико-виховної роботи в колгоспному селі, досягнутого під час підготовки і проведення з'їзду, негайно розпочати втілення його рішень у життя. Партійна організація України, в 1935—1936 рр. проводила цю роботу по двох основних етапах.

На першому етапі розгорнулася широка пропаганда серед усіх трудівників села рішення з'їзду і вивчення Примірного статуту сільськогосподарської артілі. З цією метою ЦК КП(б)У уже 22 лютого 1935 р. прийняв постанову, якою зобов'язав обкоми, райкоми партії, первинні партійні організації і всіх комуністів на селі негайно розгорнути роботу по глибокому вивченню і пропаганді рішень з'їзду серед колгоспників і одноосібників, а хід її широко висвітлювати на сторінках центральної і місцевої преси⁵.

У постанові особливо підкреслювалося, що справі переходу колгоспів республіки на нові статuti необхідно повсюди надавати політичний характер, ще більше посилити масову роботу серед трудящих, мобілізувати трудівників колгоспних ланів на розв'язання нових завдань по дальшому розвитку і зміцненню колгоспного ладу.

Партійні організації республіки для виконання рішень ЦК використовували найрізноманітніші форми роботи в масах. Широку популярність завоювала така нова форма партійно-політичної і організаційної роботи на селі, як єдині партійні дні. У встановлений райкомом партії день в усіх колгоспах, бригадах, ланках, фермах, окремих хатах колгоспників спеціально виділені агітатори роз'яснювали рішення з'їзду, зміст та ідеї нового Статуту. Агітаторів виділяли з числа районного активу і сільської інтелігенції. Наприклад, Красноградський райком партії Харківської області підготував і затвердив 200 агітаторів, які

⁴ Очерки истории коллективизации сельского хозяйства в союзных республиках. Сборник статей, М., 1963, стор. 306, 422, 462, 504.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2631, арк. 18.

охоплювали за один день 85 колгоспів із 130⁶. У Дніпропетровській області великого поширення набув метод вивчення нового Статуту по хатах колгоспників-ударників⁷. Вінницький і Донецький обкоми партії запропонували обговорити новий Статут спочатку на районних зборах колгоспників-ударників, а потім перенести його вивчення і обговорення на збори колгоспників по бригадах. Лише після цього вивчення і роз'яснення документу ставилося на загальні збори колгоспників.

Найбільш складним і відповідальним етапом було вироблення й прийняття в кожному колгоспі свого Статуту. На Україні ця робота розпочалася у березні 1935 р. Уже на 9 березня три колгоспи Богодухівського району Харківської області першими у республіці перейшли на нові Статуты, а на 19 березня таких колгоспів на Харківщині налічувалось 56⁸.

При виробленні нових Статутів партійні органи також надавали колгоспам велику допомогу. Зокрема Вінницький, Донецький і Одеський обкоми партії порадили усім колгоспам глибоко вивчити стан справ у господарстві, залучити до вироблення Статуту якнайбільше колгоспників, створювати у кожній артїлі комісії з числа кращих колгоспників для вироблення рекомендацій по кожному розділу Статуту, і тільки після цього питання про колгоспний Статут ставити на загальні збори членів артїлі⁹.

Велику допомогу колгоспникам подавали також міські організації. Так, виконком Харківської міськради створив і надіслав 24 бригади для допомоги у виробленні Статутів колгоспів приміської зони¹⁰. Надіслали у колгоспи досвідчених комуністів київська, харківська, дніпропетровська, донецька, одеська та інші міські партійні організації республіки. В результаті всіх цих заходів колгоспи УРСР на кінець 1935 р. перейшли на нові Статуты сільськогосподарської артїлі.

Одним із важливіших заходів по втіленню в життя нового Статуту було проведення землевпорядних робіт і вперше в історії соціалістичної перебудови сільського господарства закріплення за колгоспами всіх земель, які вони займали, на довічне і безкоштовне користування.

Необхідність проведення нового землеустрою диктувалась тим, що на початок 1935 р. розташування колгоспних земельних масивів, їх межі, розміри відповідали земельним ділянкам колишніх одноосібників, що об'єдналися в даний колгосп. Тому нерідко землі окремих колгоспів перетиналися, були далеко від населених пунктів і т. д. Ці залишки одноосібного господарювання утруднювали організацію постійних виробничих бригад і їх господарську діяльність, не давали можливості повною мірою використовувати складну сільськогосподарську техніку, заважали правильно організувати сівозміну. Отже потрібно було раз і назавжди покінчити з залишками одноосібного землекористування і створити міцну основу соціалістичного колгоспного господарювання.

Це було завдання не лише великого господарського, але і політичного значення. У доповіді на урочистих зборах, присвячених XVIII річниці Великої Жовтневої соціалістичної революції, М. І. Калінін підкреслював, що це «велика і виключно важлива політична робота»¹¹.

⁶ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2634, арк. 3.

⁷ Там же.

⁸ Там же; од. зб. 2632, арк. 12.

⁹ Там же, од. зб. 2634, арк. 1.

¹⁰ Державний архів Харківської області, ф. 408, оп. 3, спр. 156, арк. 7.

¹¹ М. І. Калінін. Статей и речи от VI к VII съезду Советов СССР, М., 1937, стор. 71.

На політичний характер землевпорядження вказувалось і у рішеннях багатьох партійних органів. Так, у постанові Вінницького обкому партії «Про землеустрій колгоспів» відзначалось, що «визначене новим Примірним статутом закріплення за сільськогосподарськими артільми в безстрокове користування землі з обов'язковою видачею на неї Державних актів, які повинні точно встановити розміри і межі землеволодіння, ставить питання про землевпорядження колгоспів, як одне з невідкладних і найважливіших політичних завдань»¹². На Україні землевпорядження було завершено наприкінці 1936 р.

Заключним етапом переведу колгоспів на нові Статуту було вручення їм Державних актів користування, що їх одержали на 10 грудня 1936 р., 99,9% колгоспів¹³.

Велика організаційна й масово-політична робота партійних організацій по втіленню в життя рішень II Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників значною мірою сприяла розвитку і зміцненню колгоспної демократії.

В. І. Ленін учив, що важливішим принципом кооперування, від послідовного здійснення якого значною мірою залежить успіх соціалістичного будівництва на селі, є розвиток і зміцнення творчої самодіяльності селянських мас у поєднанні з широкою демократією.

У період переходу колгоспів на нові статуту в 1935 р. це поєднання виявилось особливо яскраво в двох головних формах: активна творча участь колгоспників у виробленні статутів своїх артілей і високий процент відвідування загальних зборів, на яких обговорювалося це питання. Зокрема, лише в Одеській області у зборах брало участь 80—90% колгоспників¹⁴. Про великий інтерес колгоспних мас до вироблення своїх статутів свідчить той факт, що у Золочівському районі на Харківщині на зборах було висунуто 1 100 запитань і пропозицій¹⁵.

Колгоспники не тільки вносили пропозиції до Статуту, а й брали нові підвищені виробничі зобов'язання, намічали заходи дальшого розвитку всіх галузей громадського господарства, підвищення матеріального добробуту і культурного рівня на селі. Наприклад, загальні збори колгоспу «Перемога» Мелітопольського району Запорізької області, приймаючи новий Статут, ухвалили: електрифікувати село, закінчити будівництво колгоспного клубу, побудувати кінотеатр, пологувати, зробити ставки, розвести птицю, розвивати колгоспне бджільництво, посадити фруктовий сад¹⁶.

У цей період спостерігався помітний потяг селян-одноосібників до колгоспів. Наприклад, лише в Харківській області з 17 лютого 1935 р. (день закриття II Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників) до 17 безеня 1935 р. у 42 районах було прийнято до колгоспів 8 601 одноосібне господарство¹⁷. Тільки у шести районах Одеської області прийнято 1 100 господарств¹⁸. У Вінницькій області за перший квартал 1935 р.— 43 700¹⁹. В Чернігівській області процент колективізації одноосібних господарств з 64,9 на 1 січня 1934 р. зріс до 90 на початок липня 1935 р.²⁰

¹² Газ. «Більшовицька правда» (орган Вінницького обкому партії та облвиконкому), 22 березня 1935 р.

¹³ Соціалістична Україна. Статистичний збірник, К., 1937, стор. 25.

¹⁴ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2632, арк. 15.

¹⁵ Там же, од. зб. 2634, арк. 5.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, од. зб. 2632, арк. 16.

¹⁸ Там же.

¹⁹ Газ. «Социалистическое земледелие», 23 травня 1935 р.

²⁰ Газ. «Вісті», 21 липня 1935 р.

Загалом протягом 1935 р. до колгоспів України вступило 228 700 селян-одноосібників²¹. На 1 січня 1936 р. на Україні колективізацією було охоплено 3 704 700 (93,7%) селянських господарств і 98,4% всієї посівної площі.

Партійні організації приділяли велику увагу додержанню основних принципів нового Статуту, дальшому організаційно-господарському зміцненню колгоспів. У постанові «Про організаційно-господарське зміцнення колгоспів і піднесення сільського господарства в областях, краях і республіках нечорноземної смуги» (19 грудня 1935 р.) ЦК ВКП(б) і РНК СРСР підкреслювали, що партійні організації зуміють найближчим часом домогтися організаційно-господарського зміцнення колгоспів лише при умові, якщо колгоспний Статут не формально, а на ділі стане основним державним законом у кожному колгоспі²². На необхідність суворого дотримання Статуту говорилося на II сесії ЦВК СРСР VII скликання (січень 1936 р.). На це звертали увагу ЦК КП(б)У і РНК УРСР в листі на ім'я обкомів і райкомів партії, обласних і районних виконавчих комітетів, директорів МТС і правлінь колгоспів від 2 грудня 1935 р.²³. Помітний вклад вніс лист групи колгоспників і колгоспниць — членів ЦВК СРСР, делегатів II Всесоюзного з'їзду колгоспників-ударників²⁴.

За вказівкою ЦК КП(б)У в 1935—1936 рр. по всій Україні провадилось масове обстеження стану додержання Статуту в колгоспах. Виявлені недоліки зводилися, головним чином, до трьох груп: 1) беззаконне, в ряді випадків масове виключення з колгоспів; 2) порушення принципу колгоспної демократії; 3) розбазарювання колгоспних земель за рахунок збільшення присадибних ділянок і здачі колгоспної землі в аренду всупереч Примірному статуту сільськогосподарської артілі. В ряді областей виключення з колгоспів набули масового характеру. Тільки в Одеській області на початок 1936 р. було виключено із колгоспів 10 тис. і вважалися як такі, що «вибули» — 26 тис. чоловік²⁵. Однак більшість «вибулих» фактично були виключені. В ряді випадків допускалися виключення правліннями без загальних зборів колгоспників.

ЦК КП(б)У і зокрема члени Політбюро С. В. Косіор, П. П. Постишев, Г. І. Петровський, В. Я. Чубар, І. Е. Якір багато зробили для ліквідації порушень соціалістичної законності щодо колгоспного селянства.

Так, одержавши сигнали з Одеської області, ЦК КП(б)У провів обстеження 17 районів області і прийняв 28 лютого 1936 р. постанову «Про порушення Статуту сільськогосподарської артілі в районах області»²⁶, якою зобов'язав обком партії за місяць поновити всіх незаконно виключених членів колгоспів, а винних за свавілля притягти до відповідальності. Внаслідок цього 75% виключених і «вибулих» були повернуті до колгоспів²⁷.

За вказівкою ЦК КП(б)У в травні 1936 р. в Дубов'язівський район Чернігівської області, для розслідування факту виключення за два дні (1—3 березня) 82 колгоспників виїжджала спеціальна уря-

²¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2878, арк. 6.

²² Собрание законов и распоряжений Рабоче-крестьянского правительства СССР, М., 1935, ст. 520.

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2632, арк. 74.

²⁴ Газ. «Социалистическое земледелие», 22 січня 1936 р.

²⁵ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 11, од. зб. 63, арк. 80.

²⁶ Газ. «Комуніст», 29 лютого 1936 р.

²⁷ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 11, оп. 8, од. зб. 63, арк. 80.

²⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1, од. зб. 2816, арк. 6.

дова комісія²⁸. В постанові ЦК КП(б)У і РНК УРСР «Про результати розслідування фактів перекидання Статуту сільськогосподарської артілі в Дубов'язівському районі Чернігівської області» вказувалося насамперед на слабкість контролю з боку райкому партії за додержанням вимог статутів у колгоспах. ЦК КП(б)У і РНК УРСР зобов'язали всі партійні і радянські органи республіки посилити контроль і рішуче викорінювати будь-які факти порушення статутів у колгоспах.

Вся ця робота дала помітні позитивні наслідки, як в господарській діяльності колгоспів, так і в комуністичному вихованні колгоспних мас.

Всі ці заходи дали певні результати. Січневий Пленум (1936 р.) ЦК КП(б)У відзначив, що колгоспи України в 1935 р. зібрали врожай зернових у 1,5 раза більший, ніж в 1934 р., а врожай цукрових буряків у 1935 р. був найвищим за всю історію бурякосіяння на Україні²⁹. У січні 1937 р. Пленум ЦК КП(б)У констатував, що в 1936 р. на Україні зібрано зернових на 25%, а цукрових буряків на 11% більше, ніж у 1935 р.³⁰

Особливо важливим наслідком великої організаційно-масової і політико-виховної роботи, проведеної партією в колгоспному селі протягом 1935—1936 рр. був помітний перелом у свідомості колгоспного селянства. Секретар одного з райкомів партії Одеської області, доповідаючи на пленумі обкому відзначив, що «1935 р. характерний ломкою старих традицій неколгоспного ставлення до колгоспного виробництва»³¹.

Таким чином, вироблення і прийняття II Всесоюзним з'їздом колгоспників-ударників нового примірної Статуту сільськогосподарської артілі і втілення його в практичну діяльність колгоспів відіграло велику роль у розвитку і зміцненні колгоспів, в соціально-економічних і політичних перетвореннях на селі.

Проте і колгоспний Статут 1935 р. з часом став відставати від життя. Тому уже травневий (1939 р.) Пленум ЦК ВКП(б) прийшов до висновку про необхідність скликати черговий III Всесоюзний з'їзд колгоспників, на якому поставити питання про поправки до Статуту сільськогосподарської артілі³². Аналогічне рішення ухвалив лютневий (1958 р.) Пленум ЦК КПРС³³. Але об'єктивні і суб'єктивні причини не дали можливості вчасно виконати ці рішення. Через це в нинішньому примірному Статуті сільськогосподарської артілі, ухваленому ще в 1935 р., чимало є застарілого.

Виходячи з необхідності вдосконалення організаційних форм керівництва колгоспами і дальшого піднесення сільського господарства, березневий Пленум ЦК КПРС 1965 р. визнав необхідним приступити до вироблення нового Статуту сільськогосподарської артілі і підготовки III Всесоюзного з'їзду колгоспників, який прийме Статут³⁴.

²⁹ Газ. «Комуніст», 1 лютого 1936 р.

³⁰ Газ. «Комуніст», 9 січня 1937 р.

³¹ Партархів Одеського обкому КП України, ф. 1, оп. 8, од. зб. 43, арк. 204.

³² КПРС в резолюціях, ч. III, стор. 379.

³³ КПРС в резолюціях і рішеннях съездів, конференцій и пленумов ЦК, ч. IV, 1960, стор. 320.

³⁴ Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР. Постанова Пленуму ЦК КПРС 26.III 1965 р., газ. «Радянська Україна», 27 березня 1965 р.

К. С. ЛУЗІК

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ НОВОГО ІСТОРИЧНОГО ЕТАПУ БОРОТЬБИ НЕГРІВ США ЗА СВОБОДУ

Все прогресивне людство з глибоким співчуттям і захопленням стежить за боротьбою 20-мільйонного негритянського населення США, яке добивається рівних економічних і політичних прав з білим населенням. У своїй справедливій боротьбі американські негри зустрічають не лише прихильне ставлення, але й пряму підтримку прогресивно настроєних американців. Прогресивна світова громадськість також не стоїть осторонь боротьби американських негрів, її допомога продиктована не тільки бажанням бачити вільними негрів, але й турботами за долю всіх народів світу.

Великий інтерес народів усіх країн світу до негритянської проблеми США посилюється в останні роки, оскільки боротьба за громадянські права негритянського населення надзвичайно загострилася.

Ряд причин пояснюють, чому посилення боротьби проти расової дискримінації в США припадає на останнє десятиріччя. Це, по-перше, швидкий економічний розвиток американського Півдня, серця расизму. В гонитві за дешевою працею робітників-негрів монополії США стали переміщати на Південь свої підприємства, сприяючи зростанню негритянського промислового пролетаріату. Дані федеральних переписів показують, що доля негрів-чоловіків, які працюють у сільському господарстві, впала з 41,5% у 1940 р. до 11,5% у 1960 р. ³/₄ всіх негрів Сполучених Штатів, які працюють, перебувають у лавах робітничого класу¹. Збільшення процента робітників-негрів відносно всього негритянського населення не могло не позначитися на посиленні боротьби проти расової дискримінації. По-друге, зниження життєвого рівня негритянського населення, що знайшло свій вираз у зростанні безробіття, у погіршенні житлових умов і т. п. По-третє, глибоке невдоволення противників расизму колишніми неефективними методами боротьби проти расової дискримінації, що зводилися в основному до боротьби за винесення того або іншого судового рішення на захист громадянських прав негрів. По-четверте, величезне піднесення національно-визвольного руху народів Азії, Африки, Латинської Америки та створення багатьох самостійних азійських і особливо африканських держав. По-п'яте, величезне значення має різке посилення позицій соціалістичних країн і послаблення позицій імперіалізму на сучасному етапі світового розвитку. Всі ці, а також ряд менш важливих факторів, сприяли тому, що негритянське населення США змогло повести генеральний наступ на расову дискримінацію.

Початком цього наступу був масовий бойкот автобусного транспорту в столиці штату Алабама м. Монтгомері, де відбувся перший після другої світової війни великий організований виступ американських негрів. Тяжке через економічні нестатки становище негрів Монтгомері (переважна більшість їх працює слугами або чорноробами) посилювалося знущаннями расистів. Життя в місті ретельно сегрего-

¹ Henry Winston. The Line of March to Freedom Now, журн. «Political affairs», December, 1963, стр. 20.

ване. Жебрацький рівень життя негритянського населення, щоденні знущання й жорстокості расистів неминуче повинні були призвести до вибуху. Іскрою для такого вибуху послужив арешт Рози Паркс.

1 грудня 1955 р. негритянка Р. Паркс відмовилась поступитися місцем в автобусі білому чоловікові і була за це заарештована.

Скоро після цього арешту масові збори негрів Монтгомері прийняли резолюцію з такими вимогами: 1) ввічливе поводження водіїв автобусів з неграми; 2) пасажирів займають місця за принципом: перший увійшов — перший сів; 3) на тих лініях, якими найбільше користуються негри, водіями автобусів повинні бути негри².

Резолюція була досить м'яка, вона не вимагала припинення сегрегації на міському автобусному транспорті. Але автобусна компанія відмовилася задовольнити навіть такі незначні вимоги. Результатом цього став бойкот міських автобусів, погроми. Пізніше рух негрів Монтгомері переріс свої початкові цілі й поставив перед собою завдання повної ліквідації сегрегації в автобусах.

Щоб зірвати бойкот, до негритянського населення було застосовано «жорстку політику». Мер міста виступив по телебаченню й заборонив бойкот автобусів. Поліція одержала наказ заарештовувати негрів з будь-якого приводу. Йй активно допомагали банди расистських хуліганів.

Тим часом керівники бойкоту подали до федерального окружного суду позов з вимогою покласти край сегрегації на транспорті, оскільки вона суперечить 14-й поправці до Конституції США. Постановою від 4 червня 1956 р. суд оголосив закони штату Алабама про сегрегацію на транспорті неконституційними. 13 листопада Верховний суд США постановою підтвердив згадане рішення окружного суду штату Алабама.

Тривалий бойкот негритянського населення міських автобусів у Монтгомері завершився перемогою. Негри добилися навіть більшого, ніж прагнули на початку свого протесту. «Вони спочатку не виступали за інтеграцію; вони тільки хотіли ввічливого з ними поводження. Коли їм навіть і в цьому було відмовлено, вони почали боротися за більше і отримали його», — говорить негритянський письменник Л. Ломекс³.

Зрозуміло, не все було гаразд і після постанови Верховного суду США. Расисти кілька разів обстрілювали автобуси з неграми. Негритянських пасажирів били й ображали, в негритянських кварталах вибухали бомби. Навіть і зараз не всі негри в місті займають місця в автобусі, що в минулому належали лише білим. Крім того, десеґреґація торкнулася лише міського транспорту. І все ж успішна кампанія бойкоту у Монтгомері мала велике значення для негритянського руху. Вона продемонструвала силу масових виступів негритянського народу (у бойкоті брали участь 50 тис. негрів)⁴, силу організованого негритянського руху (починаючи боротьбу, негритянські лідери розраховували на участь у ньому 60% негритянського населення, бойкотувало ж 90%). Вона показала, що є реальна можливість об'єднання розрізнених організацій і груп негритянського населення, які борються проти расової дискримінації. Вона переконала американських негрів у тому, що для успішної боротьби величезне значення має підтримка їх руху з боку всіх прогресивних американців і демократичної світової громадськості. Бойкот у Монтгомері символізував вихід негритянського руху

² Lomax Louis E. The Negro revolt, New York, 1962, стор. 82, 83.

³ Lomax Louis E. Назв. праця, стор. 83.

⁴ Там же.

із залів американських судів на вулиці міста. Крім того, заслуга руху в Монтгомері полягає також і в тому, що він висунув багато здібних керівників негрів Півдня і насамперед М. Л. Кінга, який згодом став найпопулярнішим лідером американських негрів.

Успішна організація бойкоту в Монтгомері настільки запалила американських негрів, що навесні 1956 р. негритянські лідери почали замислюватися над організацією всеамериканського страйку негрів. Ця ідея, однак, не була здійснена. Але сама постановка питання говорила про новий напрям у русі негритянського населення.

Негри в ці роки застосовували ще одну форму масової боротьби. 17 травня 1957 р. було організовано Хрестовий похід за свободу до Вашингтона. Похід, в якому брали участь тисячі негрів, проводився з нагоди третьої річниці рішення Верховного суду США про ліквідацію сегрегації в державних школах. Власті південних штатів всіляко саботували це рішення. Законодавчі збори цих штатів ухвалили закони, які мали на меті зберегти сегрегацію. За 1954*—середину 1957 рр. вісім південних штатів ухвалили закони про розміщення учнів⁵. Вони дали можливість властям зараховувати в одні школи тільки негритянських дітей, в інші — тільки дітей білих, тобто зберегти сегрегацію. У деяких штатах закони прямо забороняли змішані школи. Впертий опір расистів десегрегації шкіл говорив за те, що попереду — тривала й напружена боротьба. Незабаром після походу на Вашингтон відбулася подія, що показала всьому світу, яку тяжку й самовіддану боротьбу ведуть негри американського Півдня за право навчатися в школах разом з білими.

Третього вересня 9 негритянських учнів, зарахованих шкільною радою м. Літл-Рок в Центральну середню школу відповідно до плану інтеграції шкіл міста, не були допущені до занять.

Справа ця стала настільки широко відомою в США і в усьому світі, що президент Ейзенхауер вважав за необхідне зробити заяву про те, що «він скористається всією владою Сполучених Штатів, запроваджуючи будь-яку силу, яка може бути необхідною, щоб покласти край непокорі закону і провести в життя рішення Верховного суду»⁶. Наступного дня парашутні війська ввійшли в Літл-Рок, і вся національна гвардія Арканзаса перейшла у федеральне підпорядкування. Майже за п'ять хвилин натовп хуліганів-расистів, який тероризував місто, розбігся. Але прихильники сегрегації не склали зброї. Расисти, які не домоглися через суди відтягування інтеграції шкіл Літл-Рока, вирішили вдатися до крайніх заходів. Восени 1958 р. губернатор Фобус наказав закрити три білих і одну негритянську середні школи нібито для того, щоб уникнути насильства.

Федеральний уряд нічого не зробив, щоб примусити губернатора Фобуса відкрити школи. «Я намагалася думати, що, врешті, захищати права учнів — обов'язок федерального уряду. Та я на власному гіркому досвіді переконалася, що федеральні власті виявляють мало заінтересованості в захисті прав негрів», — зазначає керівник літл-рокської кампанії Д. Бейтс⁷. Лише восени 1959 р. під тиском демократичних сил США і всього світу в місті було відкрито середні школи. До двох «білих» шкіл було зараховано 5 негритянських учнів. Але й цього разу не обійшлося без демонстрацій расистів. Та припинити десегрега-

⁵ Nathaniel Weyl. The Negro in american civilization, Washington, 1960, стор. 276.

⁶ Там же, стор. 284.

⁷ Daisy Bates. The long shadow of Little Rock. New York, 1963, стор. 174.

цію шкіл Літл-Рока вони вже були неспроможні. З того часу справа інтеграції шкіл міста рухається вперед, хоча й дуже повільно. Через 5 років після видання наказу президента Ейзенхауера про посилку військ у Літл-Рок лише 78 негрів навчаються в колишніх «білих» середніх школах міста. Успіх, звичайно, незначний. Але не слід забувати, що в расистській Америці, щоб досягти навіть дуже незначних успіхів у боротьбі проти дискримінації, неграм доводиться вести нелегку й наполегливу боротьбу, часто ризикувати життям. Крім того, значення боротьби в м. Літл-Рок полягає не тільки в тому, що її результатом стало зарахування кількох негритянських учнів до колишніх «білих» шкіл. Значення її значно ширше. За словами керівника цієї боротьби Д. Бейтс, «Літл-Рок завдав удару не тільки багатьом американцям, але й усьому світу. Інші країни знали взагалі про расову нерівність в Америці, але вони не знали, що використовуються навіть збройні сили, щоб дозволити підліткам ходити до школи. Вплив на американців і на світ був одним з історичних вкладів Літл-Рока в загальну боротьбу за права й гідність»⁸. Значення подій в Літл-Року полягає також у тому, що вони вплинули на американських негрів. Це була не перша велика боротьба, яку вели негри за свої громадянські права, але вона була найефективнішою і широко висвітлювалася американською та світовою пресою. Негри ще раз переконалися, що вони — велика сила, коли об'єднуються для досягнення своїх законних прав. Участь у цій боротьбі негритянських дітей також мала велике значення. Безстрашність учнів запалювала на боротьбу всю негритянську молодь, яка пізніше відіграла таку визначну роль у негритянському русі і додавала сили нерішучим дорослим.

Певне значення мало також і використання проти расизму федеральних військ, на що не дуже охоче погодився уряд США. Це, поперше, створило своєрідний прецедент для майбутнього залучення збройних сил під час расових конфліктів, а по-друге, показало, що федеральний уряд має всі можливості втихомирити будь-який натовп расистів.

Десегрегація американської освіти — важлива, але далеко не єдина мета сучасного руху борців за громадянські права. Намагаючись добитися повного визволення негритянського народу, вони спрямовують свої зусилля на десегрегацію всіх галузей американського життя. І десегрегація місць громадського користування займає в їх боротьбі не останнє місце. Саме в цій галузі негритянський рух досяг останнім часом значних успіхів.

1 лютого 1960 р. четверо негритянських студентів зайшли в один з магазинів «тільки для білих» у Грінсборо (штат Північна Кароліна), але їх відмовилися обслуговувати. Цей образливий факт викликав бурю протесту серед негрів. Так почався рух проти сегрегації в громадських місцях усіх південних штатів, який зустрів гарячу підтримку багатьох демократично настроєних американців. У сидячих демонстраціях, як пізніше стали називати цей рух, брало участь багато білих студентів. Сидячі демонстрації почалися стихійно, але згодом набули організованого характеру. У квітні 1960 р. в м. Релі (штат Північна Кароліна) 200 делегатів від 52 коледжів південних штатів ухвалили рішення про погоджені дії. Очолили рух негритянський студент Джеймс Лоусон та відомий негритянський лідер М. Л. Кінг. До руху приєдналися і багато зробили для нього такі великі негритянські організації, як Конгрес расової рівності, Конференція християнського керівництва на Півдні та Національна асоціація сприяння прогресу

⁸ Daisy Bates. Назв. праця, стор. 220, 221.

кольорового населення, що в судах взяла на себе захист учасників сидячих демонстрацій.

Хвиля сидячих демонстрацій прокотилася по всьому американському Півдню. Вже у вересні 1960 р. американський журнал «Юнайтед стейтс ньюс енд уорлд ріпорт» сповіщав: «...69 великих і малих міст на околицях глибокого Півдня усунули расові перепони, які не допускали негрів у закускні при магазинах»⁹.

Сидячі демонстрації, що почалися як рух, спрямований виключно за десегрегацію місць громадського харчування, згодом почали застосовуватися і в інших формах боротьби за громадянські права. Негритянські студенти в Грінвіллі (штат Південна Кароліна) використали сидячу демонстрацію для десегрегації Публічної бібліотеки, а негри Нью-Рошелля (штат Нью-Йорк) — на знак протесту проти фактичної сегрегації міських шкіл.

У ті ж роки негри почали застосовувати й інші форми протесту проти сегрегації: відвідування парків та плавальних басейнів, куди вхід неграм заборонено, організацію черг біля пунктів, де реєструють виборців, моління в церквах для білих.

Взагалі для сучасного етапу боротьби американських негрів характерна різноманітність тактичних прийомів. Майже для всіх їх виступів, особливо для великих, властивий принцип ненасильства. Борці за громадянські права вважають, що в сучасній Америці з глибоко вкоріненими расовими забобонами тільки ненасильницькими діями можна напоумити расистів і залучити на свій бік демократично настрйоених білих. «Мета будь-якої ненасильницької демонстрації — загострити увагу людей на тому, яке зло становить сегрегація, а потім перевиховати їх»,— говорить секретар-координатор Нашвільського ненасильницького руху Діана Неш¹⁰. Ідеолог ненасильства в негритянському русі М. Л. Кінг вважає, що «людина, яка підставляє другу шок, виграє бій, а якщо програє бій, то її діти виграють війну»¹¹. На основі вчення Кінга негритянські студенти розробили цілий кодекс правил поведінки учасників ненасильницьких демонстрацій. Студенти коледжу в Нашвіллі, наприклад, дотримуються таких правил: «Не відповідай ударом на удар. Утримайся від насмішок. Не розмовляй з нижчими працівниками магазинів і кафе. Не заставляй входи до магазинів і проходи в них. Завжди поведься ввічливо й по-дружньому. Сиди прямо і завжди лицем до прилавка. Пам'ятай про любов і ненасильство»¹².

Зрозуміло, масові прямі і ненасильницькі дії, як охарактеризував М. Л. Кінг тактику, що застосовується ним та його послідовниками, часто призводять до успіху не стільки тому, що вони ненасильницькі, скільки тому, що вони масові, спрямовані безпосередньо проти проявів сегрегації. Саме тому більшість сидячих демонстрацій 1960 і наступних років закінчилася успіхом.

Подібну тактику було використано в 1961 р. і учасниками «рейсів свободи» — представниками великої та войовничої організації Конгресу расової рівності, які, до речі, заперечують пріоритет Кінга в застосуванні ненасильства. Ці рейси організовувалися з метою примусити власті штатів виконувати прийняте в 1946 р. рішення Верховного

⁹ Back of the South's spreading Race truble, журн. «U. S. News and World Report», September 12, 1960, стор. 98.

¹⁰ Mathew H. Ahmann. The New Negro, Notre Dame, Indiana, 1961, стор. 53.

¹¹ Lomax Louis E. Назв. праця, стор. 92.

¹² Mathew H. Ahmann. Назв. праця, стор. 69.

суду США про незаконність сегрегації на транспортних маршрутах, які проходять по кількох штатах.

Значення сидячих демонстрацій та «рейсів свободи» як форми боротьби полягає, насамперед, у тому, що вони охопили багато населених пунктів США, показали всьому світові, що дискримінація негрів у цій країні має повсюдний характер, а також у тому, що вони пробудили до політичної боротьби багато негритянського населення. Велике значення цього руху і в тому, що в ньому брало участь багато білих.

Сидячі демонстрації за громадянські права негрів відбуваються в США й досі. Рух за десегрегацію місць громадського користування став настільки сильний, що Конгрес США змушений був, нарешті, у 1964 р. встановити її законом. Можна з певністю чекати нової хвилі сидячих демонстрацій, тепер уже за проведення цього закону в життя.

У 1963 р. негритянські виступи мали місце в таких великих центрах расової дискримінації, як Монтгомері та Літл-Року. Але відсутність у цих містах значних мас негритянського промислового пролетаріату позначилася на виступах борців проти расової дискримінації. Тільки активна участь негритянських робітників може надати їм належну силу й глибину. Тому саме промисловий Бірмінгем і став тим містом, де розгорілися безпрецедентні в історії негритянського руху події. Ще 30 років тому Комуністична партія США передбачала «важливість цього великого індустріального міста в серці Чорного поясу і провіщала його авангардність у боротьбі, що неясно вимальовується попереду»¹³.

У травні 1963 р. негри міста, очолені М. Л. Кінгом, почали домагатися десегрегації кафе, магазинів, кінотеатрів та інших місць громадського користування. Вони вимагали також права реєстрації для участі у виборах і права справедливого найму на роботу. З цією метою були влаштовані демонстрації, які тривали протягом місяця. За цей час в них брали участь понад 40 тис. чоловік, або близько 45% всього негритянського населення. Крім того, 98% негритянського населення повністю підтримало економічний бойкот і сплачувало внески у фонд боротьби¹⁴. Під час цих подій поліція міста продемонструвала свою жорстокість; завдяки телебаченню про неї довідалася вся країна. Сотні демонстрантів було поранено, понад 3 тис. — кинуті у в'язниці, серед них діти віком 7—8 років. По всій Америці прокотилася хвиля обурення. У багатьох містах пройшли демонстрації та мітинги солідарності з неграми Бірмінгема. Але федеральний уряд не втручався. Виявляється, справа в тому, що бірмінгемські расисти... не порушили законів Сполучених Штатів.

Важко переоцінити значення бірмінгемських подій для негритянського народу. Як за своїми цілями, так і за тими силами, які брали участь в них, виступи негрів Бірмінгема — докорінно нова фаза в боротьбі негритянського населення за свободу. На протилежність від Монтгомері та Літл-Рока негритянські виступи в Бірмінгемі мали на меті не ліквідацію сегрегації в якійсь одній галузі життя міста, а ліквідацію всіх видів дискримінації. Негри Бірмінгема використовували різноманітні форми боротьби: вони проводили мітинги протесту, організовували демонстрації, бойкотували сегреговані торговельні підприємства. І, нарешті, тут у боротьбі брали участь усі верстви негритянського населення — від бізнесменів до школярів.

¹³ Henry Winston. Назв. праця, стор. 20.

¹⁴ Джеймс Джексон. Подъем демократического движения американских негров, журн. «Проблемы мира и социализма», 1963, № 9, стор. 30.

Керівник американських комуністів Гес Холл високо оцінював значення бірмінгемських подій. «Прорив фронту в Бірмінгемі,— писав він,— історичне, соціальне, політичне та економічне досягнення. Цей рух є революційний якісний стрибок, вибух, який віднині стане невід'ємною частиною нашого існування як народу і нації. Він не може припинитися, бо соціальні, політичні та економічні причини, що породили цей вибух, глибокі і постійно поновлюються»¹⁵. Інший відомий діяч Компартії США Джеймс Джексон писав, що Бірмінгем як переломний момент у негритянському русі «можна порівняти з великою битвою на Волзі у війні проти фашизму»¹⁶.

Тільки 8 років минуло від перших виступів у Монтгомері до Бірмінгемських — кульмінаційного пункту сучасного історичного етапу цього руху. За цей час рух негрів пройшов великий і славний шлях, перетворившись в народну революцію. «Головне в цій революції,— писав визначний діяч американської Компартії Бенджамін Девіс,— рішучість американських негрів, підтримуваних демократично настроєними білими, покінчити з системою дискримінації негрів; перетворити їх з другорядних громадян у повноправні»¹⁷. Сучасний негритянський рух за громадянські права негрів є революційний не тільки тому, що він передбачає завершення американської революції, яка розпочалася 100 років тому, а й тому, що досягнення його цілей неможливі без перебудови всього американського суспільства. Негри складають 20 млн., або 10% населення Сполучених Штатів. Це найбільш знедолена частина американців. А тому неможливо вирішити негритянське питання в США, не борючися із злиденністю, безробіттям, кризою в навчанні і т. п.

Своєрідність демократичного руху в Сполучених Штатах була відзначена в доповіді Бенджаміна Девіса, яку обговорили й схвалили керівники американських комуністів на загальнонаціональних зборах у травні 1963 р.: «Сучасна народна революція не є пролетарською соціалістичною революцією, не є вона і збройною революцією. Це — демократична революція нової епохи, в ході якої сприятливі зрушення у співвідношенні світових сил — поява світової системи соціалізму та руйнування колоніальної системи — дає можливість в умовах капіталізму домогтися таких змін, які були неможливі в минулому»¹⁸.

Однак, щоб ця можливість перетворилась на реальність, негритянському та й всьому демократичному рухові Сполучених Штатів треба вирішити ряд серйозних проблем, серед яких перше місце займає союз негритянського й робітничого рухів. Робітничий рух ще не підтримував енергійно боротьби негритянського народу. В американському робітничому класі ще міцний вплив расистської ідеології та всіх видів опортуністичних поглядів. Американські робітники в своїй масі ще не зрозуміли, що підтримка боротьби негритянського населення відповідає їх класовим інтересам. Не можна також стверджувати, що всі негритянські борці за громадянські права ясно розуміють необхідність союзу з робітничим рухом. Але останнім часом позначилася тенденція до зближення цих двох сил. Зараз расисти вже не спроможні застосовувати свою улюблену тактику. Вони вже не можуть чинити масовий опір цій боротьбі з боку білих американців і змушені вдаватися до допомоги хуліганів, терористів і поліцейських. Тепер білі американці часто

¹⁵ Gus Hall. The Meaning of Birmingham, журн. «Political affairs», June, 1963, стор. 1.

¹⁶ Джеймс Джексон. Назв. праця, стор. 31.

¹⁷ Benjamin I. Davis. New stage of Negro freedom movement, журн. «Political affairs», August, 1963, стор. 19.

¹⁸ Там же, стор. 23.

стоять в опозиції до расизму. Щоправда, це «пасивна опозиція, яка визначає відстань, яка існує й досі між робітничим рухом, загальним демократичним рухом і войовничим рухом негритянського народу»¹⁹, але все ж це опозиція.

Поряд з пасивністю американських робітників в окремих загонах робітничого класу США назріває свідомість необхідності активної підтримки негритянського руху. Особливо яскраво це виявилось під час маршу свободи до Вашингтона 28 серпня 1963 р., серед 200 тис. учасників якого було 50 тис. членів профспілок від сотень місцевих профспілкових організацій всієї країни, включаючи багатьох членів профспілкового керівництва. Виконавчий секретар найбільшої негритянської організації — Національної асоціації сприяння прогресу кольорового населення — Рой Уілкінс говорив, що цей марш був «початком почуття єдності між білими й чорними, які крокують до загальної мети»²⁰.

Американські комуністи усвідомлюють необхідність єдності білих і чорних трудящих країни. У наш час це питання стало джерелом дальшого розвитку антиімперіалістичної боротьби в Америці. Ось чому XVII з'їзд Комуністичної партії США (грудень 1959 р.) у спеціальній резолюції з негритянського питання вказав на завдання американських комуністів: «Комуністи повинні пробуджувати у демократично настроєних білих американців свідомість того, що здійснення волелюбних сподівань негритянського народу відповідає їхнім власним інтересам. Ми мусимо постійно нагадувати, що без вирішення цього питання неможливий ніякий соціальний прогрес. Рівність і свобода негрів — це не другорядне, а основне, принципове питання. Будь-який компроміс у цій галузі послаблює загальну демократичну боротьбу всього народу»²¹.

Необхідність об'єднання сил негритянських і білих трудящих у боротьбі проти расової дискримінації та соціального гноблення негрів з особливою силою підкреслили події останніх двох років. Мова йде про кровопролитні бої з поліцією жителів нью-йоркського Гарлема в липні 1964 р. та повстання населення негритянського району Уоттс у Лос-Анжелосі у серпні 1965 р., яке підтримали негри Чикаго, Спрінгфілда та інших міст.

Ці виступи, які були вибухами відчаю задавленого нуждою, нещадно дискримінованого населення негритянського гетто, незважаючи на весь героїзм їх учасників, закінчилися трагічно. Один убитий, понад 100 поранених, сотні заарештованих — такий підсумок погрому, який учинила поліція в Гарлемі; понад 30 убитих, близько 1000 поранених і майже 4 тис. заарештованих — підсумок подій у Лос-Анжелосі.

Уроки цих виступів говорять за те, що панівний клас США для збереження гноблення чорношкірого населення країни готовий використати всю міць репресивного апарату американського імперіалізму. Лише союз усіх демократичних сил спроможний протистояти расизму, майбутнє негритянського руху повністю залежить від створення такого союзу.

¹⁹ Henry Winston. Назв. праця, стор. 25.

²⁰ Betty Gannett. Not an end but a beginning, журн. «Political affairs», October, 1963, стор. 26.

²¹ XVII национальный съезд Коммунистической партии США, М., 1961, стор. 160.

М. В. БЕЛЬСЬКА

ПРОЛЕТАРСЬКА СОЛІДАРНІСТЬ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ З ТРУДЯЩИМИ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН (1933—1937 рр.)

Інтернаціональні зв'язки радянського робітничого класу поки що слабо висвітлені в історичній літературі. У даному повідомленні розглядаються деякі питання інтернаціональної солідарності, а також факти допомоги з боку робітників України, одного з передових загонів робітничого класу СРСР, міжнародному пролетаріатові у тяжкий для нього період боротьби (1933—1937 рр.).

У цей період, коли в СРСР успішно виконувалася друга п'ятирічка, у капіталістичних країнах посилювався рух народних мас проти фашизму і війни. Рішучі дії трудящих цих країн були викликані наступом експлуататорів на їх економічні й політичні права, приходом фашистів до влади та підготовкою другої світової війни.

Боротьба пролетаріату капіталістичних країн знаходила не тільки палку моральну підтримку з боку робітничого класу Радянського Союзу, але й пряму його допомогу в найрізноманітніших формах. Все громадсько-політичне життя Радянської країни, діяльність Комуністичної партії були спрямовані на виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму.

Одним з найважливіших каналів допомоги міжнародному пролетаріату з боку радянського народу була МОДР. В роки другої п'ятирічки до складу МОДР СРСР входило 10 млн. членів, в тому числі 1,5 млн. трудящих України¹. Члени цієї організації — школи інтернаціонального виховання мас шляхом бесід, зборів, вечорів, за допомогою преси роз'яснювали мільйонам трудящих значення міжнародної солідарності борців проти капіталу й фашизму. МОДР постійно піклувалася про політичних емігрантів, які прибували в нашу країну, забезпечуючи їх житлом та всім необхідним. Однією з яскравих форм інтернаціональної допомоги радянських робітників зарубіжному пролетаріатові було шефство модрівців над політв'язнями капіталістичних країн. Трудящі України шефствували в 1933—1937 рр. над в'язнями 350 тюрем Німеччини, Польщі, Румунії, Італії, Австрії, Франції, Китаю, Греції, Уругваю та Балканських країн. Українські робітники надсилали своїм братам політичну літературу, продовольство, одяг і медикаменти, листи із звітами про свої успіхи у виконанні п'ятирічних планів. Між модрівськими організаціями розпочалося змагання за кращу допомогу політв'язням. Договір про міжнародне соціалістичне змагання уклали між собою Харківська і Паризька, Луганська і Гамбурзька організації МОДР.

Для збільшення коштів модрівські організації України, крім збору членських внесків та шефського гривеника, використовували й такі форми, як засів модрівських гектарів, суботники, концерти на користь МОДРу та ін. У 1933 р. трудящі УРСР обробили 5 252 га землі й зібрані 117 400 крб. перевели для політв'язнів капіталістичних країн².

¹ Постанова III Пленуму ЦК МОДР УРСР по доповіді ЦК, К., 1936, стор. 2.

² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 427, арк. 395.

³ Там же, арк. 400.

Проведені в цьому ж році суботники ще дали додатково 20 500 крб.³

Кращою з модрівських організацій на Україні, як і в Союзі в цілому, була дніпропетровська. Кількість її членів зросла за п'ятиріччя більше ніж удвоє (у 1932 р.— 229 565 чоловік, у 1937 р.— 553 817)⁴. Модрівці Дніпропетровська займали провідне місце в шефстві над в'язнями в політичних тюрмах Німеччини, Італії та Аргентини. Вони зуміли розширити й зміцнити моральну й матеріальну допомогу своїм братам за кордоном, встановили регулярне листування з ними. Так, у 1934 р. трудящими Дніпропетровська було надіслано політв'язням 466 листів, у 1935 р.— 513, у 1936 р.— 789 і за півріччя 1937 р.— 708⁵. Робітники Дніпропетровська йшли також попереду в обробітку модрівських гектарів, у проведенні інтернаціональних суботників та сплаті членських внесків. У 1935 р. вони зібрали й відправили трудящим капіталістичних країн 1,1 млн. крб., у 1936 р.— 1,5 млн., 1937 р.— 1,7 млн.

За сумлінну роботу в справі інтернаціонального виховання трудящих і велику допомогу пролетарям, які борються, Дніпропетровську організацію МОДР у 1935 р. було нагороджено премією ім. Клари Цеткін. З цього приводу Георгій Дмитров надіслав вітання модрівцям Дніпропетровська. Трудящі міста одержали також Червоний прапор німецької Червоної Допомоги і перехідний прапор ЦК МОДР України. Кращі виробничі бригади заводів і шахт Дніпропетровщини були названі іменами борців революції — Е. Тельмана, Г. Дмитрова, ім'ям Паризької Комуні.

Велику допомогу закордонним друзям подавали робітники Харкова, особливо заводу «Серп і молот». Робітники цього передового підприємства підтримували тісний зв'язок з політичними в'язнями концтабору «Бреславль». Одна з заводських бригад одержала за свою ударну парцю ім'я Ернста Тельмана, після чого вона почала виконувати норму ще краще — на 400—460%. Дякуючи за допомогу, іноземні робітничі колективи подарували робітникам заводу «Серп і молот» два прапори. Ці прапори вручалися бригадам, які досягли кращих показників у праці і проявили високу свідомість свого інтернаціонального обов'язку.

Робітники Харківського електромеханічного заводу також встановили тісний контакт з зарубіжними робітничими колективами. З нагоди звільнення з фашистської в'язниці товаришів Дмитрова, Танева та Попова хемзівці взяли на себе зобов'язання ще більше зміцнювати обороноздатність Радянського Союзу. Виконуючи ці зобов'язання, робітники добивалися трудових успіхів, збільшували кількість модрівських інтернаціональних бригад. Весь колектив заводу в 1934 р. відробив день на користь жертв білого терору в Австрії. У підшефних сільських районах модрівці ХЕМЗу організували протягом 1934 р. 4700 нових колгоспних осередків МОДР⁶.

Велику допомогу пролетаріату капіталістичних країн подавали робітники Донбасу. Кращою на Донбасі в ці роки була Ворошиловградська організація МОДР. Допомагаючи сім'ям іспанських і китайських революційних борців, ця організація тільки в 1937 р. зібрала для них 72 951 крб.⁷

Таким чином, робота МОДР у роки соціалістичного будівництва

⁴ Отчетно-выборная кампания МОПР организации Днепрпетровской области. Днепрпетровск, 1938, стор. 4.

⁵ Там же, стор. 7.

⁶ Журн. «Спутник профорганизатора», 1934, № 5, стор. 31—32.

⁷ Газ. «Ворошиловградская правда», 29 листопада 1937 р.

мала велике значення для встановлення тісних зв'язків з пролетаріатом усіх країн і подання йому допомоги з боку трудящих СРСР.

Однією з важливих форм зв'язку робітничого класу СРСР з робітниками капіталістичних країн був обмін делегаціями. Кожного року десятки робітничих делегацій приїздили в СРСР, багато з них побувало і на Україні, зокрема наприкінці другої п'ятирічки, коли звістки про успіхи соціалістичного будівництва, про стахановський рух повсюдно поширювались за кордоном. У середині травня 1936 р. Харків, Дніпропетровськ, Донбас відвідали представники французьких гірників, норвезьких і ісландських робітників⁸. У 1937 р. у зв'язку з святкуванням XX річниці Жовтня Україну відвідало близько 200 робітників, серед яких були пролетарі Англії, США, Аргентини, Чілі, Австралії, Бельгії, Данії, Чехословаччини, Куби, Монголії та інших країн⁹.

Закордонні гості відвідали заводи, шахти, дитячі заклади, квартири робітників. Для пролетарів усіх країн справа радянських трудящих була рідною, тому делегати близько до серця приймали як успіхи, так і труднощі в будівництві нового суспільства. Вони ретельно вивчали досвід своїх друзів, давали поради, критикували помилки, а робітники першої в світі соціалістичної країни розповідали їм про все зроблене. Особливу увагу делегацій привертала трудова активність радянського робітничого класу, залучення до виробництва жінок, молоді.

У комсомольців Польщі, які відвідали Україну в 1933 р., залишилися незабутні враження від подорожі. «Нас вразила величезна роль молоді на всіх ділянках і в усіх галузях будівництва,— відмічали вони в своїх листах.— Тільки в Країні Рад керівні посади на виробництві й в інших галузях доступні молоді віком 22—23 роки. Ми зустрічалися з молодими інженерами, начальниками цехів, майстрами, керівниками виробництва. Ці факти яскраво підтверджують те, як соціалістичне будівництво розвиває сили й можливості пролетаріату і пролетарської молоді»¹⁰.

Делегація комсомольців і молоді Іспанії, яка відвідала в жовтні 1935 р. Київ, Дніпропетровськ, Донбас і Харків, писала в своєму зверненні до радянських трудящих: «Ви нам продемонстрували, як ми повинні боротися в нашій країні, відвоюючи те, що в руках буржуазії. Ваші успіхи в справі будівництва соціалізму для нас чудовий зразок. Привіт ударникам стахановського руху. Ваш приклад демонструє силу диктатури пролетаріату, і, від'їжджаючи до Іспанії, ми дуже пишаємося тим, що побували у Вас. Ми обіцяємо Вам дуже швидко добитися об'єднання з соціалістичною молоддю. Об'єднаємо молоде покоління трудящих Іспанії в боротьбі проти фашизму і війни»¹¹.

Палкий відгук за кордоном знайшло виникнення стахановського руху, незважаючи на те, що буржуазія намагалася всіляко замовчувати цей прояв свідомого трудового героїзму радянських робітників, називаючи його звичайною раціоналізацією, спорідненою з капіталістичною, поширюючи чутки про небачену інтенсифікацію праці стахановців і т. ін. Батьківщина стахановського руху — Донбас привертала увагу численних робітничих делегацій. Деякі делегати самі спускалися в шахту і працювали пліч-о-пліч з радянськими гірниками. Так, французькі шахтарі Карпантьє, Дюссер і Плессі відробили разом з стахановцями зміну, значно перевищивши норму. У своєму листі до редакції газети «Правда» вони писали про те, що, перевиконуючи норму в 2—4

⁸ Газ. «Харьковский рабочий», 13 травня 1936 р.

⁹ Газ. «Ворошиловградская правда», 17 жовтня 1937 р.

¹⁰ ПА ІП ЦК КП України, ф. 7, оп. 1, од. зб. 66, арк. 101.

¹¹ Там же, арк. 170.

рази, причому без будь-якого напруження, вони на власному досвіді переконалися у брехливості наклепницьких чуток буржуазної преси¹².

Безпосереднє спілкування іноземних робітничих делегацій з радянськими братами по праці, жваве листування між окремими виробничими колективами дозволило пролетарям усіх країн правильно зрозуміти корені стахановського руху, його суть і значення для соціалістичного будівництва. Так, газета французької федерації праці «Ля ві уврієр» писала: «Рух, викликаний прикладом Стаханова, блискуче символізує нове ставлення радянського робітничого класу до праці, вільної від експлуатації. Люди, їх свідомість, їх ставлення до праці змінилися в процесі соціалістичного виховання. Праця стала для робітників і колгоспників СРСР радісною справою, справою честі, для виконання її кожен прагне дати все краще, що у нього є: свій талант, свій ентузіазм, свою кмітливість, свою енергію. Бо чим кращі й більші наслідки їх праці, тим багатшою й міцнішою стає вся країна, тим вище її матеріальний і культурний рівень»¹³.

Робітничий клас України зміцнював свої інтернаціональні зв'язки з пролетаріатом капіталістичних країн також з допомогою листування між колективами й окремими робітниками, що велося через організації МОДР, пресу. Пожвавлене листування вели робітники України на сторінках міських та багатотиражних газет. Нікопольська газета «Большевик» (тоді «Шахтармангана») в 1935 р. почала листуватися з редакціями робітничих газет і робкорами багатьох капіталістичних країн. 7 вересня 1935 р. до редакції надійшов перший лист з-за кордону. З цього часу майже кожного дня на адресу редакції надходила кореспонденція від робкорів Франції, Англії, Китаю, Голландії, Австрії, Болгарії, Уругваю. На знак пролетарської солідарності робкори Франції надіслали робселькорам Нікополя свій Червоний Прапор. У своєму листі вони писали: «Товариші, з ініціативи комуністів, робкорів нашої районної газети «Нотр Воїс» ми вирішили послати в подарунок робкорам передової фабрики, шахти або колгоспу вашого району Червоний Прапор. З цією метою за досить невеликий строк ми зібрали гроші серед робітників. Напис на прапорі «За ударну працю від організації компартії району Лузарше» вишили дружини найактивніших учасників Народного антифашистського фронту. Отже, цей прапор — колективний подарунок комуністів, робкорів і всіх трудящих району Лузарше Вам, нашим братам по класу. Хай він буде символом нашої солідарності з Вами, нашої радості за ваші успіхи. З свого боку, просимо надіслати нам ваш прапор. Ми будемо радіти, коли під час демонстрацій і мітингів над першою колоною демонстрантів майорітиме Червоний Прапор, одержаний від радянських товаришів»¹⁴.

Робітники київського заводу «Укркабель» листувалися з трудящими Іспанії, Люксембургу, Чехословаччини, з редакцією газети «Арбайтер Штімме», ім'ям якої було названо одну з бригад на заводі. У листуванні брали участь всі цехи заводу. Робітники пакувального цеху тільки за 1935 р. надіслали за кордон 14 листів з 180 підписами. Робітники кабельного цеху надіслали в тому ж році 60 листів і одержали 26 відповідей з різних країн¹⁵. Українські робітники писали про роботу профспілок, про боротьбу за оволодіння технікою, про залучення жінок до виробництва і т. ін.

Велика дружба зв'язувала колектив Миколаївського суднобудів-

¹² Газ. «Харьковский рабочий», 16 травня 1936 р.

¹³ Цит. за журн. «Красный интернационал профсоюз», 1935, № 24, стор. 11—12.

¹⁴ Журн. «Робселькор», 1936, № 5—6, стор. 63—64.

¹⁵ Журн. «Робселькор», 1935, № 9, стор. 46.

ного заводу з робітниками деяких підприємств Японії, Англії, Франції, США та Іспанії. На заводі існував спеціальний гурток по вивченню мови есперанто для листування з політв'язнями. До 1 Травня 1934 р. робітники цього заводу написали листівку мовою есперанто і розіслали до 310 міст різних країн. У відповідь на це відгукнулися сотні пролетарських організацій і окремих товаришів¹⁶.

Винятково широкі контакти з робітниками капіталістичних країн мали гірники Кривого Рога через посередництво своєї газети «Червоний гірник». 115 робітничих кореспондентів із США, Англії, Голландії, Іспанії, Аргентини, Канади, Чехословаччини, Австрії і Болгарії регулярно виступали на сторінках «Червоного гірника». Тільки за один 1934 р. робітники Кривого Рога направили через редакцію газети 650 листів зарубіжним трудящим і одержали від них 500 відповідей, в 1935 р. надіслано 560 листів і одержано 375 відповідей¹⁷.

З допомогою газети встановлено тісний регулярний зв'язок гірників рудника ім. Артема з гірниками Фіфе (Англія), рудника ім. Карла Лібкнехта — з гірниками Моравської Острави (Чехословаччина), робітників Криворізької районної електростанції з електриками Роттердама (Голландія), доменщиків Криворізького металургійного комбінату з металістами Шеффільда. Іноземні робітники в своїх листах розповідали про злидні і поневір'яння, про боротьбу з капіталом, просили поділитися революційним досвідом, прислати політичну літературу, лозунги, плакати. Більшість кореспонденцій з-за кордону вміщувалася на сторінках газет, журналу «Робселькор», обговорювалася на зборах робітників або передавалася по радіо. У газеті «Червоний гірник» було вміщено нарис товариша Карла Г. з Німеччини про його перебування у фашистських концтаборах, колективні листи іспанських селян-в'язнів до українських робітників та інші матеріали, що мали важливе виховне значення для радянських людей. Вони допомогли ще більше зміцнити інтернаціональні зв'язки українських робітників з пролетаріатом інших країн.

Газета «Червоний гірник» розсилалася у 32 промислові центри капіталістичних країн. Попит на радянську літературу серед зарубіжних робітників був дуже великий, бо їм бракувало правдивих фактів з життя радянських людей для спростування наклепів буржуазної преси. Більшість листів іноземних робітничих кореспондентів містила прохання надіслати якомога більше політичної літератури, газет з матеріалами, що розповідали б про розвиток радянського суспільства.

«Я прошу докладно написати про виконання плану другої п'ятирічки,— звертався товариш Воц з Утрехта (Голландія) до гірників Криворіжжя.— Вашого листа я прочитаю на зборах соціал-демократичних робітників, які, перебуваючи під впливом буржуазних газет, вагаються в деяких питаннях. Практика показує, що подібний матеріал допомагає нам у створенні єдиного пролетарського фронту»¹⁸.

Листи українських робітників, газети, брошури, книги на політичні та атеїстичні теми використовувалися комуністами і передовими робітниками капіталістичних країн для наочної агітації. Група ісландських друкарів, яка довгий час листувалася з криворізькими гірниками, заступала у себе гурток безбожників і попросила вислати не тільки необхідну літературу, але й зразок членського квитка товариства воєнних безбожників. Голландський робітник соціал-демократ Леерентвельд просив прислати наукову атеїстичну літературу для підготовки

¹⁶ Журн. «Робселькор», 1934, № 14, стор. 52.

¹⁷ Журн. «Робселькор», 1935, № 3—4, стор. 40; № 8, стор. 60—61.

¹⁸ Журн. «Робселькор», 1936, № 8, стор. 60—61.

доповіді. У 1934 р. робітники із Саару звернулися в газету «Червоний гірник» з листом, у якому запитували, чи правда те, що пишуть і показують на сцені фашисти про злиденність і розорення селян на Україні. У відповідь цим товаришам редакція газети відправила колективний лист колгоспників артїлі ім. Петровського Криворізького району з додатком переконливих матеріалів (зокрема, фотографій) про розвиток колгоспу. Ці відомості було вміщено на першій сторінці органу Саарської комуністичної організації — газети «Арбайтер Цейтунг», і вони допомогли викрити фашистські фальшивки¹⁹. На прохання першої Всебританської конференції — виставки культурних пролетарських організацій газета «Червоний гірник» надрукувала добірку матеріалів з Криворіжжя: вітання від групи письменників, робітників освіти, надіслала діаграми зростання промислового виробництва Кривого Рога і підвищення життєвого й культурного рівня гірників. Ці факти стали чудовим агітаційним матеріалом в руках британських робітників²⁰.

Особливу радість іноземних робітників викликали відгуки радянських газет на їх листи. В'язень Донбаської тюрми Юан Дель Пезо писав гірникам Кривого Рога: «Ви не уявляєте собі тієї радості, коли ми одержуємо вісті від наших братів з Країни Рад і коли до нас приходить «Червоний гірник» з вміщеними там нашими листами. Буржуазна преса щосили галасує про односторонність радянської преси, яка нібито створюється під диктат. Вміщуючи наші листи, Ви вщент розбиваєте ці ворожі наклепи»²¹.

«Червоний гірник» зі статтею англійського робітника Робінзона було виставлено на окружній інтернаціональній виставці в Англії. За словами присутніх на виставці робкорів, це справило сильне враження як фактор пролетарської солідарності²². У свою чергу, робітники капіталістичних країн також гаряче відгукувалися на всі успіхи соціалістичного будівництва, допомагали порадами, брали на себе зобов'язання оберігати першу соціалістичну державу від підступів імперіалістів.

Зарубіжні пролетарі раділи кожному досягненню радянських робітників. Коли в Кривому Розі було задано першу доменну піч «Комсомолка», це викликало численні відгуки за кордоном, бо, як писали з цього приводу французькі робітники, «кожний ваш крок вперед — це наша пролетарська гордість, кожна ваша нова фабрика, шахта, доменна піч — могила капіталізму». Під час підготовки до XVII з'їзду партії робітники України почали брати на себе підвищені виробничі зобов'язання. Робітники капіталістичних країн писали своїм українським братам, що вони також зобов'язуються зміцнювати єдиний пролетарський фронт, збільшувати лави партії, передплачувати революційну пресу, організовувати революційні вечори і т. ін. «Ви будете святкувати, а ми страйкувати, — писали французькі металісти, — але мета в нас одна — соціалізм»²³.

Листи пролетарів, які ведуть боротьбу, в'язнів капіталістичних тюрем до робітників України — це чудовий матеріал для ілюстрації того величезного революціоністського впливу на міжнародний пролетаріат, який мали успіхи соціалістичного будівництва в СРСР. «Ваші блискучі досягнення, — писали українським друзям пролетарі Канади (24 підписи), — луною відбиваються в країнах капіталу і запалюють нас на ще активнішу класову боротьбу проти фашизму та імперіалістичної

¹⁹ Журн. «Робселькор», 1935, № 3—4, стор. 40—41.

²⁰ Там же, стор. 41—42.

²¹ Там же, стор. 42.

²² Там же.

²³ Там же, стор. 40.

війни, за оборону батьківщини світового пролетаріату — СРСР»²⁴.

Молодий робітник Томас С. з Іспанії писав робітникам заводу «Укркабель»: «Дякую Вам за те, що Ви зробили з Росії країну, яку ми, всі трудящі, розглядаємо як мету наших прагнень»²⁵. Ці палкі, від самого серця листи простих трудівників — краще визнання й підтвердження тих заслуг перед світовим робітничим рухом, які мав робітничий клас Радянського Союзу.

Сила класової солідарності, непорушність інтернаціональних зв'язків радянського народу з світовим пролетаріатом найбільш повно і яскраво виявилися у зв'язку з подіями в Іспанії. Між трудящими України і антифашистами Іспанії розпочалося жваве листування. Стахановці Донбасу писали іспанським бійцям: «Кожне повідомлення про Ваші перемоги, про Ваш героїзм, стійкість і мужність переповнюють наші серця радістю. Звірства фашистських катів над беззахисним населенням Іспанської республіки, над мужніми борцями за вільну й демократичну країну викликають гнів і обурення 170-мільйонного народу нашої Батьківщини. В цю тяжку хвилину ми приєднуємо свій голос обурення й протестаємо Вам руку братерської допомоги і солідарності... Ми звертаємося до трудящих усього світу із закликом відгукнутися на пропозицію трудящих нашої країни про матеріальну допомогу Вам, вашим дружинам, матерям, дітям...»²⁶.

У відповідь на це до трудящих України кожного дня надходили листи з Мадрида, Валенсії, Барселони та інших міст. Борці проти фашизму в Іспанії висловлювали палку вдячність за допомогу. Робітники автозаводу «Форд мотор Іберія» (Барселона) писали в своєму листі колективу ливарного цеху Харківського електромеханічного заводу: «Ми перемаємо завдяки Вашій допомозі. Наша вдячність буде вічною, перед історією ми урочисто клянемося передати її молодому поколінню. Треба побувати, пожити серед нас, щоб зрозуміти наш величезний інтерес до вашої країни. Ваші успіхи запалюють нас у нашій важкій боротьбі»²⁷.

Крім листування, між трудящими України і Іспанії було встановлено інші форми зв'язку: обмін прапорами, подарунками, делегаціями, матеріальна допомога іспанським борцям за свободу та їх сім'ям. На знак пролетарської солідарності іспанські борці надіслали робітникам Харкова п'ять прапорів — арагонських бійців батальйону Енріко Александріно, ЦК Соціалістичної партії Каталонії, іспанських залізничників, революційних есперантистів, а також закривавлений і вкритий славою прапор героїчних гірників Астурії. Ці прапори вручалися тим підприємствам, які досягали кращих результатів у праці й організації інтернаціональних зв'язків. Першими одержали почесні нагороди колективи робітників машинобудівного заводу «Серп і молот», Харківського паровозобудівного та паровозоремонтного заводів, колективи промартілі ім. Шмідта і промкооперації²⁸.

У Харкові в 1937 р. було організовано виставку прапорів, плакатів, листів, закликів, фотознімків, що їх надіслали робітники і бійці Іспанії. Подібна виставка матеріалів, підготовлених трудящими України, функціонувала в Барселоні, в приміщенні загальної робітничої Спілки. Обидві виставки мали великий успіх, їх відвідали сотні тисяч українських і іспанських трудящих. Великою честю для виробничих колекти-

²⁴ Журн. «Робселькор», 1935, № 3—4, стор. 41.

²⁵ Там же.

²⁶ Газ. «За индустриализацию», 23 вересня 1936 р.

²⁷ Газ. «Соціалістична Харківщина», 18 липня 1937 р.

²⁸ Журн. «Интернациональный маяк», 1937, № 1, стор. 14.

вів України стало присвоєння імен героїв Іспанії, зокрема цього удостоєні були стахановські бригади Донбасу, Дніпропетровська і Харкова. А в Іспанії жіночу бригаду, яка готувала патрони, назвали «стахановською». Олексій Стаханов, довідавшись про це, написав бригаді листа і передав його через Долорес Ібаррурі²⁹.

З почуттям глибокого обурення довідалися українські робітники про ту допомогу, яку подавали іспанським заколотникам фашисти Німеччини та Італії. У серпні 1936 р. на Україні не було жодного робітничого селища, міста чи села, де трудящі не затаврували б гнівно фашизм. Прикладом такої масової солідарності з пролетаріатом Іспанії, який вів боротьбу, можуть бути виступи трудящих Харкова. 2 серпня 1936 р. на всіх підприємствах міста відбувалися багатотисячні мітинги. Всі робітники ХТЗ прийшли на мітинг. Виступи тракторобудівників яскраво свідчили про високу класову зрілість робітників, їх солідарність з боротьбою іспанських трудящих. Комсомолка-стахановка Бумажна заявила на мітингу: «Ми — друзі іспанських робітників по класу і наш обов'язок підтримати їх у визвольній боротьбі». Колектив ХТЗ ухвалив відрахувати в фонд допомоги героїчним борцям Іспанії 0,5% місячного заробітку³⁰. Комсомольці і молодь заводу «Серп і молот» одноголосно прийняли постанову відрахувати чверть свого денного заробітку для допомоги сім'ям мужніх іспанських бійців. «Ми впевнені,— писали робітники в своєму зверненні,— що наш приклад наслідують сотні й тисячі інших молодих робітників нашої країни, бо ми готові всі як один, по-братерському підтримати вас у боротьбі за вільну Іспанську республіку»³¹.

4 серпня 1936 р. у Харкові відбувся багатолюдний мітинг протесту проти фашистського заколоту. 16 вересня зібрався загальноміський мітинг жінок Харкова на захист жінок та дітей героїчної Іспанії³². Українські трудівниці виявили повну солідарність з дружинами іспанських борців. У своїх листах вони обіцяли подругам взяти турботи про їх дітей на себе. «Ваша кров — це наша кров,— писали іспанським матерям робітниці ХТЗ,— ми не дозволимо фашистам замучити ваших дітей»³³.

Збирання коштів на допомогу сім'ям іспанських патріотів розгорнулося по всій республіці³⁴.

Члени іспанської делегації, що відвідала Україну в ці дні, були глибоко схвильовані таким виявом пролетарської солідарності³⁵.

Наведені тут дані про інтернаціональні зв'язки одного з загонів робітничого класу СРСР — робітників України переконливо свідчать про ту велику допомогу, яку подавав радянський народ світовому революційному рухові в роки другої п'ятирічки.

²⁹ Газ. «Социалистический Донбасс», 16 липня 1937 р.

³⁰ Газ. «Комуніст», 22 вересня 1936 р.

³¹ Газ. «Харьковский рабочий», 3 серпня 1936 р.

³² Газ. «Харьковский рабочий», 17 вересня 1936 р.

³³ Газ. «Комуніст», 22 вересня 1936 р.

³⁴ Газ. «За индустриализацию», 27 вересня 1936 р.; газ. «Социалистический Донбасс», 6 жовтня 1936 р.; газ. «Комуніст», 4 жовтня 1936 р.

³⁵ ПА ІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—63, од. зб. 307, арк. 24.

І. М. ГРАНЧАК

ПЕРШІ КРОКИ ДІЯЛЬНОСТІ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РОБІТНИЧОЇ ПАРТІЇ УГОРЩИНИ В 1925 р.

У квітні 1924 р. від соціал-демократичної партії Угорщини (СДПУ) відокремилась революційна опозиція, утворивши самостійну легальну політичну партію угорського пролетаріату — Соціалістичну робітничу партію Угорщини (СРПУ) — союзницю славної Комуністичної партії Угорщини. Діяльність СРПУ була втіленням ідей єднання комуністів і лівих соціал-демократів у боротьбі проти буржуазно-поміщицького ладу.

Глибоке розкриття обставин, в яких виникла партія, та її місце в історії класової боротьби дав Бела Кун¹. Він також викрив вигадки буржуазних ідеологів про те, що нібито створення СРПУ було наслідком зовнішнього втручання і шкідливим для робітничого класу². Висвітлюючи діяльність СРПУ³, Карл Біро твердив, що ця партія не була комуністичною (як про це часто говорили і лідери соціал-демократів)⁴, а складалась з чесних робітників, яким остогидла угодовська політика керівників СДПУ і які тягнулись до нової партії, класової боротьби. Однак К. Біро помилявся, вважаючи, що СРПУ — центристське утворення, проти якого доведеться боротись компартії⁵. Історичний досвід показав, що Компартія Угорщини і СРПУ тісно співробітничали. Про діяльність СРПУ в загальних рисах згадується в численних брошурах, що видавались в СРСР⁶.

Значну увагу вивченню цієї теми приділили історики Угорської Народної Республіки, зокрема Д. Немеш у праці «Боротьба Комуністичної партії Угорщини з серпня 1919 р. до осені 1929 р.» та в колективних нарисах, присвячених питанням робітничого руху в 20-х роках⁷. В 1961 р. вийшла з друку стаття Ласло Елека «Деякі питання історії Соціалістичної робітничої партії Угорщини»⁸, написана на основі лише одного важливого джерела — стенографічного звіту установчих зборів партії обсягом 24 сторінки⁹. Діяльність УСРП серед селянства, її боротьба за зміцнення союзу робітничого класу і трудящих села досить ґрунтовно досліджена в монографії Калмана Сокача «Аграрна

¹ Бела Кун. О чем говорят события в Венгрии, газ. «Правда», 4 жовтня 1925 р.; його ж. После белого террора, журн. «Коммунистический Интернационал», 1926, № 11, стор. 41—42.

² Архів Інституту історії АН СРСР, ф. Д-18, 1925, конв. 11-а, арк. 44, 112 (далі скорочено — АІІ).

³ Карл Біро. Социал-демократическая партия и контрреволюция в Венгрии, М., 1925, стор. 91—98.

⁴ АІІ, ф. Д-18, 1925, конв. 9, арк. 64.

⁵ Карл Біро. Назв. праця, стор. 97—98.

⁶ П. Гайду. Венгрия, М., 1929, стор. 30—32; И. Гюжеф. Венгерские реформисты, М., 1929, стор. 26—27, та ін.

⁷ Nemes Dezső. A kommunisták Magyarországi pártjának harca 1919 augusztusától — 1929, őszéig, Budapest, 1954; «A Magyarországi munkásmozgalom, 1919—1929», Budapest, 1957—1958, стор. 60—63; «A munkásmozgalom története», II, rész, Budapest, 1961, стор. 135—138.

⁸ Elek László. A Magyarországi Szocialista Munkáspárt néhány kérdéséhez (1925—1928), «Parttörténeti Közlemények», 1961, 2. sz., стор. 140—180.

⁹ «A Magyarországi Szocialista Munkáspártalakuló gyűlésének jegyzőkönyve», 1925, április 14, Budapest, 1926.

політика Комуністичної партії (1920—1930)»¹⁰, який використав широке коло оригінальних джерел. У брошурі Агнеш Сабо «Перший з'їзд Комуністичної партії Угорщини»¹¹ ставляться важливі питання співробітництва комуністів і лівих соціал-демократів.

В радянській історіографії спеціальних досліджень про створення і діяльність СРПУ немає. В загальних рисах про ці події йдеться лише в ряді праць з новітньої історії Угорщини¹². Тому настав час висвітлити більш докладно героїчну боротьбу СРПУ проти фашистського режиму хортистів, за інтереси трудящих на фоні розвитку міжнародного руху солідарності в період першого судового процесу проти членів СРПУ та Компартії Угорщини.

* *
*

Характерною особливістю комуністичного і робітничого руху в Угорщині після поразки Радянської республіки 1919 р. було тісне співробітництво комуністів з лівими соціал-демократами в боротьбі за щоденні економічні вимоги і політичні права робітників та селян, за повалення фашистської диктатури. Водночас комуністи ні на хвилину не припиняли боротьби проти соціал-демократичної ідеології, проти угодовської політики реформістських лідерів, які співробітничали з хортистами.

В рядах СДПУ та у профспілках було чимало комуністів, що залишились в країні, або таких, що співчували комуністам, брали активну участь у боротьбі за Радянську владу в 1919 р. Комуністи були передовими борцями проти хортистського режиму¹³. Разом з лівими соціал-демократами вони провадили велику роз'яснювальну роботу серед трудящих, викриваючи зрадницьку політику лідерів, закликали трудящих до боротьби проти буржуазно-поміщицького ладу. У ході класової боротьби згуртовувалося революційне ядро СДПУ.

Вперше революційна опозиція організовано виступила на XXII з'їзді СДПУ, в квітні 1924 р.¹⁴, висунувши самостійну політичну платформу, проголошену одним з керівників лівого крила, делегатом Іштваном Вагі. Головні вимоги опозиції — відмовитись від політики співробітництва з буржуазією, стати на шлях класової боротьби, рішучого захисту інтересів пролетаріату і всіх трудящих¹⁵. Цю платформу від імені опозиції підписали такі діячі лівого крила, як Аладар Вейе-хаус, Дюла Лукач, Іштван Вагі, Йожеф Гондош, Янош Рейхел, Ференц Гашпарович, Като Хаман та ін. — всього 19 чоловік¹⁶. Хоч більшістю голосів була ухвалена резолюція, запропонована керівництвом, в роботі з'їзду активно проявило себе революційне ядро.

З весни 1924 р. «ліві елементи», за офіційною термінологією, дедалі більше завойовували авторитет, ставали вождями мас¹⁷. Виступаючи на початку травня 1924 р. в парламенті при обговоренні

¹⁰ Szakács Kálmán. A kommunista párt agrárpolitikája 1920—1930, Budapest, 1961, стор. 72—109.

¹¹ Szabó Ágnes. A KMP első kongresszusa, Budapest, 1963.

¹² В. Л. Исраэлян, Л. Н. Нежинский. Новейшая история Венгрии, М., 1962, стор. 65; Очерки новой и новейшей истории Венгрии, М., 1963, стор. 239—240; Б. С. Попов. Рабочее движение в Венгрии в 1918—1919 годах, М., 1957, стор. 46.

¹³ Elek László. Назв. праця, стор. 142, 143.

¹⁴ «Szakszervezeti értesítő», 1925, 5. sz., стор. 35.

¹⁵ Dokumentumok a magyar forradalmi munkásmozgalom történetéből (1919—1929) I. köt. Budapest (далі — «Dokumentumok...», I köt.), стор. 220—223.

¹⁶ Там же, стор. 226.

¹⁷ Див. розпорядження Міністерства внутрішніх справ (МВС) напередодні 1 травня 1964 р. Országos Levéltár, Belügyi Minisztérium, 1924, VII, 13445, 13448, 13608, 14245 (далі — OLBМ).

питання про страйк друкарів Будапешта, прем'єр Бетлен із занепокоєнням говорив, що «...соціал-демократичні лідери втратили владу над масами»¹⁸. Він вимагав виключати з партії прихильників опозиції.

Влітку і восени 1924 р. питання про діяльність опозиції обговорювалось на зборах і конференціях соціал-демократичної партії та профспілок. В зв'язку з тим, що ліві рішуче і самовіддано обстоювали свої позиції, реформісти розгорнули проти них запеклу боротьбу¹⁹. На початку 1925 р. мали місце масові виключення з СДПУ членів революційної опозиції, яких реформісти звинувачували у тому, що вони «проняті більшовицьким духом»²⁰.

Праві соціал-демократичні керівники разом з поліцією жорстоко переслідували представників революційної опозиції, розпускали ті партійні організації, керівництво яких було в руках лівих²¹. За доносами зрадників поліція провадила масові арешти. 30 січня 1924 р. реакціонери розігнали конференцію, скликану лівими соціал-демократами, багатьох учасників заарештували²². Буржуазна преса закликала уряд «посилити пильність щодо кризи в Угорській соціал-демократичній партії, бо в ній спостерігається відкритий комуністичний рух». Буржуазія звинувачувала опозицію в одержанні коштів від «закордонних комуністичних центрів»²³. Події того часу яскраво свідчили, що під прапором антикомунізму реакція «...переслідує і цькує все передове і революційне, намагається розколоти ряди трудящих, паралізувати волю пролетарів до боротьби»²⁴.

В таких обставинах дальше перебування лівого крила у складі СДПУ було неможливим. Протягом лютого—березня 1925 р. проводилась широка підготовка до відокремлення від реформістів. Керівники лівих уточнювали вихідні положення програми і статуту нової партії, готували приміщення, обмірковували програму роботи нової газети тощо. На виборах до Будапештського муніципалітету, що наближались, революційна опозиція вирішила виступити як окрема партія²⁵.

Активізація діяльності лівих соціал-демократів відбувалась в умовах піднесення комуністичного і робітничого руху в Угорщині. У конгрес Комуністичного Інтернаціоналу, проаналізувавши становище в країні, відзначив, що визріли умови для організаційного відновлення КПУ²⁶. Для відновлення єдності партії було створено Організаційний комітет у складі Дюлі Алпарі, Бели Куна, Ене Ландлера, Матіаса Ракоші та Яноша Хірошіка. На розширеному засіданні Оргкомітету, що проходило в листопаді 1924 р. у Відні, у присутності делегатів з Угорщини було ухвалено важливі документи, які націлювали комуністів на боротьбу за згуртування своїх рядів і завоювання мас²⁷. Значна увага приділялась і роботі комуністів з лівими соціал-демократами, створенню опозиційних груп, щоденному керівництву їх роботою²⁸. Для здійснення цих завдань в Угорщину нелегально повернувся ряд відповідальних працівників Організаційного комітету. Комуністам належала керівна роль у всіх організаціях революційної опозиції, а в

¹⁸ АП, ф. Д-18, 1925, конв. 10, арк. 41-в.

¹⁹ ЦДАЖР, ф. 39, оп. 2, спр. 66, арк. 89.

²⁰ АП, ф. Д-18, 1925, конв. 11-а, арк. 11.

²¹ Карл Биро. Назв. праця, стор. 96.

²² ЦДАЖР, ф. 391, оп. 2, спр. 77, арк. 1.

²³ АП, ф. Д-18, 1925, конв. 11-а, арк. 9—11, 16.

²⁴ Матеріали XXII з'їзду КППС, К., 1962, стор. 337.

²⁵ Pártintézet Archium, Politikai rendőrségi soronkivüli jelentés, 1925, október 1, стор. 1—2 (далі — PI Archium, Pol. rész. sor.).

²⁶ Коммунистический Интернационал в документах, стор. 394.

²⁷ «Dokumentumok...» I, köt., стор. 230.

²⁸ Там же, стор. 228.

окремих з них вони навіть становили більшість²⁹. У створенні нової робітничої партії комуністи вбачали один з основних засобів розгортання легальної роботи, посилення боротьби за маси, за більшовизацію революційного руху³⁰.

Керівництво лівих соціал-демократів призначило скликання установчих зборів на 8 квітня 1925 р. Поліція доклала багато зусиль, щоб зірвати організаційне оформлення нової партії. Всі оголошення лівих були зірвані. Коли все ж на збори прибуло близько 1000 чоловік, то агенти поліції спровокували сутичку, і робітників було розігнано. Доповідача І. Ваго заарештували. Тоді робітники організували демонстрацію протесту. Колони демонстрантів попрямували до будинку редакції газети «Népszava» — органу СДПУ, щоб висловити своє обурення її наскоками на опозицію. Поліція силою зброї розігнала демонстрантів³¹. Нова бойова політична організація робітничого класу народжувалась в умовах гострої класової боротьби.

10 квітня революційна опозиція опублікувала звернення до трудящих, в якому викривались ворожі дії реформістів, провокації поліції. Керівництво лівих заявило, що ніяка сила не зможе зірвати створення нової партії³².

14 квітня 1925 р. у великому залі кафе «Градо», в центрі Будапешта, вдруге зібралися збори представників революційної соціал-демократичної опозиції. Кожному делегатові вручалось посвідчення на право входу до залу. При вході стояли 3 робітники і пропускали лише запрошених, перепиняючи шлях провокаторам³³. Серед 500 делегатів панував бойовий дух. Всі були сповнені рішучості відмежуватись від реформістських лідерів і створити бойову партію робітничого класу³⁴. На порядку денному установчих зборів стояло чотири питання: створення нової партії, обговорення її програми і статуту, вибори тимчасового керівництва, робота партії у зв'язку з муніципальними виборами в Будапешті³⁵. Всі ці тісно пов'язані між собою питання вирішувались разом.

Після короткої вступної промови Алодара Вейсхауза, який характеризував цілі нової партії та становище, в якому вона створювалась, з основною доповіддю виступив один із лідерів лівих соціал-демократів, комуніст за переконаннями Іштван Вагі. Як доповідач, так і десятки ораторів розкрили жахливу картину становища в країні, злидненість пролетаріату, який по суті був приречений хортистами та угорською буржуазією на голодне животіння, масове розорення і політичну безправність. Протокол установчих зборів, виданий наступного року, став звинувачувальним актом проти зрадницької політики правих лідерів і програмою дій для революційного крила, яке створювало нову партію — Соціалістичну робітничу партію Угорщини³⁶. Програма СРПУ містила глибоку оцінку внутрішнього і міжнародного становища країни. У рішенні вказувалося, що СРПУ вестиме наполегливу боротьбу проти контрреволюційного режиму буржуазно-поміщицького гніту, проти зрадницької політики лідерів СДПУ, за згуртування робітничого класу і трудящого селянства, за широкі політичні права для трудящих.

²⁹ «Dokumentumok...» I. köt., стор. 234.

³⁰ «A munkásmozgalom története», II rész, стор. 135.

³¹ АП, ф. Д-18, 1925, конв. 11-а, арк. 25—26.

³² Там же, арк. 27.

³³ PI Archium, Pol. rész. sor. 1925 október 1, стор. 2.

³⁴ Elek Laszló. Назв. праця, стор. 143, 144.

³⁵ Там же, стор. 150.

³⁶ «Dokumentumok...» I. köt., стор. 254—258.

В резолюції установчих зборів партія вимагала скасування законів про «санацію», перенесення основного тягара оподаткування з народних мас на буржуазію та проведення аграрної реформи з секуляризацією церковно-монастирських маєтків та безкоштовним наділенням землею малоземельних і безземельних селян, розширення робітничого законодавства, забезпечення принаймні довоєнного життєвого рівня, запровадження страхування проти безробіття, видання закону про восьмигодинний робочий день, про охорону праці жінок і дітей тощо³⁷.

Делегати вирішили, що СРПУ братиме участь як самостійна політична партія у виборах до муніципалітету Будапешта. Підготовка до виборів та їх проведення мали проходити під лозунгом «Звільнення з-під впливу буржуазних партій!»³⁸. Партія розраховувала в ході передвиборної боротьби зміцнити свої ряди, залучити до своїх лав тисячі трударів.

На установчих зборах було обговорено питання про структуру СРПУ, форми та методи її роботи тощо, розроблено положення, що стали основою тимчасового статуту³⁹.

Учасники зборів одногласно обрали тимчасовий керівний орган — ЦК СРПУ у такому складі: Іштван Вагі, Алодар Вейсхауз, Катерина Гісман, Йозеф Сабо, Емеріх Палоташ, Геца Вайна, Ладислава Ваваді та ін. Це були робітники, ремісники, представники прогресивної інтелігенції⁴⁰. Першим секретарем став І. Вагі.

Створення нової партії було великим успіхом угорського робітничого класу, революційних сил угорського народу. Основні програмні положення та практична діяльність СРПУ — яскраве свідчення вірності принципам марксизму-ленінізму, доказ творчого застосування основних положень стратегії і тактики класової боротьби в конкретних умовах Угорщини. Вони в основному відповідали програмі-мінімум Компартії Угорщини. За допомогою легальної СРПУ комуністи мобілізували трудящих на боротьбу проти контрреволюційного режиму та буржуазно-поміщицького гніту.

Програма СРПУ була тією платформою, на якій об'єднувались робітничий клас, трудяще селянство, широкі прошарки дрібних ремісників, торговців тощо.

Розглядаючи програму та роль СРПУ в розвитку комуністичного і робітничого руху, слід враховувати, що ця партія діяла в умовах напівфашистського режиму. Це не могло не відбитись на її програмних документах. Все робилось для того, щоб не дати властям приводу для переслідувань. Всім серцем своїм СРПУ була разом з Комуністичною партією Угорщини, але на словах ліві соціалісти відмежовувались від комуністів. З тактичних міркувань СРПУ заявила про свою приналежність до II Інтернаціоналу. Водночас СРПУ своїми діями, рішучою боротьбою проти контрреволюційного режиму Хорті—Бетлена незаперечно доводила, що вона не має нічого спільного з урядовим блоком. По суті, нова партія стала легальною частиною КПУ.

Першою серйозною практичною перевіркою СРПУ була підготовка до виборів в Будапешті, де було зосереджено $\frac{2}{3}$ пролетаріату країни.

Вона видала велику кількість листівок, в яких закликала трудящих не голосувати за партію Бетлена, за різні націоналістичні партії,

³⁷ «Dokumentumok...» I. köt., стор. 257.

³⁸ АП, ф. Д-18, 1925, конв. 11-а, арк. 30.

³⁹ PI Archium, Pol. rész. sor., 1925 július 18.

⁴⁰ АП, ф. Д-18, 1925, конв. 11-а, арк. 22.

а віддати голоси за партію трудящих — СРПУ. В листівці «До пролетаріату Будапешта» СРПУ висунула чітку передвиборну програму: боротьба проти реакції, за демократичні права, звільнення від податків трудящих і оподаткування багатіїв, побудова в столиці 10 тис. квартир для робітників, подання допомоги безробітним, боротьба проти дорожнечі і т. д.⁴¹ Незважаючи на переслідування, партія збрала потрібну кількість попередніх підписів і висунула власного кандидата до міської управи. Однак уряд не допустив його до виборів, звинувативши СРПУ в порушенні правил передвиборної діяльності: вона, мовляв, не мала затвердженого урядом статуту. В цих умовах 19 травня 1925 р. ЦК СРПУ звернувся із закликом до трудящих голосувати за кандидатів так званого «Демократичного блоку», що складався з різних ліберальних партій. «Жодного голосу партіям великих промисловців, банкірів, домовласників!» — закликала СРПУ трудящих. Вона виходила з того, що перемога партій «Демократичного блоку» створить кращі умови для легальної роботи, для завоювання мас.

В результаті агітаційної роботи СРПУ та зростання свідомості мас на виборах до муніципалітету 21—22 травня 1925 р. партії «Демократичного блоку» здобули значну перемогу, діставши 128 мандатів з 250. Однак правлячі кола зробили все можливе, щоб керівні посади в муніципалітеті зайняли представники урядових партій⁴².

Підготовка і проведення виборів показали, що авторитет партії, створеної лише за місяць до того, швидко зростав. Влітку 1925 р. СРПУ ще більше активізувала свою діяльність, приділяючи велику увагу організаційному зміцненню, залученню широких верств робітників до своїх рядів, створенню нових первинних та районних партійних організацій. Партія видавала багато листівок, звернень, плакатів, провадила в містах і селах країни широку агітаційно-масову роботу. Оскільки партія не мала своєї газети, вона зв'язувалась з трудящими, доводила до них слово правди і основні положення своєї програми через листівки⁴³.

Партія закликала робітників вступати в члени СРПУ, до лав активних борців проти контрреволюції. В листівках говорилось про час і місце проведення зборів робітників, на яких утворювались нові партійні організації. Незважаючи на переслідування, відзначав Бела Кун, СРПУ «...швидко розвивалась і завойовувала маси»⁴⁴. В донесенні поліції Будапешта від 29 червня 1925 р. говорилось, що «партія Ваго» (тобто СРПУ.— *І. Г.*) «виявляє велику активність», проводить багато зборів, видає різноманітні листівки⁴⁵. Особливу увагу СРПУ приділяла роботі у великих містах — промислових центрах, де було зосереджено багато пролетаріату⁴⁶. В листівках піднімалися найзлободенніші питання політичного життя країни, класової боротьби пролетаріату, ставлення партії до трудящего селянства, до профспілок і молоді, зовнішньої політики Угорщини тощо.

Швидко зростали ряди партії. Якщо у квітні 1925 р. вона налічувала близько тисячі членів, то на початку 1926 р. — уже 11 тис.⁴⁷ Не було куточка в країні, де СРПУ не мала б своїх первинних пар-

⁴¹ «Dokumentumok...» I. köt., стор. 258—259.

⁴² Az ellenforradalmi rendszer gazdasági helyzete és politikája Magyarországon 1924—1926, Budapest, 1959, 66, стор. 439.

⁴³ Нині вони зібрані Інститутом історії партії при ЦК УСРП в окрему колекцію.

⁴⁴ Газ. «Правда», 4 жовтня 1925 р.

⁴⁵ PI Archium, Pol. rész, sor., 1925 június 29, стор. 1.

⁴⁶ Там же, május 5, стор. 5.

⁴⁷ PI Archium, Pol. rész, sor., 1926, március 8, стор. 2.

тійних організацій, які були об'єднані в 7 районних (Будапешт з околицею, Сегед, Дебрецен, Пейч, Дьер, Секешфехервар, Мішкольц). Вищим органом партії був з'їзд, який збирався раз на рік і на якому підбивалися підсумки роботи, накреслювались нові завдання, обирались керівні органи — Центральний Комітет, Центральна ревізійна комісія тощо. Членом партії міг бути лише той, хто визнавав її програму, брав участь в одній з її організацій і регулярно сплачував членські внески. В члени партії приймала первинна організація, з наступним затвердженням райкомом⁴⁸. Аналіз статуту показує, що партія була побудована на принципах демократичного централізму.

Велику увагу приділяла СРПУ роботі серед профспілок: створенню нових організацій, організації періодичних видань профспілок. Партія рішуче засуджувала дії реформістів, які виключали прихильників опозиції з профспілок, домагались арешту профспілкових активістів. 18 червня 1925 р. ЦК СРПУ направив скаргу Амстердамській Раді профспілок на дії угорських реформістів, в якій говорилося, що членів опозиції переслідують лише тому, що вони «...вимагають енергійної та свідомої класової боротьби за інтереси угорського робітничого класу»⁴⁹. ЦК СРПУ прохав ужити заходів, щоб припинити переслідування опозиції в профспілках. Було направлено також листа Комітетові єдності профспілкового руху в Англії з проханням підтримати клопотання перед Амстердамською Радою профспілок і подати допомогу у збереженні єдності профспілкового руху в Угорщині⁵⁰. Активні дії СРПУ сприяли збереженню єдності профспілок, розширенню їх діяльності. Завдяки самовідданій боротьбі СРПУ вдалося подолати кризу в угорському профспілковому русі, яка виявлялась в систематичному зменшенні кількості членів спілок. З кінця 1925, а особливо в 1926 р. вперше за весь період контрреволюції кількість членів профспілок почала зростати⁵¹. Ліві соціалісти допомагали звільненню профспілок від впливу реформістів і перетворенню їх на органи класової боротьби.

Важливою віхою на шляху зміцнення революційного руху був I (Відбудовний) з'їзд Компартії Угорщини, що проходив 18—28 серпня 1925 р. у Відні. У роботі з'їзду брали участь 22 делегати, в тому числі 14 посланців з Угорщини, де вони працювали в глибокому підпіллі, тісно співпрацюючи з лівими соціалістами⁵². В цей час був підготований і виїхав з друку перший номер теоретичного журналу партії («Новий березень»), який друкувався у Відні та нелегально поширювався в Угорщині. Рішення I з'їзду, відновлення єдності КПУ, поява нового теоретичного органу мали велике значення для активізації роботи комуністів, ще тіснішого їх зближення з лівими соціал-демократами. В рішенні I з'їзду давалась висока оцінка виникненню і діяльності СРПУ. Делегати з'їзду були однастайні в тому, що КПУ повинна посилити керівництво роботою СРПУ, використовуючи всі можливості для розвитку легальної роботи, тісного поєднання легальної і нелегальної пропаганди. З'їзд вказував на необхідність створення центрального органу СРПУ. Було виділено редакційну колегію у складі 5 чоловік на чолі з Палом Вандором (псевдонім — Вереш)⁵³.

Озброєні рішеннями I з'їзду, комуністи Угорщини домоглися активізації робітничого і профспілкового руху, все тісніше поєднуючи свої дії з СРПУ. Це радувало кожного чесного трудівника Угорщини, дру-

⁴⁸ PI Archium, Pol. rész. sor., 1925 július 18, стр. 1.

⁴⁹ АП, ф. Д-18, 1925, конв. 11-а, арк. 37.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ «Szakszervezeti Értesítő», 1930, 11 sz., стр. 3.

⁵² Szabó Agnes. Назв. праця, стр. 63—65.

⁵³ «Dokumentumok...» I. köt., стр. 268.

зів угорського народу у всьому світі. Робітники Чехословаччини, Німеччини, Франції, Англії та інших країн щиро вітали успіхи угорських пролетарів. Газети СРСР, особливо «Правда» та «Известия», значну увагу приділяли утворенню СРПУ та I з'їздові КПУ. «Правда» в редакційній статті, присвяченій подіям в Угорщині, писала: «Робітнича партія почала рости і зміцнюватись з кожним місяцем, вона почала насправді відстоювати елементарні, але потоптані права робітників»⁵⁴.

У відповідь на успіхи революційного руху в Угорщині посилюлися репресії з боку правителів. 22 вересня 1925 р. були заарештовані керівники компартії та СРПУ, багато профспілкових активістів⁵⁵. За кілька днів в'язниці були переповнені. Власті влаштували судовий процес, метою якого було скомпрометувати революційні робітничі організації, довести приналежність СРПУ до КПУ і заборонити її. Але плани реакції провалились. Процес перетворився на трибуну пропаганди революційних ідей.

На захист угорських комуністів та лівих соціалістів стала вся прогресивна Європа. Одними з перших на захист угорських політичних діячів виступили радянські люди. В передовій статті «Безсоромна розправа» газета «Правда» на весь світ заявляла: «Нальотчики на угорську робітничу партію тішаються тепер безсоромним торжеством. Але нехай вони знають, що все те, що є сміливого, чесного, свідомого та бойового в міжнародному пролетаріаті, підносить свій гнівний голос протесту проти звірств сатрапів, які управляють Угорщиною, і ніколи, ніколи не забуде огидної «роботи» соціал-демократичних Каїнів угорського робітничого класу»⁵⁶.

МОДР розгортав рух солідарності із заарештованими політичними діячами Угорщини. На захист угорських революціонерів, керівників КПУ та СРПУ, піднялися трудящі Чехословаччини, Німеччини, Англії, Франції та інших країн⁵⁷. 4 жовтня 1925 р. мітинг солідарності відбувся в Москві у Колонному залі Будинку спілок. Робітники, вчені, службовці столиці засуджували терор угорської контрреволюції, вимагали звільнити з-під арешту політичних діячів.

У другій половині жовтня 1925 р., коли прогресивна громадськість світу дізналась, що хортисти віддали справу на розгляд військового трибуналу, рух солідарності з угорським пролетаріатом став ще більш масовим. Заарештованим комуністам і соціалістам загрожувала смерть. Робітники, а також учені, громадські діячі Данії, Норвегії, Італії, Румунії, Польщі та багатьох інших країн рішуче вимагали припинити репресії. 15 жовтня 1925 р. з ініціативи Московського комітету МОДР в Колонному залі Будинку спілок був проведений міжнародний мітинг протесту проти сваволі хортистів. Збори протесту відбулися в ті дні на багатьох підприємствах і установах Москви та інших великих міст країни⁵⁸. Протест проти звірств хортистів був таким могутнім, що правителі Угорщини змушені були передати справу на розгляд звичайного суду. З часом більшість лідерів СРПУ було звільнено з-під арешту, бо хортисти ні в чому не могли звинуватити їх. Це була велика перемога угорських трудящих, підтриманих міжнародним пролетаріатом.

У грудні 1925 р. СРПУ підбила підсумки роботи за 8 місяців. Незважаючи на репресії, СРПУ домоглася значних успіхів. Партійні осередки СРПУ були створені на більшості великих і середніх промисло-

⁵⁴ Газ. «Правда», 27 вересня 1925 р.

⁵⁵ «Dokumentumok...» I. köt., стор. 464.

⁵⁶ Газ. «Правда», 27 вересня 1925 р.

⁵⁷ АП, ф. Д-18, 1925, конв. 11-а, арк. 91—99.

⁵⁸ Там же, арк 1—2.

вих підприємств, у багатьох селах. Партія підготувала великий загін агітаторів і пропагандистів, які провадили широку агітаційно-масову роботу серед населення.

Програма СРПУ мала загальнодемократичний характер, відбиваючи інтереси пролетаріату, трудового селянства, передової інтелігенції, дрібнобуржуазних верств угорського суспільства. Партія ставила своїм завданням боротьбу за демократизацію суспільного життя, за повалення влади контрреволюції, за проведення глибоких соціально-економічних та політичних реформ. Можна з певністю твердити, що основні положення програми СРПУ, її великий досвід були використані угорським пролетаріатом в роки другої світової війни, коли йшла боротьба за створення єдиного національного фронту.

Всю свою діяльність СРПУ провадила під безпосереднім керівництвом КПУ, одержуючи велику допомогу від міжнародного пролетаріату. В авангарді міжнародного руху солідарності йшли радянські люди — вірні друзі волелюбного угорського народу. Боротьба проти терору хортистів у 1925 р., рух солідарності на захист заарештованих угорських революціонерів сприяв, як говорив Б. Кун, згуртуванню угорського і міжнародного робітничого руху⁵⁹.

Утворення СРПУ, легальної партії класової боротьби і активних революційних дій, підготовлене всім попереднім ходом робітничого і комуністичного руху, було свідченням зростання революційної енергії угорського пролетаріату, його віри у визволення від гніту контрреволюції. Воно було результатом довготривалої боротьби комуністів за зміцнення і згуртування всіх революційних сил угорського народу. Янош Кадар відзначав, що в роки контрреволюції Комуністична партія Угорщини «пройшла тяжку і тривалу школу підпілля, боротьби проти фашизму і війни. Партія навчилась поєднувати нелегальну і легальну роботу, розуміти важливість діяльності в профспілках, серед соціал-демократів, провадити політику народного фронту»⁶⁰. Ці слова повністю стосуються великих уроків класових боїв угорського пролетаріату в 1925 р., єднання комуністів і лівих соціал-демократів, їх спільної боротьби проти контрреволюції, за демократію і соціальний прогрес.

⁵⁹ Бела Кун. После белого террора, журн. «Коммунистический Интернационал», 1926, № 11, стор. 45.

⁶⁰ Янош Кадар. Избранные статьи и речи, стор. 604.

С. Я. СЛУЧЕВСЬКА

ДО ПИТАННЯ ПРО ГОМЕЛЬСЬКУ НАРАДУ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПРАВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ ТА ОКРЕМИХ ВІДПОВІДАЛЬНИХ ПРАЦІВНИКІВ (25—26 листопада 1919 р.)

В історії партійного і радянського будівництва на Україні помітне місце займає Гомельська партійна нарада. Ця нарада зібралась у період, коли почався розгром денікінської армії. У листопаді 1919 р. війська Південного фронту під командуванням А. І. Єгорова, здійснюючи розроблений ЦК РКП(б) за активною участю В. І. Леніна план розгрому Денікіна, приступили до визволення України від білогвардійців.

Важливою передумовою успіхів Червоної Армії на фронті було посилення активності місцевих підпільних партійних організацій та бойових дій партизанів у тилу ворога. Збройні загони робітників і селян України завдавали нищівних ударів по тилах денікінців, відрізали їм шляхи відступу. Координуючи свої дії з частинами Червоної Армії, партизанські загони повели наступ на ряд великих міст України.

У складних умовах того часу з усією гостротою постало питання про відбудову партійних і радянських органів на Україні. Прагнення комуністів до згуртування партійних рядів, відродження всеукраїнського партійного і радянського центрів, до обміну досвідом та інформацією про стан справ на місцях викликало до життя наприкінці листопада 1919 р. нараду представників партійних організацій Правобережної України і окремих відповідальних працівників КП(б)У. Вона була важливим епізодом боротьби українських більшовиків за відбудову влади Рад, зміцнення дружби між українським та російським народами, посилення єдності партійних рядів і партійної дисципліни, за викриття націонал-ухильників, очолюваних Г. Лапчинським.

Тимчасом обставини скликання цієї наради, її робота, підсумки і значення недостатньо досліджені. В історичній літературі наводяться короткі, причому частково помилкові висловлювання про нараду. Це пояснюється тим, що дослідники мали в своєму розпорядженні лише одну резолюцію на доповідь Д. З. Мануїльського «Про завдання партії на Україні»¹. Протокол Гомельської наради вважався загубленим. У партійній пресі питання, що стояли на нараді, також не висвітлювалися.

Основним джерелом відомостей про Гомельську нараду були опубліковані в 1926 р. спогади Г. Лапчинського². Його позиція багато в чому визначалася тим, що в 1919 р. він був лідером націоналістичної групи федералістів. У спогадах є ряд політичних помилок, неправильних оцінок, на які вже тоді вказувала редакція журналу «Летопись революции». Лапчинський неправильно висвітлює стан справ на Україні і в КП(б)У в період боротьби з Директорією, питання незгод у галузі національної політики всередині КП(б)У, некритично оцінював позиції федералістів³. На мемуарах Лапчинського лежить печать суб'єк-

¹ Історія КП(б)У в матеріалах і документах (Хрестоматія), Партвидав ЦК КП(б)У, 1934, стор. 529.

² Див. журн. «Летопись революции», 1926, № 6, стор. 36—50.

³ Див. там же, стор. 48—50.

тивізму. Розраховуючи лише на свою пам'ять, він не користувався архівними матеріалами, за винятком згадуваної резолюції і конспекту доповіді, з якою він мав виступити на нараді. Автор допустив багато фактичних помилок. Велику кількість фактів і подій, що відбулися до і після наради, він відніс до подій, що мали місце на нараді.

М. М. Попов у своїй книзі «Нариси історії Комуністичної партії (більшовиків) України» повторив допущені Г. Лапчинським фактичні неточності⁴. В 1934 р. у хрестоматії «Історія КП(б)У в матеріалах і документах» була опублікована прийнята Гомельською нарадою резолюція на доповідь Д. З. Мануїльського «Про завдання партії на Україні», що раніше наводилася у спогадах Лапчинського. Публікація супроводжувалась кількома підрядковими примітками. Після цього нічого нового про Гомельську нараду в історико-партійній літературі не з'являлося.

Недавно у матеріалах Київського губкому КП(б)У, що зберігаються у партархіві Інституту історії партії ЦК КП України, вдалось виявити протокол Гомельської наради. Цей досить докладний документ являє собою перший примірник машинописної копії, завіреної «секретарем Волинського губкому Михайловою (Є. М. Рябицькою) і скріплений печаткою Волинського губкому КП(б)У»⁵. Очевидно, він був надісланий Волинським губкомом партії Київському губкому у порядку інформації. Вивчення протокольного запису дає можливість докладніше висвітлити роботу Гомельської наради і по-новому оцінити її значення.

Важливі дані щодо наради є також у виписці з протоколу засідання Організаційного бюро ЦК РКП(б) від 19 листопада 1919 р.⁶ і у протоколі засідання Волинського губкому партії від 9 листопада 1919 р.⁷ — документах, які чомусь не привернули уваги дослідників.

Досі в історичній літературі вважалось загальновизнаним, що Гомельська нарада була скликана самочинно, без відома ЦК РКП(б) групою федералістів у своїх фракційних цілях⁸. Нові документи дають змогу дещо інакше висвітлити події. 9 листопада 1919 р. на засіданні Волинського губкому партії обговорювалось питання про скликання партійної наради представників усіх визволених місцевостей і зафронтових організацій. Було прийнято рішення: «На 23 листопада ц. р. скликати у Гомелі партійну нараду, для чого обрати Організаційне бюро для детальної розробки плану наради»⁹. До складу бюро увійшли Б. Б. Борисов, Г. Ф. Лапчинський, Д. З. Мануїльський, В. І. Порайко¹⁰. Організаційне бюро направило до ЦК РКП(б) телеграму за підписами Б. Б. Борисова, Д. З. Мануїльського і В. І. Порайка з повідомленням про скликання 23 листопада у Гомелі конференції КП(б) України*.

19 листопада 1919 р. Організаційне бюро ЦК РКП(б) обговорило телеграму Б. Б. Борисова, Д. З. Мануїльського і В. І. Порайка і прийняло таку постанову: «З огляду на наявність двох пропозицій: а) відстрочити цю конференцію і б) провести її як нараду, без вибору будь-яких органів і прийняття відповідальних політичних рішень, відкласти

⁴ Н. Н. Попов. Очерки истории Коммунистической партии (большевиков) Украины, изд. «Пролетарий», 1929, стор. 229—230.

⁵ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 13, оп. 1, од. зб. 4, арк. 6—11.

⁶ Там же. Колекція, п. № 9, арк. 70.

⁷ Там же, ф. 1, оп. 4, од. зб. 32, арк. 59.

⁸ Див. Н. Н. Попов. Назв. праця, стор. 229; М. Волін. Історія КП(б)У в стислому нарисі, третє, перероблене й доповнене видання, вид-во «Пролетар», 1932, стор. 125; Історія КП(б)У в матеріалах і документах, стор. 529.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 32, арк. 59.

¹⁰ Там же.

* Текст самої телеграми виявити поки що не вдалося.

вирішення питання до завтрашнього засідання Політбюро і Оргбюро, на якому розглядатимуться в усій повноті»¹¹.

Протокол Гомельської наради дозволяє зробити висновок, що у робочому порядку була прийнята друга пропозиція — провести нараду з метою обміну думками з актуальних питань партійного і державного будівництва на Україні у зв'язку з вигнанням Денікіна.

Нарада відбулась 25—26 листопада у Гомелі в приміщенні місцевого відділення «РОСТА»¹². У роботі наради взяло участь 26 чоловік¹³. Після обміну думками делегати вирішили назвати її «Нарадою партійних організацій КПУ Правобережної України та окремих відповідальних працівників» і надати право ухвального голосу тільки представникам таких організацій: політвідділів 44-ої та 58-ої дивізій, Подільської губернської організації, Радомишльської, Бердичівської, Житомирської, Овруцької організацій, Іскоротського, Великоросійського, Поколіївського, Гладковського комосередків, Волинського Зафронтбюро, ревкому Галичини і Буковини, Чернігівського губпарткому, представникам ЦК КП(б)У С. В. Косіору і В. П. Затонському. Головою наради був обраний Д. З. Мануїльський, а секретарем П. К. Солодуб. Нарада затвердила такий порядок денний: 1. Доповіді з місць і доповіді членів ЦК КП(б)У; 2. Завдання партії та організаційні питання¹⁴.

З інформаційною доповіддю виступив член ЦК КП(б)У С. В. Косіор. Він ознайомив присутніх з обстановкою в країні і повідомив, про початок роботи по організації всеукраїнської влади, спочатку у формі Всеукраїнського ревкому. До нього увійшли від більшовиків Мануїльський, Затонський і Петровський. Два місця залишено для боротьбистів¹⁵.

Делегати з місць висвітлювали стан справ у різних районах України. Робота Волинського губкому, як повідомив Б. Б. Борисов, відбувалась у надзвичайно тяжких умовах. На початку серпня під натиском військ буржуазної Польщі і петлюрівських банд, підтримуваних куркульськими повстаннями, червоноармійські частини почали відхід з Волині. Був створений комітет оборони, вжито заходів до термінової евакуації губкому КП(б)У до Овруча, проведена певна робота по організації партійного підпілля. 18 вересня 1919 р. до Житомира вступили частини Південної групи військ, що пробилися з району Одеси. Партійна організація знову зайнялась зміцненням Радянської влади, особливо на селі¹⁶.

З доповіддю про роботу Волинського Зафронтбюро¹⁷ виступила Є. М. Михайлова. Вона підкреслила, що Зафронтбюро Волині фактично являє собою обласну організацію Волині, Поділля і частини Київщини. Через труднощі зв'язку з Зафронтбюро ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) підпільні організації сусідніх губерній змушені звертатися до Волинського Зафронтбюро як до політичного центра. Не маючи офіціальних повноважень від ЦК, Волинське Зафронтбюро, проте, розширило коло своєї діяльності. «Розвиток повстанської хвилі в окупованих місцевостях,— говорила вона,— змушують Зафронтбюро звертати головну увагу на організацію загонів і керувати ними. Сумний досвід минулої партизанщини змушує нас тепер, щоб колишні помилки не повторювались, для чого посиляються на місця для керівної роботи

¹¹ ПА ІПП ЦК КП України; Колекція, п. № 9, арк. 70.

¹² Див. журн. «Летопись революции», 1926, № 6, стор. 44.

¹³ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 13, оп. 1, од. зб. 4, арк. 6—7.

¹⁴ Там же, арк. 6.

¹⁵ ПА ІПП ЦК КП України, ф. 13, оп. 1, од. зб. 4, арк. 6.

¹⁶ Там же.

¹⁷ Там же, ф. 1, оп. 3, од. зб. 12, арк. 2.

партійні працівники і створюється ціла сітка ревкомів для об'єднання повстанських сил. Відновлюється контакт з Радянською армією для проведення загальної військової політики в районі Старокостянтинівського та Ізяславського повітів у так званій нейтральній смузі, не зайнятій поляками, але залишеній Петлюрою»¹⁸.

Д. З. Мануїльський в своєму виступі відзначив, що відсутність центра та інструкцій про лінію поведінки ставить місцевих працівників у дуже скрутне становище. На Правобережній Україні відбувається розвал петлюрівщини. Виникла потреба вступити в переговори з галицькими частинами, але ревком Галичини і Буковини залишився без керівного центра і не має можливості що-небудь зробити. Цим користуються дрібнобуржуазні партії. Вони поповнюють свої ряди за рахунок дрібнобуржуазних елементів, відкрито говорять про необхідність створення «самостійної» Червоної Армії, в повстанстві бачать кадри майбутніх червоних українських частин. «Вони об'єднують,— говорив Мануїльський,— Ангелів, Петренків, і пропонують об'єднати петлюрівщину, що розвалилася».

Представник Овруцької партійної організації т. Волинський повідомив, що у проведенні роботи на селі дійову допомогу комуністам подають політпрацівники селянської секції дислокованої там дивізії. В цей час у повіті уже налічувалось близько 70 комуністичних осередків, їх кількість весь час збільшувалась. Під час партійного тижня, проведеного у місті Овручі і в повіті, до партії вступило 150 нових членів-червоноармійців і 40 членів-селян. Селяни співчутливо ставилися до Радянської влади. Про це свідчить той факт, що на губернський селянський з'їзд делегати йшли пішки 60 верст при сильному морозі¹⁹.

Від Бердичівської повітової партійної організації виступив т. Шерстюк — політпрацівник 44-ї дивізії. Він розповів, що в повіті налагоджено зв'язок з комуністичними осередками на заводах, організовано Комуністичну Спілку Молоді. Відбувся селянський з'їзд представників трьох волостей, була обрана селянська комісія, ведеться робота по організації комбідів²⁰.

Представник Радомишльської організації т. Правда у своєму виступі відзначив повний контакт повітової парторганізації з дивізією, підкреслив, що посилення політичної роботи на селі дало позитивні результати. У волостях і селах організовувалися партійні осередки. Населення добре ставилося до заходів Радянської влади, підтримало мобілізацію до Червоної Армії. Все це дало змогу приділити більше уваги боротьбі з боротьбистами. На повітовому з'їзді Рад, під час виборів виконкому, вони вимагали 11 місць з 15, але завдяки енергійній роботі парторганізації до виконкому були обрані 6 комуністів, 6 безпартійних і лише 3 боротьбисти²¹.

Представник 58-ї дивізії у своєму виступі доповів про ту велику роботу, яку провели парторганізація і політвідділ дивізії по вихованню червоноармійців і селян. Як повідомив виступаючий, комосередки працюють добре. Партійний тиждень, проведений дивізією, дав 1 500 нових членів партії. У частинах з великим піднесенням відбувалися суботники. Ставлення селян до Радянської влади змінилось на краще. Вони добровільно вступають до Червоної Армії. У деяких полках налічується по 200 добровольців²².

¹⁸ ПА ІП ЦК КП України, ф. 13, оп. 1, од. зб. 4, арк. 7.

¹⁹ Там же.

²⁰ Там же.

²¹ Там же.

²² Там же.

Виступ А. А. Хвилі був присвячений підпільній роботі у Подільській губернії, куди він прибув за вказівкою Зафронтбюро 2 жовтня 1919 р., якраз під час провалу підпільної організації. Доповідач відзначив, що провал був результатом не тільки недосвідченості керівників підпілля, але й наслідком того, що Зафронтбюро ЦК КП(б)У у свій час недостатньо подбало про налагодження роботи. Він повідомив, що на час наради підпільний губком має зв'язок з робітниками Зінниці, створені партійні комітети у Жмеринці, Кам'янці-Подільському, Могилеві, Проскурові. Ведеться робота серед солдат галицької армії²³.

Про становище у Чернігівській губернії доповів нараді Ю. М. Коцюбинський. Він повідомив, що в губернії добре поставлена робота серед селян, цілком задовільно ведеться партійна робота. У Городні і Чернігові видаються газети. Директиви Чернігівський губком одержує безпосередньо від ЦК РКП(б)²⁴.

З характеристикою роботи Галицького ревкому, очолюваного ЦК КП(б)У, а потім його Зафронтбюро, виступив В. І. Порайко, який поставив питання про необхідність негайного відновлення діяльності Центрального Комітету КП(б)У, який фактично не існує²⁵.

Після доповідей з місць з великою доповіддю «Про завдання партії на Україні» виступив член ЦК КП(б)У Д. З. Мануїльський. Він докладно спинився на трьох основних питаннях: 1) про уроки подій 1918—1919 рр. на Україні; 2) про майбутні взаємовідносини між Українською Соціалістичною Радянською Республікою і РСФРР і 3) про партійний керівний центр. Доповідач запропонував зробити необхідні висновки з досвіду боротьби 1918—1919 рр. для успішного керівництва повстанським рухом. Докладно спинившись на провокаційній ролі боротьбистів, які намагалися з повстанських загонів створити так звану українську червону армію, Д. З. Мануїльський зауважив, що поки партія боротьбистів не відмовиться від своєї шкідливої агітації, ніяких угод з нею бути не може. Доповідач особливо підкреслив необхідність залучати до радянського будівництва середняка, усунути помилки в проведенні національної політики, відновити діяльність Українського Радянського уряду. Зробивши аналіз роботи КП(б)У, він висловився за скликання найближчим часом партійної конференції для вироблення політичної лінії²⁶.

У дебатах на доповідь виступили С. В. Косіор, В. П. Затонський та ін. С. В. Косіор вказав на необхідність найретельніше врахувати національний момент в політиці партії на Україні. З великою увагою присутні вислухали оголошені С. В. Косіором тези В. І. Леніна про Радянську владу на Україні²⁷, в яких підкреслювалося, що «ЦК РКП, неухильно проводячи принцип самовизначення націй, вважає необхідним ще раз підтвердити, що РКП стоїть неухильно на точці зору визнання самостійності УСРР»²⁸. Далі у тезах вказувалося, що ЦК РКП(б) прагнути до встановлення федеративного зв'язку РСФРР та УСРР на ґрунті рішень ВЦВК від 1 червня 1919 р. і ЦВК України від 18 травня 1919 р.²⁹

²³ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 13, оп. 1, од. зб. 4, арк. 8.

²⁴ Там же.

²⁵ Там же.

²⁶ Там же, арк. 9, 10.

²⁷ У протоколі ці тези названі: «Тези ЦИК про політику Радянської влади на Україні», Текст тез у документі відсутній. ПА ІІП ЦК КП України, ф. 13, оп. 1, од. зб. 4, арк. 10.

²⁸ В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 141.

²⁹ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 141.

В. П. Затонський у своєму виступі спинився на питанні про ставлення Компартії України до боротьбистів. Він, зокрема, підкреслив, що «коли агітація (Боротьбистів.— С. С.) за створення української червоної армії триватиме, то з партією боротьбистів говоритимуть як з партією контрреволюційною»³⁰.

Після закінчення обговорення доповіді Д. З. Мануїльський запропонував проект резолюції «Завдання партії на Україні». Цей проект був прийнятий одногolosно. В. П. Затонський та А. А. Хвиля внесли прийнятій нарадою пропозицію про обрання комісії у складі Д. З. Мануїльського, В. П. Затонського і Г. Ф. Лапчинського, яка мала довести до відома ЦК КП(б)У і ЦК РКП(б) резолюцію наради³¹.

На нараді по доповіді Д. З. Мануїльського виступив Г. Лапчинський — один з керівників так званої групи федералістів, що утворилася влітку 1919 р. Її очолювали Г. Лапчинський, П. Попов, Я. Ландер. Ця група організовано виступала проти лінії партії у національному питанні. Хоча її вплив на партійні маси був незначний, проте фракційна робота групи завдавала чималої шкоди. 9 листопада 1919 р. напередодні Гомельської наради Лапчинський на засіданні Волинського губкому партії виклав погляди федералістів. Ігноруючи рішення VIII з'їзду РКП(б) про Статут компартії національних республік, він висловився за відособлення від РКП(б) і створення нової, по суті націоналістичної партії — УКП (більшовиків). 12 листопада 1919 р. група федералістів подала до ЦК РКП(б) доповідну записку, підписану П. Поповим та ін., явно антипартійного характеру.

Виступ Г. Лапчинського на Гомельській нараді мав націонал-ухильницький характер, особливо в питанні про взаємовідносини між Україною і Радянською Росією. З огляду на помилковість зайнятої Г. Лапчинським позиції і в зв'язку з тим, що організаційне питання в достатній мірі обговорювалось при розгляді попередніх питань, доповідь, яку він мав виголосити, була знята з порядку денного наради³².

Учасники наради завдали рішучого удару по федералістам, підкресливши у резолюції, що «найпершим завданням українського уряду є здійснення повного військового і економічного об'єднання Радянської України з Радянською Росією»³³. Відносно боротьбистів нарада ухвалила, що «до відмови останніх від лозунга окремої української армії ніяких угод з ними бути не може»³⁴.

Таким чином, нарада зайняла принципіальну ленінську позицію в питаннях економічного, воєнно-політичного союзу України і Росії, рішуче засудивши тактику федералістів і боротьбистів, які в цьому питанні дотримувались націоналістичних поглядів. Незважаючи на це, до останнього часу в історичній літературі позиція Гомельської наради ототожнювалась з згадуваною вище заявою-меморандумом до ЦК РКП(б) групи федералістів на чолі з П. Поповим³⁵. Тут відіграли свою роль відсутність протоколу наради, а також спогади Лапчинського про цю нараду. У своїй доповідній записці федералісти робили наклепи на політику партії на Україні, роботу ЦК КП(б)У, висловили протест проти мобілізації партійних і радянських працівників з російських губерній для роботи на Україні, виступали проти зусиль кому-

³⁰ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 13, оп. 1, од. зб. 4, арк. 10.

³¹ Там же, арк. 11.

³² Там же.

³³ ПА ІІІ ЦК КП України, ф. 13, оп. 1, од. зб. 4, арк. 11.

³⁴ Там же.

³⁵ Див. Н. Н. Попов. Назв. праця, стор. 230.

ністів по зміцненню дружби українських і російських трудящих, повторювали зади петлюрівської агітації.

В. І. Ленін, прочитавши доповідну записку федералістів, звернувся до Оргбюро ЦК РКП(б) з пропозицією обговорити її і покарати авторів. В. І. Ленін писав: «Пропоную або оголосити догану авторам цього паперу (їх імена, 32 чоловіка, можна узнати з попереднього паперу їх) або

зауважити їм, що їх пересуди відносно політики ЦК РКП є порушенням дисципліни і перешкодою організованій і дружній роботі; — бо, нічого конкретного не вказуючи, автори втрачають дорогий час і відволікають увагу від якнайшвидшої поїздки на Україну на роботу.

ЦК пропонує їм припинити пересуди і прожектерство і негайно взятися за роботу, якнайсуворіше проводячи лінію і директиви Цека РКП»³⁶.

18 грудня 1919 р. Оргбюро ЦК РКП(б) розглянуло заяву федералістів і ухвалило: «Оголосити догану за те, що вони замість позитивної роботи за вказівкою Всеукраїнського Ревкому і Бюро ЦК КП(б)У витрачають час і сили на пересуди і безвідповідальне політиканство, що є порушенням партійної дисципліни, і запропонувати надалі, суворо підкоряючись директивам партійного центра, робити ту роботу, яка кожному з них буде вказана»³⁷.

Доповідну записку українських федералістів використали проти більшовицької партії націоналісти. 26 грудня 1919 р. С. В. Косіор у листі до члена Зафронтбюро Рафаїла повідомив, що 22 грудня на засіданні Бюро Комуністичного Інтернаціоналу при обговоренні питання про вхідження боротьбистів до Інтернаціоналу останні у своїх доводах проти КП(б)У посилались на подану Поповим, Лариком та ін. записку, видруковану окремою брошурою з передмовою за підписом «Організаційне бюро федералістів членів КП(б)У».

«Як мені вдалося встановити,— писав С. В. Косіор,— поки єдиний член цього бюро Попов, бо Ларик, Лапчинський, Ландер, Лях відхрещуються і, мабуть, мають на це підстави. За такі жарти треба публіці завдати. Попова та ін. членів цього «бюро» треба буде просто викинути з партії»³⁸.

Федералісти і після засудження їх шкідливої роботи Організаційним бюро ЦК РКП(б) не припинили фракційної діяльності. Ця група фактично існувала до середини 1920 р. 7 липня 1920 р. на засіданні Політбюро ЦК КП(б)У була розглянута доповідь Комісії у справі так званого «Організаційного бюро групи федералістів». За складення і розповсюдження від імені фактично неіснуючого бюро групи федералістів звернення до своїх однодумців з закликом створити всередині партії конспіративної змовницької групки, застосування тактики, прямо протилежної основній лінії партії, Політбюро ЦК КП(б)У ухвалило головних керівників та ініціаторів групи Лапчинського, Криворудченка і Ерського з партії виключити³⁹.

Викладені дані про підготовку і хід Гомельської наради партійних організацій КПУ Правобережної України і окремих відповідальних працівників дають можливість зробити висновок про те, що нарада мала позитивне значення в історії Комуністичної партії України.

³⁶ В. І. Ленин. Полное собрание Сочинений, т. 51, стор. 95—96.

³⁷ Там же, стор. 397.

³⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 4, од. зб. 284, арк. 2.

³⁹ Там же, ф. 1, оп. 145-а, од. зб. 4 арк. 41; оп. 1, од. зб. 28, арк. 27.

П. В. СВЕЖИНСЬКИЙ

ВПЛИВ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА ПІДНЕСЕННЯ АГРАРНОГО РУХУ В СХІДНІЙ ГАЛИЧИНІ В 1918 р.

Земля Східної Галичини, що споконвіку оброблялась трудовим селянством, залишалася до 1918 р. в руках поміщиків, куркулів і іноземних загарбників: австрійських баронів Шмідтів, Лібігів, Поппе де Бертольд Подрого, польських графів Потоцьких, Бадені, Джедушицьких, Сапег, українських поміщиків Крисків, Миколаєвичів та її 87 285 га¹ орної землі і луків належало греко-католицькій церкві, очолюваній лютим ворогом українського народу митрополитом Андрієм Шептицьким.

В той час, як на одному полюсі галицького села були великі поміщицькі латифундії, на протилежному — сотні тисяч дрібних селянських господарств. Напередодні аграрного руху в 1918 р. в середньому на одне з 3 779 поміщицьких господарств припадало близько 512 га землі, тоді як 648 608 селянських господарств, що становили понад 99% загального числа землевласників, мали від 0,5 до 5 га.

«Історичний розвиток зложився на те, — змушена була писати націонал-демократична газета «Діло», — що в Східній Галичині розділ землі між дідачів і селян хліборобів дуже не корисний для селян. Майже половина управної землі, рилі і луків, майже всі без виїмку ліси належать до горстки дідачів. Загал нашого селянства ще перед війною мав дуже скупо землі, звичайно один господар менше, ніж треба для виживлення його родини»².

За нашими підрахунками в Східній Галичині напередодні аграрного руху в 1918 р. нараховувалося 63 308 куркульських господарств, яким належало 20,7% землі. На 279 160 (42,7%) пролетарських і 243 200 (37,2%) дрібноселянських господарств припадало трохи більше п'ятої частини землі. Отже 79,9% пролетарських і напівпролетарських дрібноселянських господарств були голодні на землю і завжди мріяли про неї. Не маючи змоги прожити з своїх нужденних клапчиків землі, ці селяни батракували у поміщиків і куркулів, які їх жорстоко гнобили і експлуатували. А 5 серпня 1914 р. австрійський цісар Франц Йосиф ще видав розпорядження про те, що урядові надається право силою примушувати людей до хліборобських робіт і всяких інших поміщичих послуг³. Негайно було утворено комісії для жнив, до складу яких ввійшли поміщики, вейти, куркулі та їх підпісувачі. Всі працездатні чоловіки й жінки зобов'язані були безплатно виконувати всі господарські роботи у поміщиків⁴.

Жнивній комісії надавалося право на час жнив брати також безплатно у селян тягло й реманент⁵. Нагляд за виконанням закону по

¹ Wiadomości statystyczne, t. XXV, z. IV, Lwów, 1918, стор. 42.

² Газ. «Діло», 13 травня 1916 р.

³ Вісник законів державних для королівств і країв злучених в державний Раді 1914, стор. 921.

⁴ Там же, стор. 922.

⁵ Там же.

ладався на повітові власті й начальників громад. Хто не виконував закону, той карався як за політичний злочин⁶, а хто не засіяв ниву, або протидіяв закону, карався штрафом до 1000 крон або арештом до од-юого місяця⁷.

Становище трудящих селян у Східній Галичині особливо стало тяжким і безвихідним під час першої світової війни, коли Уряд Австро-Угорщини запровадив у 1916 р. так званий надзвичайний воєнний по-а-таток (Kriegszuschlage)⁸.

31 січня 1918 р. було видано розпорядження міністерства рільни-ц-тва про примусову працю⁹. Примусова праця, що її ввів австрій-сь-кий уряд, викликала обурення найширших мас галицького селянства, яке вже знало про Велику Жовтневу соціалістичну революцію, ленін-сь-кі декрети про мир і землю, що блискавично облетіли увесь світ. «Те, що проголосив Ленін,— писала галицька соціал-демократична газета «Нашпуд» («Вперед»),— є ніби вийняте з душі, з самого серця найширших мас бідного народу всіх країн... Честь і хвала за те Ленінові»¹⁰.

Про перемогу Великої Жовтневої соціалістичної революції, перші декрети Радянської влади в Росії трудящі Галичини довідалися з га-зет, які не могли замовчати події світового значення й змушені були хоча б скуппо подати про них відомості. Львівська ліберальна газета «Wiek powu», повідомляючи про аграрну реформу більшовиків у Росії. 25 грудня 1917 р. вмістила навіть портрет Леніна¹¹.

В Східній Галичині робітники і селяни під впливом подій у Росії говорили на своїх зборах про мирні переговори з Росією, про соціаль-не і національне визволення.

Повідомляючи Галицьке намісництво про революційні настрої се-ред населення, інформаційна служба військового командування 31 груд-ня 1917 р. писала про вплив більшовиків, особливо в районі Любліна, Холма і в Східній Галичині. «У цих двох районах як і в Східній Галичи-ні, і навіть у Західній частині Галичини, помітно рух, мета якого — пере-творити в життя комуністичні ідеї більшовиків як у питанні розподілу землі, так і в питанні агітації за розподіл усіх маєтків...»¹².

Селяни батраки і бідняки, як про це пише намісник Галичини граф генерал-полковник Карл Гуйн, говорили на зборах «про розподіл землі і експропріацію великої земельної власності»¹³. Темне й затур-кане галицьке селянство прийшло до висновків про необхідність на-сильного відчуження землі у поміщиків і куркулів. Цю нову форму свідомості внесли їх земляки, які прибули з Росії і на власні очі ба-чили, як російське селянство, спираючись на ленінський декрет про землю експропріовало поміщиків і куркулів. «Ті, які повернулися на батьківщину,— доносив жандарм,— говорять тільки по-російськи, ці люди не хочуть шанувати чужої власності, пасуть худобу на засіяно-му полі, беруть дрова на паливо, нікого не питаючи». Більше того, вони відверто заявили: «Тут ще буде так, як у Росії, поміщицькі маєтки

⁶ Вісник законів державних для королівств і країв злучених в державній Раді, 1914, стор. 922.

⁷ Там же.

⁸ Газ. «Діло», 5 листопада 1916 р.

⁹ Газ. «Свобода», 13 квітня 1918 р.

¹⁰ Газ. «Narzęd», 14 листопада 1917 р.

¹¹ Газ. «Wiek powu», 25 грудня 1917 р.

¹² Під прапором Жовтня. Вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційного руху в Західній Україні (1917—1920 рр.). Документи і ма-теріали, Львів, 1957, стор. 55.

¹³ Державний архів Львівської області (далі — ДАЛО), ф. 314, оп. 1, спр. 4324,

скоро належатимуть нам, тим, що повернулися на батьківщину, ми б демо тут ще діяти на російський зразок, так воно ще не залишиться»

Пропаганду більшовицьких ідей серед селян провадили також колишні військовополонені. Колишні робітники і селяни, переодягну в солдатські шинелі, повертаючись в Угорщину, в Німеччину, в Австрію, як це відзначав В. І. Ленін, «...створили те, що бацили більшови му захопили ці країни цілком»¹⁵.

В Галичині намісник, директора поліції, військові командування старости багатьох повітів та інші офіційні особи у своїх звітах час вказували, що військовополонені, повертаючись додому, провадили с ціалістичну пропаганду, поширювали серед населення більшовиць ідей, роздавали робітникам і селянам російські листівки, підбурюва: селян до виступів проти поміщиків¹⁶.

Керівник цісарсько-королівського Сокальського староства 28 б резня 1918 р. доносив, що 20 березня до канцелярії гмінного управлі ня в Конотопах прийшло 10 австрійських солдатів, які після поверне ня з російського полону перебувають у військовій частині, розташов ній у цьому селі, і заявили начальникові громади, щоб він «не ган: людей до роботи на панські лани, бо цього в Росії нема і тут те не буде»¹⁷.

Хоча батраки і селяни-бідняки заявляли, що вони боротимутьс «на російський зразок», однак насправді ні масового розгрому пом щіцьких маєтків, ні самовільного захоплення поміщицьких і церков них земель¹⁸ тут не спостерігалось. Це пояснюється тим, що в Гали чині на той час ще не було організованого керівництва робітнич: і селянським рухом¹⁹.

Найпоширенішою формою класової боротьби тут стали виступ селян проти примусових робіт у поміщицьких господарствах. Все поч: лося під час весняних польових робіт у березні 1918 р. 13 березня к: рівник цісарсько-королівського староства в Бібрці повідомляв Галич: ке намісництво про виступ селян проти введення праці на поміщиків

Агітатори батраки, колишні полонені, а також окремі вчителі на родних шкіл розповідали сільському населенню, особливо жінкам, щ: примусова праця «...є повернення панщини на користь маєтків, і н: тільки вони самі, але й чоловіки, коли повернуться з війни, а потім: їхні діти, внуки і т. д. навіки змушені будуть ходити на роботу на: «панське»²⁰.

Налякані поверненням панщини в гміні Бориничі селянки напали на війта і вимагали від нього негайно повернути договори про працю які складала земельна експозитура²¹. Такі випадки були і в інших гмінах. 8 березня 1918 р. в тому ж повіті в гміні Баріш перед будин: ком війта зібралося 150 селян, переважно з жінок, і розмахуючи пали: цями, вилами, сокирами вимагали повернення договору про працю. Коли війт заявив, що він цього договору немає, натовп почав руйну: вати його будинок.

¹⁴ Під прапором Жовтня, стор. 78.

¹⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 136.

¹⁶ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 5193, арк. 65; ф. 146, оп. 4, спр. 716: арк. 34 зв.; ДАЛО, ф. 314, оп. 1, спр. 3787, арк. 92 і наступні.

¹⁷ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 5193, арк. 65.

¹⁸ В передмові до книги «Під прапором Жовтня...» (стор. 6) неправильно з: значено, що в 1918 р. в Східній Галичині селяни здійснювали «розгром поміщицьк: маєтків, самовільний розподіл поміщицьких і церковних земель...».

¹⁹ Перші комуністичні гуртки у Східній Галичині виникли наприкінці 1918 р

²⁰ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 7162, арк. 83 зв.

²¹ Земельна експозитура — державна установа при повітових староствах, як: розподіляла робочу силу окремих гмін у повіті для поміщицьких господарств.

Місцевий священик Донарович і завідувач школи Шоробура намагалися втихомирити селян, обіцяючи їм улагодити справу. «На жаль, це не допомогло,— пише староста,— навпаки, натовп почав зневажати обох вищезгаданих, вважаючи їх також винними в своїй долі, тому що обоє належали до жнивних комісій»²².

Селянські заворушення проти панщини відбулися в березні в 19 гмінах Бібрського повіту. За вказівкою намісника Галичини графа Гуйна в повіт прибули жандарми, які розпочали масові арешти батраків і селян. Серед заарештованих були також солдати, які не тільки поширювали більшовицькі ідеї, але й брали безпосередню участь у боротьбі селян.

В березні 1918 р. селянські заворушення були також у Стрийському²³, Підгаєцькому²⁴, Надвірнянському²⁵, а наприкінці березня та на початку квітня в Рава-Руському повіті²⁶, що належав до найбідніших у Східній Галичині. Тут близько 80% родючої орної землі і луків, всіма лісами володіли поміщики й куркулі. В повіті було багато сіл, де жила сама тільки біднота. Селянські заворушення в повіті починалися, як це видно з інформації Галицького намісництва, «тими селянами, які свого часу пішли з росіянами і тепер у великому числі повернулися додому»²⁷. Боротьба батраків і бідняків проти примусової праці тут розпочалася наприкінці березня і на початку квітня 1918 р. 27 березня селяни гміни Кам'янка Волоська на чолі з Пилипом Чабарницьким, Петром Примец та іншими²⁸ виступили проти начальника гміни Миколи Ванука і писаря, які примушували селян відробляти по чотири дні на тиждень «панщини» в поміщицькому маєтку²⁹. Селяни напали на будинок начальника гміни і писаря.

Ця боротьба поширилась на гміну Голе-Равське³⁰, де 29 березня 150 селян³¹ на чолі з Марією Вовк, Настею Клим, Теклею Мелан³², викрикуючи, що їх силоміць «на панщину записують»³³, напали на війтову хату і вибили шибки з вікон. В гміну Голе-Равське негайно було викликане військо. Але це не припинило боротьби. Заворушення селян розпочалися у гміні Корніє³⁴, де селяни на чолі з Олексою Брежко, Ксень Гричина³⁵ вимагали у війта печатки й папери, де сказано, що вводиться панщина. Війт втік від селян і негайно викликав десять жандармів³⁶.

З Корнієва заворушення селян перекинулися в гміни Смолин, Немирів в Домашів. На придушення повстання в гміну Домашів прибули жандарми, які заарештували 22 чоловіки³⁷.

Чим далі розгорталася класова боротьба в Східній Галичині, а особливо в Рава-Руському повіті, тим ясніше ставало, що ця боротьба мала глибокий соціально-економічний характер і була спрямована проти «взагалі панов», і тих, хто їх підтримує.

²² ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 7162, арк. 84.

²³ Газ. «Свобода», 2 березня 1918 р.

²⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 7164, арк. 34.

²⁵ Там же, спр. 7159, арк. 102.

²⁶ Там же, ф. 152, оп. 2 б, спр. 2487.

²⁷ Там же, ф. 146, оп. 4, спр. 7318, арк. 81.

²⁸ Там же, ф. 152, оп. доп., спр. 6205, арк. 2.

²⁹ Там же.

³⁰ Там же, оп. 2 б, спр. 2491.

³¹ Там же, арк. 9 зв.

³² Там же, арк. 4.

³³ Там же, арк. 9 зв.

³⁴ Там же, ф. 152, оп. 2 б., спр. 2529.

³⁵ Там же, арк. 9 зв.

³⁶ Там же, арк. 10.

³⁷ Там же, спр. 2495, арк. 8—8 зв.

У гміні Вулька Мазовецька поміщик князь Льонгін Тустановецький, лихварі Віктор Білінський, Хаїм Курцер, війт гміни Микола Лінків, секретар гміни і український священник жорстоко експлуатували місцеве трудове селянство. Батраки гміни 31 березня 1918 р. відмовилися працювати в поміщицькому маєтку. А коли війт почав умовляти їх, батрачка Пражка Іванова ударила його по голові палицею³⁸.

Побивши голову громади і писаря, селяни (приблизно 2000 чоловік)³⁹, озброєні кілками й лопатами, напали на хату українського священника і побили вікна. Повсталі батраки й селяни «вимагали негайно увільнити від обов'язків голову громади і учителя, який є одночасно секретарем громади» і висловилися, що до священника вони байдужі і не вірять у греко-католицьку церкву⁴⁰.

1 квітня повсталі батраки і селяни на чолі з Петром Кочарою і Гриньом Тангуном⁴¹ напали на маєток поміщика Льонгіна Тустановецького, розгромили будівлі, забрали одяг, меблі, продукти харчування, заподіявши шкоди поміщикам на 44 000 крон⁴².

2 квітня озброєні селяни на чолі з Параскою Черняк⁴³ напали на квартири священника, війта і вчителя, пограбували їх, завдавши шкоди на 30 000 крон⁴⁴. В ці дні селяни гміни Вулька Мазовецька розгромили господарства селянських кровопивців лихварів Віктора Білінського і Хаїма Курцера, завдавши збитків першому на 40 000 крон⁴⁵, а другому — на 10 000 крон⁴⁶.

Боротьба батраків і трудящих селян гміни Вулька Мазовецька дуже стривожила поміщиків і австро-угорський уряд. За наказом намісника Галичини на місце подій прибуло військо й жандарми. Після придушення повстання австрійський уряд у Рава-Руському повіті розпочав масові арешти селян, які пізніше були засуджені.

Аграрний рух у Східній Галичині, що уже в квітні 1918 р. охопив багато повітів, налякав українських буржуазних націоналістів. Так званий «Народний комітет» — керівний орган українських буржуазних націоналістів, головою якого був відомий зрадник українського народу доктор Кость Левецький, звернувся 17 квітня 1918 р. з відозвою «До українського народу галицької землі»⁴⁷, в якій закликав селянство пильнувати своє господарство, допомагати сусідам (Тобто панам. — П. С.) та покладати надію на Бога⁴⁸. Однак, галицька біднота і далі мужньо боролася. Незважаючи на арешти і переслідування, в квітні — травні 1918 р. аграрний рух наростає, охопивши повіти Яворівський⁴⁹, Жовківський⁵⁰, Сокальський⁵¹, Терехівський⁵², Золочівський⁵³, Надвірнянський⁵⁴, Гіщанівський⁵⁵, Бродівський⁵⁶.

³⁸ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 152, оп. 2 б., спр. 2492, арк. 9.

³⁹ Там же, ф. 146, оп. 4, спр. 7318, арк. 80.

⁴⁰ Там же.

⁴¹ Там же, ф. 152, оп. 2 б., спр. 2492, арк. 11 зв.

⁴² Там же, арк. 10 зв.

⁴³ Там же, арк. 9 зв.

⁴⁴ Там же, арк. 10.

⁴⁵ Там же, арк. 12.

⁴⁶ Там же.

⁴⁷ Газ. «Свобода», 20 квітня 1918 р.

⁴⁸ Там же.

⁴⁹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 7318, арк. 82—83 і спр. 7160, арк. 32.

⁵⁰ Там же.

⁵¹ Там же, спр. 7161, арк. 16—17.

⁵² Газ. «Свобода», 13 квітня 1918 р.

⁵³ Там же.

⁵⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 7159, арк. 102—102 зв.

⁵⁵ Там же, спр. 7161, арк. 12.

⁵⁶ Там же, спр. 7162, арк. 122.

Старости Жовківського⁵⁷ і Бродівського⁵⁸ повітів доносили, що селяни в боротьбі проти поміщиків і куркулів застосовували такі засоби боротьби як підпали. У багатьох місцях горіли будинки начальників гмін, сотні моргів лісу. У Бродівському повіті в травні згоріло 150 моргів лісу поміщика Фредеріка Шмідта⁵⁹.

В Східній Галичині в липні і червні 1918 р. близько дванадцяти повітів, уже охоплених аграрним рухом, приєдналося ще п'ять: Тлумачський⁶⁰, Лісківський⁶¹, Косівський⁶², Печенізький⁶³ і Ярославський⁶⁴. Різноманітнішими ставали також і форми боротьби. В Східній Галичині в цей час поширювалися віча (збори), на яких батраки і селяни виносили ухвали з вимогою до уряду скасувати примусову працю.

Резолюції, підписані українцями і поляками, свідчили про те, що намагання українських і польських буржуазних націоналістів розколотися єдність українських і польських трудящих не завжди і не скрізь здійснювались. Українські і польські трудящі селяни починали розуміти, що поміщики і куркулі їх спільні вороги, з якими треба вести рішучу боротьбу.

Однією з форм класової боротьби трудящего селянства в цей час була боротьба проти реквізицій, що їх проводили австрійські урядові органи.

Від імені селян Косівського і Печенізького повітів, депутати-гуцули 17 липня 1918 р. подали австрійському парламенту меморандум, у якому вимагали: 1) заборонити всякі реквізиції і викупи худоби, 2) заборонити жандармам і польовим жандармам конфісковувати у людей борошно, збіжжя, що закуповувалось на долинах і переправлялося в гори⁶⁵.

Селяни Стрийського повіту на своїх зборах, на яких було 386 представників від 43 громад, вимагали, щоб за реквізовану у них картоплю платили не менше 50 крон від ц, а не 20, як сплачував уряд⁶⁶. Крім того, селяни протестували проти насильного забирання їхніх підвод, вимагали негайного перегляду цін на сільськогосподарські знаряддя і реманент, зниження ціни на дрова. Як і в Терехівському повіті, селяни Стрийщини вимагали «Законопроекту реформи аграрної і примусової парцеляції дворів»⁶⁷.

Аграрний рух у Східній Галичині в 1918 р. є славною сторінкою боротьби трудового селянства проти соціального і національного гноблення за возз'єднання з Радянською Україною. Викликаний глибокими соціально-економічними причинами, він охопив близько 18 повітів, понад 100 гмін Східної Галичини.

І хоч боротьба селян була стихійною і розпорошеною, однак вона сприяла розвалу Австро-Угорської монархії, підживила сили міжнародного імперіалізму. Землю і волю селяни одержали тільки від радянської держави.

⁵⁷ ЦДІА УРСР, ф. 146, оп. 4, спр. 7160, арк. 46.

⁵⁸ Там же, спр. 7161, арк. 122.

⁵⁹ Там же, спр. 7162, арк. 122.

⁶⁰ Газ. «Свобода», 13 квітня 1918 р.

⁶¹ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 7164, арк. 101.

⁶² Газ. «Свобода», 27 липня 1918 р.

⁶³ Там же.

⁶⁴ ЦДІА УРСР у Львові, ф. 146, оп. 4, спр. 7163, арк. 124—124 зв.

⁶⁵ Газ. «Свобода», 27 липня 1918 р.

⁶⁶ Газ. «Свобода», 26 жовтня 1918 р.

⁶⁷ Там же.

А. П. ГРИЦЕНКО

РОБІТНИЧИЙ КЛАС УКРАЇНИ У ЗДІЙСНЕННІ ПЕРШИХ КРОКІВ УПРАВЛІННЯ ПРОМИСЛОВІСТЮ (листопад 1917 р.— березень 1918 р.)

«Червоногвардійською атакою на капітал» назвав В. І. Ленін період з листопада 1917 по лютий 1918 р. Виступаючи у грудні 1917 р. на засіданні робітничої секції Петроградської Ради робітничих і солдатських депутатів з доповіддю про економічне становище робітників Петрограда і завдання робітничого класу, В. І. Ленін особливо наголошував на тому, що управління державою повинен взяти на себе пролетаріат, що кожна робітнича організація має дати «...рішучий бій в економічній площині. Буржуазія все псує, все саботує, щоб зірвати робітничу революцію. І завдання організації виробництва лягають цілком на робітничий клас»¹. Він закликав кожний фабрично-заводський комітет відчувати себе «...не тільки зайнятим справами свого заводу, але й організаційним осередком для налагоджування всього державного життя»².

Робітничий клас України, так само як і Росії в цілому, вже в перші місяці існування влади Рад віддає свої сили справі організації виробництва, запровадженню робітничого контролю на підприємствах, боротьбі за проведення в життя декретів Радянської влади.

Братерську допомогу трудящим Україні у зміцненні влади Рад, створенні органів державної влади і здійсненні перших господарчих заходів Радянського уряду подає російський пролетаріат. Протягом грудня 1917 — січня 1918 р. на Україні перебувала делегація пітерських робітників, яка прибула для спільної роботи з українськими робітниками по збільшенню видобутку вугілля, для допомоги в проведенні в життя декрету Раднаркому про робітничий контроль³.

Облік і контроль, які В. І. Ленін визначав, як «головне економічне завдання кожної Ради робітничих, солдатських і селянських депутатів, кожного споживчого товариства, кожної спілки або комітету постачання, кожного фабрично-заводського комітету або органу робітничого контролю взагалі»⁴, були в центрі уваги робітничих організацій України.

Встановлення дійового робітничого контролю над виробництвом і розподілом було однією з головних форм боротьби проти опору сил капіталу. В. І. Ленін говорив, що від робітничого контролю «...ми пішли до робітничого управління промисловістю в загальнонаціональному масштабі»⁵.

Полум'яним закликом до негайного будівництва народного господарства, до боротьби проти саботажу і дезорганізації промисловості, була відозва Центральної Ради фабрично-заводських комітетів (ЦРФЗК) Києва до трудящих міста від 23 лютого 1918 р. Вона закликала

¹ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 323.

² Там же.

³ И. Ш. Черномаз. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством, Харків, 1958, стор. 115.

⁴ В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 366.

⁵ В. І. Ленін. Твори, т. 28, стор. 117.

до повсюдного створення контрольних комісій, які мали негайно приступити до обліку інвентаря, кількості сировини, палива, готових фабрикатів, напівфабрикатів, визначення стану каси, поточних рахунків у банках, боргів підприємству, заборгованості підприємства, невиконаних замовлень, предметів, що виготовляє підприємство. Крім того, ЦР ФЗК просила дати висновки про можливість продовжити виробництво і про те, які матеріали і в якому розмірі для цього потрібні. Вивозити з підприємства будь-яке майно, матеріали та фабрикати без дозволу завкомів чи фабкомів заборонялося. Особи, які заважали б здійсненню цих настанов, мали віддаватися суду революційного трибуналу⁶. Запровадження робітничого контролю стало першим кроком на шляху соціалістичної перебудови промисловості і проходило в обстановці гострої класової боротьби.

Історія запровадження робітничого контролю на Україні досить глибоко досліджена в радянській історіографії. В першу чергу слід назвати роботи Й. Ш. Черномаза і П. П. Гудзенка, спеціально присвячені цій проблемі⁷. Значним кроком вперед був вихід збірника документів і матеріалів «Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні». Вивченню робітничого контролю присвятили статті Г. І. Береза, Д. С. Бельфор, О. Н. Голобородько та ряд інших авторів⁸. Крім того, питання про робітничий контроль і націоналізацію займає певне місце у монографіях з історії робітничого класу⁹.

Разом з тим, майже не дослідженою досі залишається історія здійснення перших кроків соціалістичної перебудови промисловості, переходу від робітничого контролю до робітничого управління підприємствами, створення і розгортання діяльності органів робітничого управління. В згаданих вище роботах наведено лише окремі факти творчої діяльності робітничого класу в перші місяці Радянської влади. Автор даного повідомлення намагається зробити спробу показати даліші кроки у здійсненні економічної програми більшовицької партії, простежити поступовий перехід від робітничого контролю до здійснення робітничого управління виробництвом. Звичайно, це були ще перші спроби, лише зародки майбутнього всебічного робітничого управління.

В. І. Ленін у своїй праці «Чергові завдання Радянської влади» чітко накреслив завдання партії і народу на новому етапі боротьби за владу Рад, вважаючи необхідним перехід до найвищої форми боротьби з буржуазією, до «...створення таких умов, при яких не могла б ні існувати, ні виникати знов буржуазія». І далі: «Ми, партія більшо-

⁶ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти (ноябрь 1917 — апрель 1918 г.). Сборник документов и материалов, К., 1962, стор. 461.

⁷ Й. Ш. Черномаз. Борьба рабочего класса Украины за контроль над производством (март 1917 — март 1918 гг.), Харків, 1957; П. П. Гудзенко. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості, К., 1957.

⁸ Г. І. Береза. З історії боротьби пролетаріату України за встановлення робітничого контролю в період підготовки Жовтневої соціалістичної революції (березень — жовтень 1917 р.), «Наукові записки КДУ», т. 16, вип. VI, «Збірник кафедри КПРС», № 2, 1957; Д. С. Бельфор. Из истории борьбы пролетариата Одессы за рабочий контроль, «Научные сообщения» (Одесский филиал Всесоюзного юридического заочного института), вып. 3, 1957; О. Н. Голобородько. Борьба робітничого класу України за впровадження робітничого контролю в період підготовки Великої Жовтневої соціалістичної революції, «Вісник Київського університету», № 1. Серія економіки та права, вип. 2, 1958, та ін.

⁹ В. Я. Боршевський. Рабочий класс и Советы Донецко-Криворожского бассейна в Октябрьской революции, Днепропетровск, 1962; Н. Г. Гончаренко. Борьба за укрепление власти Советов в Донбассе, Луганск, 1963 та ін.

виків, Росію *переконали*. Ми Росію *відвоювали* — у багатих для бідних, у експлуататорів для трудящих. Ми повинні тепер Росією *управляти*»¹⁰.

Робітничий клас молодій Радянській республіці сміливо і впевнено приступив до зламу старої бюрократичної машини управління державним і господарським життям країни і створення нового радянського державного і господарчого апарату. Органом, який об'єднав керівництво економікою країни, стала Вища рада народного господарства, створена за проектом, виробленим спеціальною комісією Раднаркому з ініціативи В. І. Леніна. До її складу входили представники Всеросійської Ради робітничого контролю, а також усіх наркоматів. Це був справжній орган трудящих мас, що прийшли до влади в результаті перемоги соціалістичної революції. Буржуазні спеціалісти запрошувалися лише з правом дорадчого голосу¹¹.

В. І. Ленін на III з'їзді Рад у січні 1918 р. говорив: «Від робітничого контролю ми йшли до створення Вищої ради народного господарства. Тільки цей захід разом із націоналізацією банків і залізниць, яка буде проведена найближчими днями, дасть нам можливість взятися за побудову нового соціалістичного господарства»¹².

Питаннями економічного життя на місцях відали місцеві ради народного господарства. На Україні положення про них було офіційно введено в дію постановою Народного Секретаріату від 19 лютого 1917 р.¹³ Але діяло воно ще раніше, як прояв творчої активності трудящих мас. Запровадження робітничого контролю і організація рад народного господарства були підготовчими заходами до проведення націоналізації великої промисловості.

На Україні протягом листопада 1917 — квітня 1918 рр. були націоналізовані майже всі найбільші фабрики і заводи, не менше половини рудників управлялися робітниками, а більш третини самі робітники оголосили націоналізованими¹⁴. Націоналізовані підприємства передавалися до відання місцевих Рад і фабрично-заводських комітетів, які й мали здійснювати управління виробництвом. Справа ця була тяжка і незвичайна для робітників. Ось тут в пригоді стали революційний запал, творча енергія, глибоке розуміння кінцевої мети боротьби — побудови нового суспільства.

Регулювання і організацію всього економічного життя Півдня Росії здійснювала Південна обласна рада народного господарства, створена у січні 1918 р. з представників Рад, профспілок, фабрично-заводських і рудничних комітетів, робітників і службовців, організованих в обласному масштабі, представників залізниць, земельних комітетів, кооперативів та інших робітничих організацій, а також представників міських і земських управлінь, банків, комісаріату праці, спілок технічного, адміністративного й комерційного персоналу тощо. Вища рада народного господарства, затверджуючи положення про Південну обласну раду народного господарства, повідомила, що промисловці до її складу входити не можуть¹⁵.

Ради народного господарства відразу включилися в боротьбу за інтереси робітничого класу. Одна Південна обласна рада до 2 березня

¹⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 210, 212.

¹¹ Декреты Советской власти, М., 1957, стор. 172—173.

¹² В. І. Ленін. Твори, т. 26, стор. 418—419.

¹³ Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти, стор. 56.

¹⁴ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, Збірник документів і матеріалів, К., 1957, стор. 25.

¹⁵ Там же, стор. 346.

1918 р. націоналізувала 97 підприємств¹⁶, а 8 березня 1918 р. на засіданні виконавчого бюро було ухвалено про розпуск Ради з'їздів гірничопромисловців Півдня Росії, справи якої передавалися президії вугільного відділу Південної обласної ради народного господарства¹⁷.

Органи робітничого управління створювалися в результаті творчих шукань пролетарських мас, в умовах саботажу підприємств і вищої адміністрації, яких часто активно підтримував інженерно-технічний персонал. Робітничому класові іноді було дуже важко забезпечити безперервний чіткий хід виробництва. Особливо ускладнювалося становище тим, що меншовики, які взагалі не вірили у творчі можливості робітничого класу і Радянської влади, всіляко заважали розгортанню роботи по налагодженню виробництва.

На нараді Центральної Ради профспілок, Центральної Ради фабзавкомів та делегатських зборів профспілок, що проходила наприкінці грудня 1917 р. у Києві, меншовики договорилися до провокаційної заяви, що декрети Раднаркому «тримаються на багнетах, відпадуть багнети і декрети будуть знищені»¹⁸.

Отже, поки що робітничому класові треба було вчитися, переймаючи професійний досвід у буржуазних спеціалістів. Епоха необхідності червоногвардійських атак закінчена і «...в двері стукає,— зазначав В. І. Ленін,— епоха використання пролетарською державною владою буржуазних спеціалістів для такого переорювання ґрунту, щоб на ньому зовсім не могла рости ніяка буржуазія»¹⁹.

Заводський комітет Харківського заводу «ВЭЖ», взявши управління виробництвом в свої руки, на засіданні фракції більшовиків обрав «Раду п'яти», яка управляла заводом з 19 грудня 1917 р. по 26 березня 1918 р., долаючи саботаж заводоуправління. Особливо складним стало становище на заводі після уходу дирекції, коли яскраво виявилися суперечності між двома різними групами службовців: пролетарсько-демократичною, яка складалася з середніх і дрібних службовців, і групою «відповідальних» вищих службовців та їхніх прихвостнів. Остання зібрала збори, на які запросила тільки своїх прихильників, і ухвалила, що без дирекції завод працювати не може. Пропозиції «Раді п'яти» про організацію спільної технічної ради вищі службовці рішуче відхилили. Тоді заводський комітет виніс це питання на обговорення загальних зборів службовців і вони висловилися за невідкладну необхідність спільної роботи технічного персоналу з завкомом, затарувавши поведінку тих, хто допомагав саботажникам-капіталістам²⁰.

Використання спеціалістів було предметом піклування робітничих організацій в усіх галузях виробництва. Спілка Катерининської залізниці, розробляючи заходи до переходу дороги у відання робітничих організацій, заявила, що загальне керівництво має перейти до Ради комісарів, але адміністративні особи також залишалися на службі «для виконання обов'язків технічного характеру». Першим головним комісаром дороги став більшовик Власенко²¹. Для ведення справ різних служб дороги утворювалися колегії з спеціалістів, які мали вирішувати технічні питання. Питання різних служб розглядалися на спе-

¹⁶ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1957, стор. 367—369.

¹⁷ Там же, стор. 372.

¹⁸ 1917 год на Клевщине. Хроника. К., 1928, стор. 463.

¹⁹ В. І. Ленін. Твори, т. 27, стор. 215.

²⁰ Харьков и Харьковская губерния в Великой Октябрьской социалистической революции. Сборник документов и материалов, Харків, 1957, стор. 424—426.

²¹ Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1957, стор. 279.

ціально утворений «технічний раді управління дороги», до складу якої також входили спеціалісти. Використовувалися спеціалісти і в органах робітничого контролю²².

Органи робітничого управління займалися і регулюванням складу службовців. Зокрема, на заводі «Наваль» у лютому 1918 р. робітничі організації висловили протест проти намагань правління Миколаївських заводів та верфей проводити скорочення службовців лише за рахунок нижчих категорій. Органи робітничого управління вимагали звільнення вищих службовців, що аж ніяк не позначилося б на ході виробництва. Враховуючи фінансові утруднення, кошти, які звільнялися, передбачалося використати для оплати рядових працівників, конче необхідних для ведення виробництва²³.

Багато уваги приділяли управлінню виробництвом робітничі організації рудника № 5 Горлівсько-Щербинівського району Донбасу. На засіданні Ради робітничих депутатів, яке було скликано в зв'язку з відмовленням від робіт кількох інженерів, в ході обговорення техперсонал переконався, що робітники готові братися за управління виробництвом і підтримав резолюцію про спільну діяльність інженерів і робітників²⁴.

Велику роботу по залученню до відбудовної роботи технічно підготовлених спеціалістів, які виявили бажання допомогти молодій Радянській владі у відродженні економічного життя країни, провела Південна обласна рада народного господарства. 20 січня 1918 р. технічно-статистичний відділ цієї ради скликав збори інженерів і техніків для вироблення умов спільної роботи²⁵. 21 лютого 1918 р. газета «Донецкий пролетарий» повідомила про організацію бюро інженерів і техніків при Південній обласній раді народного господарства для допомоги відбудові промисловості.

Отже, робітничий клас України, керований більшовиками, вже у перші місяці після Жовтня, коли на Україні ще не розвіявся дим боїв за встановлення влади Рад, провів величезну роботу в справі будівництва апарату робітничого управління. Широко використовуючи працю спеціалістів, робітники навчалися у них, переймали досвід і поступово починали створювати кадри нових радянських керівників народного господарства.

Одним з основних напрямів роботи органів робітничого управління наприкінці 1917 — на початку 1918 рр. була перебудова промисловості на мирний лад.

Велику роль в активізації цього процесу в країні, в тому числі і на Україні, відіграла відозва «Ко всем товарищам рабочим России», з якою Рада Народних Комісарів звернулася до трудящих 9 грудня 1917 року, висуваючи завдання: «негайно ж перейти до виробництва предметів мирного вжитку»²⁶.

Зважаючи на те, що припинення воєнного виробництва загрожує зростанням безробіття, Раднарком зобов'язав органи робітничого управління вжити найрішучіших заходів для трудовлаштування звільнених робітників, поклавши координацію цих дій на Всеросійську Раду робітничого контролю.

²² Октябрь в Екатеринославе. Сборник документов и материалов, Днепропетровск, 1957, стор. 291—293, 328.

²³ Центральний державний архів Військово-Морського флоту (далі — ЦДАВМФ), ф. 512, оп. 1, спр. 1245, арк. 23; спр. 1305, арк. 32.

²⁴ Донецький обласний державний архів (далі — Дон.ОДА), ф. 2627, оп. 1, спр. 1, арк. 7—9.

²⁵ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 364.

²⁶ Декреты Советской власти, стор. 196—198.

На виконання постанови Радянського уряду від 20 грудня 1917 р. про умови обліку і розрахунку робітників, адміністрація і органи робітничого управління протягом двох тижнів мали з'ясувати, виходячи з технічних можливостей підприємства, характер його майбутньої діяльності, точно визначити кількість потрібних робітників і тих, що звільняються для передачі їх на облік у біржі праці. Народний комісаріат праці розробив розміри виплати робітникам, що залишали підприємства, за години простоїв, за ремонтні роботи та ін.²⁷

У перші місяці Радянської влади велика увага приділялася налагодженню виробництва для села. Заходи Радянського уряду були спрямовані на відродження зруйнованого війною сільськогосподарського виробництва і забезпечення продовольством населення, на дальше зміцнення союзу робітничого класу і трудяшого селянства. Вирішальну роль в цій справі відіграла постанова Ради Народних Комісарів від 30 листопада 1917 р. про державну монополію на сільськогосподарські машини і знаряддя, підписана В. І. Леніним²⁸.

У Харкові ЦР ФЗК разом з економічною комісією Ради робітничих депутатів ще в листопаді 1917 р. організували обладнання майстерень і заводів, на яких, залучаючи до праці безробітних, виготовляли сільськогосподарські машини і знаряддя²⁹. Значну роботу вели в цьому ж напрямі і робітничі організації Одеси³⁰.

На Нікополь-Маріупольському заводі на кінець грудня 1917 — початок січня 1918 р. передбачалася зупинка крупносортового стану, що загрожувало безробіттям значному загонові робітників. Цехова і заводська робітничі організації при допомозі колективу всього заводу добилися пуску дрібносортового стану, незважаючи на заперечення адміністрації. Робітники виявили дійсно державний підхід до справи, розуміючи, що дрібносортовий стан вироблятиме сортове залізо конче необхідне селянству³¹.

Прикладом впевненого здійснення управління підприємствами є діяльність органів робітничого управління Миколаївських суднобудівних заводів. 23 листопада 1917 р. правління «Акціонерного товариства Миколаївських заводів і верфей» ухвалило з 1 грудня закрити за браком коштів завод у Миколаєві. Але робітники «Наваля» і «Руссуда» вирішили не здаватися. До Петрограда терміново направили делегацію. Уже 24 листопада стало відомо, що за розпорядженням голови колегії у військово-морських справах Радянського уряду Дибенка заводам відпущено 75 млн. карбованців³².

5 січня 1918 р. відбулася конференція членів заводських і цехових комітетів заводів «Наваль» і «Руссуд», яка затвердила тимчасову інструкцію для комісій робітничого контролю над виробництвом. На конференції були представники Ради робітничих і солдатських депутатів, Центральної ради фабрично-заводських комітетів і представник адміністрації заводів³³. 24 січня 1918 р. на зборах членів загальнозаводського комітету заслухали доповідь члена контрольної комісії над правлінням заводів «Наваль» і «Руссуд» в Петрограді тов. Россошинсь-

²⁷ Центральний державний історичний архів в Ленінграді (далі — ЦДІАЛ), ф. 126, оп. 1, спр. 3, арк. 79.

²⁸ Робітничий контроль і націоналізація промисловості на Україні, стор. 302.

²⁹ Там же, стор. 202.

³⁰ В борьбе за Октябрь. Сборник документов и материалов, Одесса, 1957, стор. 133—134.

³¹ Дон.ОДА, ф. 1246, оп. 1, спр. 3, арк. 81.

³² І. П. Литовченко. Коротко про великі дні. Див. «Боротьба за перемогу Радянської влади на Україні», стор. 385.

³³ Борьба за Великий Октябрь на Николаевщине, Николаев, 1957, стор. 213.

кого про фінансовий стан заводу і ухвалили порушити клопотання перед Раднаргоспом про негайне забезпечення заводів замовленнями комерційного суднобудування, щоб попередити припинення виробництва³⁴.

Величезну увагу органи робітничого управління приділяли заходам по збереженню основних кадрів промислового пролетаріату, звільняючи під час скорочення виробництва в першу чергу тих, хто мав будь-які засоби до існування. Саме так було у січні 1918 р. на заводі «Руссуд» у Миколаєві³⁵.

Такі заходи робітничого управління забезпечували мінімальний життєвий рівень робітникам та їх сім'ям і сприяли збереженню основного ядра робітничого класу від декласації.

Захищаючи інтереси капіталу, адміністрація заводів чинила всілякі перешкоди здійсненню заходів робітничих управлінь Миколаївських суднобудівних заводів. Заводоуправління ігнорувало і не виконувало їхні постанови, спрямовані на забезпечення нормальної роботи підприємств. У відповідь на саботаж і підривні дії адміністрації, робітничі організації заводів ухвалили просити Раду Народних Комісарів і Раду народного господарства вжити найрішучіших заходів до найскорішої націоналізації заводів «Наваль», і «Руссуд»³⁶.

Енергія, з якою робітники свідомо, по-господарському, приступили до регулювання складу працюючих на заводах «Наваль» і «Руссуд», викликала обурення адміністрації. 13 березня 1918 р. головний керівник Миколаївських заводів писав правлінню: «загальнозаводський комітет і контрольна комісія заводу «Руссуд» систематично ухвалює різні рішення адміністративного характеру, не тільки не погоджує з заводоуправлінням, але навіть вважає можливим провадити їх в життя за власним розпорядженням». Оцінюючи діяльність органів робітничого управління, він зазначав, що вони діють так, ніби їм належить не лише управління заводами, але й вся повнота влади на місці³⁷.

Це один з багатьох досить типових прикладів здійснення перших спроб робітничого управління на Україні. І хоч явище це в той час було ще далеко не повсюдним, на прикладі Миколаївських робітників з усією переконливістю виступає велич творчого пориву революційних мас.

Нові робітничі правління підприємств України ретельно вивчали стан фабрик і заводів, шукаючи найкращі шляхи для дальшого розгортання і піднесення виробництва.

Значну роботу щодо забезпечення продовження виробництва і збереження ядра кадрових робітників у березні 1918 р. провели органи робітничого управління заводу «Русский провиданс», дії яких активно підтримали робітники заводських рудників, зобов'язавшись докласти всіх зусиль до піднесення видобутку вугілля, необхідного заводу³⁸.

Приклади справжнього трудового героїзму показали робітники Донбасу. У відповідь на заклик більшовицької партії і Радянського уряду шахтарі працювали навіть у недільні дні, щоб дати вугілля, потрібне промисловості і транспорту.

Яскраві матеріали про діяльність робітничого заводоуправління на Луганському паровозобудівному заводі Гартмана наводять у своїх спогадах члени Луганського комітету РСДРП(б) — І. І. Шмиров та З. Ф. Ляпін і заступник голови Ради робітничих і солдатських депутатів — О. С. Руденко. Величезну роль в цьому відіграла допомога орга-

³⁴ ЦДАВМФ, ф. 512, оп. 1, спр. 1366, арк. 17.

³⁵ ЦДАВМФ, ф. 512, оп. 1, спр. 1443, арк. 113.

³⁶ Боряба за Великий Окітябрь на Ніколаєвичіне, стор. 234.

³⁷ МДАВМФ, ф. 512, оп. 1, спр. 1245, арк. 46; спр. 1443, арк. 116.

³⁸ Дон.ОДА, ф. 1246, оп. 1, спр. 20, арк. 5, 372; спр. 6, арк. 157.

нізації РСДРП(б), яка провадила копітку агітаційно-пропагандистську роботу, спрямовану на подолання опору і хитань ряду спеціалістів.

Але в Донбасі не скрізь було все гаразд. Шалений опір заходам нової Радянської влади чинили не лише капіталісти, але й меншовики та соціалісти — революціонери, які ще зберігали певний вплив серед найвідсталішої малосвідомої частини пролетарів, штовхали їх на шлях дезорганізації виробництва, поширюючи чутки про те, що причиною усіх ускладнень і труднощів є невдача діяльності органів робітничого контролю і управління. В ряді випадків ця ворожа агітація стала причиною уходу частини шахтарів у села, що створювало нестачу робочих рук. Саме так було у Гришинському районі Донбасу.

27—30 січня 1918 р. це питання гостро стояло на пленарному засіданні Ради робітничих депутатів разом з профспілкою і представниками адміністрації. Вирішено було негайно і обов'язково організувати роз'яснення робітникам стану речей, довести, що порятунок лише в продовженні робіт на шахтах. Рада робітничих депутатів виділила трьох осіб, які повинні були забезпечити рудник робітниками³⁹. Не вистачало робітників і на інших рудниках району — Гродівському, Єленівському, руднику Анонімного товариства і ін.⁴⁰

Загальні збори Добропольського рудника 23 березня 1918 р. разом з Радою робітничих депутатів вирішили відпускати на польові роботи лише тих робітників, які мали посвідчення сільських Рад⁴¹.

Намагання промисловців забрати ініціативу в свої руки, не дати виявитись творчій ініціативі мас успіху не мали. Стримати революційний запал робітничого класу було вже не можливо. Більшовики України, незважаючи на тяжкі умови політичної боротьби, весь час тримали в центрі уваги розв'язання завдань господарського життя. Так, Катеринославська організація РСДРП(б) ще 13 січня 1918 р., визначаючи шляхи боротьби з розрухою, вказувала, що «тільки широка самодіяльність робітників і усіх трудящих дасть перемогу над саботажниками, над капіталістами, перемогу робітничо-селянській революції»⁴².

Представники робітничих правлінь підприємствами залучалися до участі в усіх органах, які нова Радянська влада створювала для управління народним господарством. 22 березня 1918 р. комісар Луганського відділу державного банку звернувся, зокрема, до загальнозаводського комітету заводу Гартмана з проханням делегувати представника для участі в створенні обліково-позичкового комітету при Держбанку і для спільного обговорення організації цього комітету⁴³.

Провівши цілий ряд важливих економічних та організаційних заходів, Радянський уряд віддав пролетаріатові управління значною кількістю промислових підприємств, фінансово-кредитною системою, залізничним та водним транспортом.

Незважаючи на величезні труднощі, необхідність ведення збройної боротьби, робітничий клас, керований більшовицькою партією все впевненіше здійснював перші кроки на шляху соціалістичної перебудови народного господарства. Історія боротьби робітничого класу України за побудову основ соціалізму — яскраве свідчення його творчого ентузіазму, нестримного пориву до нового світлого життя.

³⁹ Дон.ОДА, ф. 1475, оп. 1, спр. 3, арк. 11.

⁴⁰ Там же, спр. 8, арк. 7.

⁴¹ Луганський ОДА (далі — ЛОДА), ф. 1, оп. 1, спр. 9, арк. 5.

⁴² Большевистские организации Украины в период установления и укрепления Советской власти, стор. 275—276.

⁴³ ЛОДА, ф. Р-1, оп. 1, спр. 19, арк. 129.

Обговорення

До створення історичного атласа України

АКТУАЛЬНА ПРОБЛЕМА ІСТОРІОГРАФІЇ

Безперечно, проблема створення історичного атласа України, яку порушено на сторінках «Українського історичного журналу» (1965 р., № 7), є однією з найбільш актуальних в українській радянській історіографії. Галузь історичної географії, до якої належить ця проблема, — дуже занедбана ділянка радянської історичної науки. Висококваліфіковані пропозиції і поради професора В. К. Яцунського принесуть велику користь історикам, які працюватимуть над створенням історичного атласа України. Разом з тим зміст статті професора В. К. Яцунського та й сама проблема викликає деякі роздуми, якими хотілося б поділитися з читачами.

Перш за все, мені здається, що беззастережна думка професора В. К. Яцунського, нібито для історичного атласа УРСР «не потрібно двох томів», є спірною. Багатий історико-географічний матеріал, зафіксований в історичних джерелах минулого, і особливо різноманітні соціально-економічні, політичні й культурні перетворення на Україні за роки Радянської влади, можливо, примусять авторів-упорядників атласа виділити радянський період в окремий том. По-друге, оскільки в історії України еміграційні моменти відігравали досить значну роль, обмежуватись лише картами розселення українського народу на «території, яка тепер є державною територією УРСР», мабуть було б недостатньо. Тому, оскільки в дожовтневий час значні групи українського населення не раз переселялися за межі України (Кубань, Урал, Сибір, Середня Азія), а за кордоном — в Чехословаччині, Польщі, Румунії, Югославії — українці й нині живуть цільними етнічними групами, то ці історико-географічні моменти також, на мою думку, варто відобразити в історичному атласі. Та й в історії України є такі періоди, історико-географічні елементи яких ніяк не вкладаєш лише в межі нинішньої території УРСР: наприклад, Литовсько-руська держава XIV ст.

Слід зазначити, що в історичній географії України, яка ніколи не була державно-відокремленою територією, державні моменти не мають провідного значення. Та й загалом «земля і люди», а не «держава» становлять передусім інтерес для відображення їх в історико-географічних картах. Про це не раз нагадував у своїх статтях з питань історичної географії сам професор В. К. Яцунський. Його ж стаття в «Українському історичному журналі» через надто стислий виклад висунутих у ній положень створює враження, нібито автор недооцінює вміщення до історичного атласа самостійних історико-географічних карт. Посилаючись на наявність карт природних умов у виданому географічному атласі Української і Молдавської радянських республік і на те, що природні умови змінювались повільно, професор В. К. Яцунський вважає недоцільним вводити до історико-географічного атласа такі карти. Але ж мова йде про карти природних умов у минулому, а без таких карт історичний атлас, звичайно, втратить певною мірою свою наукову цінність. Пропозиція професора В. К. Яцунського відображувати окремі елементи природних умов на деяких історичних картах, нам здається, не сприятиме вихованню поважного ставлення до ролі географічного середовища в історичному процесі. Історичний аспект фізичної географії має посісти належне йому поважне місце в історико-географічних дослідженнях взагалі і зокрема в створюваних історичних атласах.

Як відомо, основоположники марксизму-ленінізму в своїх дослідженнях урховували роль географічного фактора в історичному процесі. К. Маркс у «Капіталі» навіть прямо відзначив значну роль цього фактора в історії людства. Він так писав з цього приводу: «...продуктивність праці зв'язана з природними умовами. Ці останні можуть бути цілком зведені до природи самої людини, до її раси і т. п., і до природи, що оточує людину. Зовнішні природні умови економічно розпадаються на два великі класи: природне багатство на засоби життя, отже родючість ґрунту, багаті рибою води і т. п., і природне багатство на засоби праці, як-от: діючі водопади, судноплавні ріки, ліс, метали, вугілля і т. д. На первісних ступенях культури має вирішальне значення перший рід, на вищих ступенях — другий рід природного багатства»¹.

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 482.

Справді, певна еволюція в гідрографії, флорі і фауні помітна навіть за період нашої ери. Причому вплив людини на зміни в ландшафті дедалі зростає з розвитком технічного і культурного прогресу, хоч це далеко не завжди позитивний вплив. Хижацька експлуатація природних багатств за часів експлуатарського суспільства, а також певні недоліки у господарюванні на окремих ділянках соціалістичної економіки навіть у роки Радянської влади призвели до значних змін у ґрунтово-рослинному покриві, можливостях найширшого використання річок у народному господарстві та ін. Невипадково ж в останні роки у нашій республіці створено Товариство охорони природи, бо, зокрема, проблема охорони лісових багатств Української РСР стала настільки актуальною, що про неї з тривогою заговорили на сторінках республіканської преси. Отже, вміщення до історичного атласа УРСР кількох історико-географічних карт рослинних зон України за різні історичні періоди мало б не тільки велику наукову цінність, а й послужило б наочним посібником у боротьбі радянської громадськості проти безгосподарних настанов деяких господарників.

Звичайно, прогрес людства супроводжувався зменшенням площі лісів за рахунок освоєння ґрунтів під хліборобство, і оспівувати час, коли ліси займали досить велику частину території, було б ретроградством. Проте в наш час якийсь мінімум лісів повинен постійно зберігатися. А правда про розвиток лісівництва й зараз має неабияке історіографічне і політичне значення. Автори учбового посібника «Допоміжні історичні дисципліни» (К., 1963) А. Введенський, В. Дядиченко і В. Стрельський наводять цікавий приклад: у 1937 р. у панський Польщі був виданий історичний атлас, який представляє Дрогобиччину до XIV ст. диким краєм, зайнятим суцільним лісом. Це була фальсифікація, спрямована на виправдання загарбання українських земель польсько-шляхетською державою в XIV ст., бо, мовляв, лише з цього часу почалося культурне і господарське освоєння згаданої вище території. Отже, відновити історичну правду і зафіксувати її на історико-географічній карті — актуальне політичне завдання українських радянських істориків.

А хіба не будуть мати великий науково-пізнавальний інтерес історико-географічні карти, які відображатимуть величезні зміни в гідрографії найголовнішої ріки України — Дніпра! За історичними джерелами минулого ми можемо бачити, як часто Дніпро міняв своє русло. А скільки колись існувало дніпровських островів, пов'язаних з різними історичними подіями (особливо в зв'язку з історією славнозвісної Запорізької Січі), яких нині, після будівництва величезних гідроспоруд на Дніпрі в роки Радянської влади, не знайдеш і сліду! Гідрографія Дніпра особливо цікава, бо вона у великій мірі впливала на навколишній ландшафт. На карті Боплана (XVII ст.) можна бачити великі лісові масиви і, звичайно, знамениті дніпровські пороги і плавні. За історичними даними і археологічними знахідками відомо також, що цілий ряд нині мілководних рік (Трубеж, Остер та інші) — притоки Дніпра були колись судноплавними ріками. Та й в наш час не всяк знає, що коли великий Гоголь писав, що рідкий птах може долетіти до середини Дніпра, він просто використав образно-художню гіперболу. Справжні ж мірки ширини Дніпра виникли лише після створення каскаду мовів, зв'язаних з будівництвом величезних гідроспоруд на Дніпрі в наш Радянський час. Думаю, що всі ці зміни в гідрографії Дніпра, а також у навколишньому ландшафті, де в більшій або меншій мірі змінювалась і флора, і фауна, потрібно відобразити в історичному атласі УРСР. Історичні зміни в ландшафті країни мали вплив і на економічну, і на політичну географію минулого.

Отже, при наявності фізико-географічних карт певного періоду минулого стануть зрозумілишими економічні й політичні карти історичного атласа УРСР. З економічної географії, поряд з названими в статті професора В. К. Яцунського, великий науковий інтерес становили б карти розвитку шляхів сполучення, особливо інтенсивного залізничного будівництва на Україні з другої половини XIX ст. З політичної географії значну наукову цінність в історичному атласі України мали б карти, в яких були б відображені численні зміни в адміністративно-політичній устрої дожовтневої України, починаючи з періоду її возз'єднання з Росією в 1654 р. Ці зміни («полюки» і «сотні» як адміністративно-територіальні одиниці часів так званої «гетьманщини», далі — намісництва, генерал-губернаторства, губернії і повіти) відбивали, крім усього іншого, національно-колонізаторську політику царизму щодо українського народу, викриття якої — постійне завдання радянської історіографії.

Звичайно, створення історичного атласа Української РСР є дуже копіткою і трудомісткою справою. І щодо цього застереження професора В. К. Яцунського цілком справедливі. Але українська історіографія ще з дожовтневих часів має соціальну традицію історико-географічних досліджень, які створили значну джерельну базу для створення історичного атласа України. В творчій спадщині таких визначних істориків, як О. М. Лазаревський, Д. І. Багалій, Д. І. Яворницький та інші, спеціальні історико-географічні праці посідають досить чільне місце. Інтенсивна робота в цьому напрямі провадилась після Великої Жовтневої соціалістичної революції в Українській Академії наук, в системі якої навіть була спеціальна історико-географічна комісія. Остання видала кілька томів «Історико-географічного збірника». Ве-

лику цінність як першооснова творчої роботи над історичним атласом УРСР мають такі бібліографічні праці картографічних та історико-географічних матеріалів, видані в той період: П. Тутковський. Матеріали для бібліографії мапознавства України (Мапи, плани, атласи, альбоми, мапознавча література), ч. 1, К., 1924; Максименко. Матеріали до краєзнавчої бібліографії України. 1847—1929, К., 1930; В. А. Кордт. Матеріали до історії картографії України, К., 1931; та ін. Над складанням історико-географічних карт окремих територій України працювали й надрукували чимало їх В. Ляскоронський, Л. Падалка, І. Павловський та інші дослідники. У наш час вдалий досвід складання історико-географічних карт етнічного складу населення Української РСР на основі марксистсько-ленінської методології продемонстрував науковий співробітник Інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії ім. М. Т. Рильського АН УРСР В. Наулко в нещодавно опублікованому дослідженні «Етнічний склад населення Української РСР» (К., 1965).

При створенні історичного атласа України можна, використати багаторічний досвід роботи над матеріалами до історії міст і сіл УРСР науковців спеціалізованого відділу Інституту історії АН УРСР. Саме співробітники цього відділу, як мені здається, могли б скласти основу майбутнього відділу, сектору чи групи з історичної географії в Інституті історії АН УРСР, які б стали науково-координуючим центром, що зосередив би в собі основу наукової роботи над створенням історичного атласа УРСР. До видання ж такої відповідальної праці варто було б залучити висококваліфіковані кадри «Української Радянської Енциклопедії». У всякому разі цю роботу немає рації відкладати (тим більше, що в Москві робота над створенням історичного атласа СРСР розпочалась), а вже нині внести до державного плану Інституту історії АН УРСР тему колективного дослідження: «Створення історичного атласа Української РСР». І, звичайно річ, робота ця може дати плідні результати лише при залученні до неї істориків, географів, економістів, археологів, етнографів і мовознавців усієї України.

В. Г. САРБЕЙ

ДЕЯКІ ДУМКИ З ПРИВОДУ СТВОРЕННЯ ІСТОРИЧНОГО АТЛАСА УКРАЇНИ

Для наукової громадськості республіки дуже помітна відсутність посібника, за яким можна було б простежити, як виникали й розвивалися міста і села, перемішувалося населення, які політичні, економічні та культурні зміни сталися в житті українського народу. Ось чому хочеться вітати появу на сторінках «Українського історичного журналу» (1965 р., № 7) статті В. К. Яцуцького і гаряче підтримати його пропозицію про потребу підготовки історичного атласа Української РСР.

Відрядно, що в Інституті історії Академії наук СРСР уже розгорнулась робота над двотомним історичним атласом, у підготовці якого мають взяти участь наукові установи союзних республік й Української РСР зокрема. Виникає питання, як сполучити роботу над республіканським і загальносоюзним атласами так, щоб одна другій не тільки не перешкождала, а, навпаки, допомагала. Очевидно, роботу слід починати з розробки наукових принципів побудови та проспекту історичного атласа України, визначення кола джерел та організації їх вивчення. Потім на підставі ретельно вивчених джерел (літературних і архівних) підготувати карти для історичного атласа України. Цей атлас буде матеріалом для виготовлення зведених карт. При такій умові в союзному атласі не буде дублюватися частина карт республіканського атласа, а відбиватиметься основний його зміст.

Не беручи на себе сміливості запропонувати схему атласа, хочу висловити тільки деякі міркування з приводу його побудови. Атлас має відкриватися ґрунтовним вступом, що викладе основні засади його побудови, охарактеризує джерела, які послужили матеріалом для складання карт, схем, діаграм. Зважаючи на велику кількість і, головне, різноманітність джерел, їх характеристику доцільно робити по групах. Варто також подумати і над тим, чи не слід подати вступи до кожного розділу окремо.

Обов'язковими складовими частинами атласа мають бути розділи: 1. Природа. 2. Населення. 3. Історичні відомості. 4. Промисловість. 5. Сільське господарство. 6. Торгівля. Шляхи сполучення. 7. Наука. Культура. Освіта. Охорона здоров'я. Звичайно, можуть бути й інші розділи. В кожному з таких розділів слід подати групу карт, які б у сумі всебічно відтворювали той чи інший бік життя народу з найдавніших часів і до наших днів. Мають бути вміщені фізичні, геологічні і кліматичні карти, карти флори і фауни. Звичайно, карти мають відобразити основні етапи історії України. Величезні зміни сталися в адміністративному поділі українських земель

за роки Радянської влади. Хоча б основні з них мають відбитися на картах історичного атласа України.

Але не всі явища та події можна показати на картах, тому доцільно включити в атлас також діаграми і схеми. Крім того, кожную карту бажано супроводжувати текстовими поясненнями.

Готуючи історичний атлас, слід використати весь наявний картографічний матеріал. В основному, Україні присвячені підготовлені В. Кордтом і видані Київською археографічною комісією в 1910 р. «Материалы по истории русской картографии», вип. 2. Повніше картографічні матеріали представлені у першому випуску «Матеріалів до історії картографії України» (К., 1931), також підготовленим до друку В. Кордтом. Багато картографічних матеріалів зберігаються в державних архівах СРСР — у Центральному державному історичному архіві СРСР у Ленінграді, Центральному державному архіві Військово-Морського Флоту СРСР, Архіві Ленінградського відділення Інституту історії Академії наук СРСР, в центральних державних історичних архівах УРСР у Києві і Львові та деяких обласних державних архівах (Львівському, Чернівецькому, Закарпатському та ін.).

Бажливі дані можна відшукати в історико-географічних дослідженнях, літописах, російських офіційних географічних матеріалах XVI—XVII ст., ілюстраціях, переписних книгах 1654—1666 рр., Генеральних слідствах про маєтності 1729—1731 рр., Генеральному описі Лівобережної України 1765—1769 рр., Перших поземельних кадастрах Галичини, матеріалах Генерального межування 1784—1820 рр. Для вивчення адміністративно-територіального поділу, історії населених пунктів, освоєння нових територій, зміни ґрунтового і рослинного покриву тощо багато дають географічні і топографічні описи намісництва (1781—1820 рр.). Не треба забувати і про матеріали демографічного обліку населення (ревізії, церковні й адміністративно-поліцейські обліки населення, переписи). За походженням ці джерела різні, тому чимало доведеться попрацювати для того, щоб їх можна було ефективно використати. В зв'язку з цим необхідно заохочувати конкретні історико-географічні дослідження, які при цьому підпорядковувалися б загальному плану нагромадження матеріалу для атласа. До збирання матеріалів та їх опрацювання доцільно залучити широке коло установ і осіб. Наприклад, у виявленні й опрацюванні документів істотну допомогу можуть подати державні архіви.

Знайомство з літературою й архівними джерелами дозволяє твердити, що дещо перебільшені побоювання В. К. Яцунського з приводу джерел періоду феодалізму. За наявними матеріалами можна відтворити більш-менш повну мережу шкіл, шпиталів та інших закладів на Україні в XVII і XVIII ст.

Загальновідома істина, що політичні кордони ніколи не збігалися і не збігаються з етнічними, мовними і т. д. Не становить у цьому винятку і український народ. Наприклад, великі зміни у розселенні українців відбулися у XVII—XVIII ст. Складаючи карти, ці зміни потрібно враховувати. В зв'язку з цим викликає заперечення твердження В. К. Яцунського про необхідність триматися сучасних адміністративних меж. Очевидно, цього замало. Необхідно враховувати і ті адміністративні й етнічні межі, що фактично існували в той час, якого стосується карта.

Підготовка і видання історичного атласа України буде новим свідченням зрілості наукових кадрів республіки.

І. Л. БУТИЧ

Замітки

УТВОРЕННЯ УГОРСЬКО-РАДЯНСЬКОГО ТОВАРИСТВА (червень 1945 р.)

Культурна революція в Угорщині, яка розпочалася після визволення країни Радянською Армією і встановлення народно-демократичної влади, мала на меті формування нової людини, виховання у неї рис комуністичної ідеології і моралі. Боротьба за культурну революцію в Угорщині проходила в складних умовах. Частина угорської інтелігенції перебувала під сильним впливом буржуазної ідеології і проорокувала провал культурного будівництва, твердячи, що носіями культури можуть бути тільки так звані «вищі класи». Але більшість діячів культури, всупереч шаленому опору реакції, охоче включилась у соціалістичне будівництво. Письменники, художники, композитори почали глибоко вивчати культурну революцію в СРСР і застосовувати її досвід. Велику допомогу в цьому подали їм угорські письменники і митці, які повернулися з Радянського Союзу, де перебували в політичній еміграції.

9 червня 1965 р. трудящі Угорщини відзначали 20-річчя утворення Угорсько-радянського товариства*, яке відіграло значну роль у зміцненні й розвитку дружби між радянським і угорським народами.

В умовах хортістського режиму угорський народ не мав можливості знайомитись з економічними, політичними і культурними досягненнями СРСР. Крім брудних антирадянських фальшивок, в Угорщині тоді майже зовсім не видавалась література про життя у Радянському Союзі. Тому відразу після визволення країни серед широких кіл угорської громадськості посилювався інтерес до культурних досягнень Країни Рад. З кожним днем зростав потяг до вивчення російської мови. 27 квітня 1945 р. газета «Маї нап» повідомила, що тільки в одному Будапешті російську мову вивчає близько 10 тис. чоловік¹.

29 квітня 1945 р. міністерство освіти Угорщини запропонувало встановити тісні культурні зв'язки з Радянським Союзом. «Незважаючи на те,—повідомлялось у заяві міністерства,—що ми досі були відірвані від Радянського Союзу, ми повинні в першу чергу встановити з Радянським Союзом наукові і культурні зв'язки»².

Питання про глибоке ознайомлення з культурою Радянського Союзу ставили, зокрема, видатні діячі науки. У червні 1945 р. угорські вчені Секфю, Домановський, Шонта, Мартон на чолі з почесним членом Угорської Академії наук, лауреатом Нобелівської премії професором Альбертом Сентдерді взяли участь у ювілейній сесії Академії наук СРСР.

Професор Альберт Сентдерді 28 травня 1945 р. писав з Москви: «Мене в Москві вабили два бажання: побачити побудований тут світ, вияснити, що ми зможемо використати з досвіду цього світу. Другою метою було прагнення побачити російський народ у його власній країні...»³ В листі Сентдерді відзначав великі перетворення, здійснені за 28 років Радянської влади: «Світ, який я зустрів тут, справив на мене дуже сильне враження. Я глибоко переконаний, що нашу країну поставити знову на ноги ми зможемо, тільки застосовуючи ті принципи, які підняли цю країну»⁴. Закінчується лист словами: «Немає сумніву, що Радянський Союз допоможе нам, але тільки в тому випадку, коли ми самі зробимо все, що в наших силах. Ми бажаємо дружби з Радянським Союзом, і ця дружба повинна бути широкою і активною»⁵.

А. Сентдерді разом з групою угорських письменників опублікував відозву до

* До 1948 р. воно називалось Угорським товариством культурного зв'язку з СРСР.

¹ Центральний державний архів Жовтневої революції СРСР (далі — ЦДАЖР СРСР), ф. 4459, оп. 1, од. зб. 4022, арк. 8.

² Там же, арк. 11.

³ Там же, од. зб. 4023, арк. 79.

⁴ Там же, ф. 5283, оп. 17, од. зб. 115, арк. 15.

⁵ Там же, ф. 4459, оп. 1, од. зб. 4023, арк. 79.

інтелігенції Угорщини під назвою «Наша мета», де вказувалось, що угорська нація, яка перебувала на грані загибелі, врятована Радянською Армією⁶.

Прогресивна інтелігенція виступила як організатор Угорського товариства культурного зв'язку з СРСР. 9 червня 1945 р. в Будапешті відбулись організаційні збори, які поклали початок існуванню цього товариства. В них взяли участь понад 150 видатних діячів культури угорського народу — вчені, письменники, художники, артисти, композитори, а також діячі комуністичної, соціал-демократичної, національно-селянської партій та партії дрібних сільських господарів⁷. Учасники зборів заслухали звіт оргкомітету, було затверджено статут товариства і обрано його керівництво на чолі з відомим угорським письменником і журналістом Лайошем Зілахі. До складу керівництва ввійшли також професори університету Лайош Лігеті та Ласло Залович, письменник Дюла Гай. Почесним головою обрали академіка А. Сентдерді. Президія товариства складалася з 40 членів, серед яких були й представники демократичних партій.

Установчі збори товариства прийняли привітання Радянському уряду, в якому говорилось: «Визволення Угорщини непереможною Червоною Армією дало можливість вільного розумового й культурного розвитку в нашій країні. Ми ніколи не забудемо того, що на ґрунті, політимо кров'ю героїчних синів Радянського Союзу, тепер зростає і міцніє угорська культура, звільнена від німецько-фашистського впливу і зрадників батьківщини. Починаючи роботу по організації радянсько-угорських культурних зв'язків, ми бажаємо, щоб ці зв'язки зміцнювались до взаємного розуміння і глибокої, щирої дружби»⁸.

Таким чином, у червні 1945 р. було організаційно оформлене Угорське товариство культурного зв'язку з СРСР. Його керівництво правильно оцінило поставлені перед ним завдання. Голова товариства Л. Зілахі писав: «Потрібно надолужити упущене за десятиріччя і навіть — за сторіччя»⁹. Товариство поставило своїм завданням систематично інформувати своїх членів про політичні, економічні та культурні досягнення Країни Рад.

Інтерес до соціалістичних перетворень у нашій країні викликався і тим, що на території Радянського Союзу проживають споріднені угорцям народи, зокрема хантийці, мансійці. Д. Гай підкреслював у зверненні до угорської інтелігенції, що товариство буде знайомити усіх своїх членів і друзів з життям цих народів, які вносять свій вклад у справу економічного і культурного розвитку СРСР¹⁰.

Президія товариства накреслила план роботи на найближчий час. Уже в червні 1945 р. планувалось відкрити в Будапешті фотовиставку, присвячену Радянському Союзу, і клуб товариства, а також створити в усіх великих містах і населених пунктах місцеві організації товариства, налагодити організоване вивчення російської мови. Незабаром почав виходити журнал товариства під назвою «Йевенде» («Майбутнє»). У першому номері цього журналу докладно описано історію створення Угорсько-радянського товариства. В наступних номерах систематично висвітлювалась його діяльність. Так, у третьому номері була надрукована стаття про роботу товариства протягом одного місяця¹¹.

10 червня 1945 р. будапештські газети опублікували повідомлення про лист прем'єр-міністра Тимчасового Національного уряду президенту Угорської Академії наук, в якому з метою посилення угорсько-радянських культурних зв'язків пропонувалось перекласти і видати вибрані твори В. І. Леніна*.

Одночасно Тимчасовий уряд дав вказівку угорському літературному видавництву «Кішфалуді Таршашаг» видати твори російських дореволюційних і радянських письменників та поетів, а міністерству освіти — створити при всіх університетах кафебри російської мови і літератури й кафедру української мови та літератури — при Будапештському університеті. Було вирішено також провести підготовку до введення російської мови в середніх школах¹².

Діяльність товариства швидко поширювалась на всю Угорщину. Виникли його філіали у Дендеші, Сегеді, Дебрецені, Копошварі, Надьканіжі, Сігетварі, Солноці, Сексарді, Домбоварі, Залаегерсезі, Шопроні¹³. У Печі під керівництвом професора університету Шандора Де Ловіагуїна виникло Угорське товариство друзів Радянської Росії¹⁴.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, од. зб. 115, арк. 14.

⁷ Газ. «Правда», 20 червня 1945 р.

⁸ Там же.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, од. зб. 115, арк. 14.

¹⁰ Там же, арк. 18—19.

¹¹ Там же, арк. 20—22.

* У 1932 р. угорські комуністи-емігранти в СРСР вирішили видати твори В. І. Леніна в 12 томах. До 1939 р. було підготовлено тільки 5 томів.

¹² ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, од. зб. 114, арк. 71.

¹³ Там же, арк. 14.

¹⁴ Там же, арк. 54—56.

При Будапештському відділенні Угорсько-радянського товариства було організовано вісім курсів по вивченню російської мови. Вузи, при яких були створені кафедри російської мови і літератури, почали жваве листування з вузами Радянського Союзу. Вони просили вислати їм літературу, підручники, повідомляли про свою діяльність. Завідуючий бібліотекою Будапештського університету Ласло Матрői надіслав дирекції Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС мікрофільми з оригінальних документів Маркса — дев'ять його листів до Семере¹⁵.

В угорських театрах з успіхом йшла п'єса «Неспокійна старість» радянського драматурга Рахманова¹⁶. Твори радянської художньої літератури, що вийшли в Угорщині, мали велике виховне значення, були для угорських митців чудовим зразком мистецтва соціалістичного реалізму.

Великою популярністю користувалася фотовиставка «СРСР у праці і війні», організована у Будапешті Угорсько-радянським товариством в середині червня 1945 р. Тут експонувалися 500 фотознімків. У перший же день виставку відвідало 2,5 тис. чоловік. Газета «Сабадшаг» 28 серпня 1945 р. наводила слова одного з відвідувачів: «25 років були ми завішені залізними шторами. А тепер через цей невеличкий отвір — фотовиставку можемо побачити і зрозуміти правду»¹⁷. На прохання населення виставка була відкрита протягом ще чотирьох тижнів.

В Угорщину запрошувались з Радянського Союзу театральні колективи, ансамблі пісні й танцю. В серпні 1945 р. тут перебував Український державний ансамбль пісні і танцю, виступи якого користувались великою популярністю. Журнал «Сінгаз» («Театр») 22 серпня 1945 р. писав: «Перед нашими очима знову і знову проносяться танці, а в схвилюваній душі знову і знову відтворюються ті чудесні переживання, якими обдарували нас митці простого народу вільної України. Усі епітети здаються нам блідими і бідними, нездатними передати читачу чудо, яке за дві з половиною години перетворило сірі будні у яскраве свято...»¹⁸ Так само зустрічали трудящі Угорщини і виступи радянських театральних колективів.

Уже в перші роки свого існування Угорсько-радянське товариство виконало величезну і благородну роботу у важливій справі зміцнення і розвитку радянсько-угорської дружби.

В. І. ХУДАНІЧ

НОВИЙ ДОКУМЕНТ З ІСТОРІЇ ВЕЛИКОГО ЖОВТНЯ НА УКРАЇНІ

У працях, присвячених історії Великої Жовтневої соціалістичної революції на Україні, а також в бібліографічних довідниках з преси цього періоду нерідко згадується «Красное знамя» — легальна газета, орган районного комітету РСДРП(б) 8-ї армії Південно-Західного фронту. Одночасно в працях неодмінно робиться посилання на те, що досі науковцям не пощастило виявити жодного номера цієї газети. У фондах Державної історичної бібліотеки СРСР (Москва) нам вдалося знайти № 13 газети «Красное знамя». Виявлений номер дозволяє внести поправки і усунути неточності в бібліографічному описі видання і водночас скласти уявлення про друкований орган одного з більшовицьких комітетів у армії.

За форматом газета «Красное знамя» — невелика — в дві полоси, що становить чверть сучасної «Правди». В заголовку позначено: «Красное знамя, рабочая газета, орган районного комитета Рос. С.-Д.Р. партии большевиков 8-й армии, № 13, 17 ноября 1917 г. ц. 15 коп». Цікава деталь: військова більшовицька газета визнається як робітничка.

До останнього часу в історичній літературі «Красное знамя» визначалось як орган «більшовиків і інтернаціоналістів»¹. У архіві ІМЛ зберігається оригінал листа секретаря редакції цієї газети в ЦК РСДРП(б), де на друкованому бланку зазначено: «Редакция газеты «Красное знамя», комитета большевиков и интернационалистов VIII армии»². В номері 13 приписка «і інтернаціоналістів» відсутня. Це дає підставу твердити про зміни у більшовицькому комітеті і редакції газети на користь більшовиків, що сталися уже в процесі видання. Так, до речі, сталося і при виданні «Голоса пролетария» — органу Одеського комітету РСДРП(б).

¹⁵ ЦДАЖР СРСР, ф. 5283, оп. 17, од. зб. 114, арк. 22.

¹⁶ Там же, арк. 5.

¹⁷ Там же, од. зб. 115, арк. 22.

¹⁸ Там же, арк. 21.

¹ Переписка Секретаріата ЦК РСДРП(б) с местными партийными организациями, ноябрь 1917 г. — февраль 1918 г. Сборник документов, М., 1957, стор. 437.

² ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 1, од. зб. 361, арк. 10.

Публікація матеріалів у газеті починається з аншлагу, який закликає трудящих голосувати за список більшовиків під № 15 по Подільському округу. Далі йде матеріал під назвою «Радіограма Ради Народних Комісарів». При співставленні тексту «Радіограми» з опублікованим у творах В. І. Леніна зверненням під заголовком «Радіо всім»³ виявилось, що тексти повністю співпадають.

Далі в «Красном знамени» опубліковано звернення за підписом Голови Ради Народних Комісарів В. Ульянова (Леніна) «До населення»⁴, датоване 5 листопада 1917 р.

Рубрика «До армійського з'їзду» містить оголошення про відкриття останнього 20 листопада і заклик обирати на з'їзд виключно більшовиків. У повідомленні, озглавленому «Від районного комітету більшовиків 8-ї армії» говориться про підступність так званого революційного комітету 8-ї армії, який в газеті «Известия Армейского Комитета» № 176 від 12 листопада опублікував резолюцію проти визнання влади Рад.

Під рубрикою «Життя армії» опубліковано три самостійних матеріали. Перший — протокол під № 69 засідання дивізійного комітету піхотної дивізії (10 листопада). Там, зокрема, говориться: «Протестуємо проти безглуздих дописок в телеграмах і подібних агітацій з боку армійського комітету і взагалі старих, існуючих ще досі, вищих організацій... Ми вітаємо обновлений уряд...» В резолюції «62-х свідомих солдатів 1-ї батареї мартирної артилерійської дивізії зазначено: «...будемо виконувати лише розпорядження революційного уряду, висунутого 2-м Всеросійським з'їздом Робітничих і Солдатських депутатів». Третій матеріал містить резолюцію Могилівської ради робітничих і солдатських депутатів, яка визнає урядом Рад Народних Комісарів, як «єдину законну владу, що виникла в процесі революції і є результатом перемоги робітників і селян над контрреволюцією...»

У кінці газети зазначено, що за її видання відповідає редакційна колегія. Далі йде повідомлення від «Красного знамени», де зазначено підписну ціну на газету: 1 міс.—1 крб. 20 коп., 2 міс.—2 крб. 40 коп., 3 міс.—3 крб. 60 коп. Досі було відомо, що газета видавалась 3 рази на тиждень⁵. Підписна ціна на місяць і вартість одного номера газети дозволяє твердити, що «Красное знамя» виходило 8 раз на місяць. Вдалося встановити, що свій вихід газета почала 7 жовтня⁶, а припинено видання 11 грудня 1917 р.⁷ Наявність цих даних, а також датованого 17 листопада № 13 «Красного знамени» переконує в тому, що комплект цієї газети не перевищив би 25 примірників.

У газеті зазначено й адресу редакції «Могилів-Подільський, Армянська вул., буд. № 4. Друкарня Квашні».

Виявлений номер газети «Красное знамя» становить значний інтерес для істориків, що досліджують історію більшовицьких організацій на Україні, а також проблему Жовтневої революції, оскільки він є цікавим джерелом про події, що відбувалися тоді в армії. Хочеться сподіватись, що до п'ятидесятиріччя Великого Жовтня радянська наука поповниться цінними знахідками нових архівних джерел.

М. Ф. ДМИТРИЄНКО

ВІЙСЬКОВА ДІЯЛЬНІСТЬ О. І. ЄГОРОВА НА УКРАЇНІ

Маршал Радянського Союзу Олександр Ілліч Єгоров відомий радянському народові як талановитий полководець. З його ім'ям зв'язані славні перемоги молодії Червоної Армії в роки громадянської війни над внутрішньою і зовнішньою контрреволюцією. Разом з тим він увійшов в історію нашої армії як один з її організаторів. Великим був вклад О. І. Єгорова у зміцнення обороноздатності Радянського Союзу та його Збройних Сил у роки мирного соціалістичного будівництва.

Життєвий шлях О. І. Єгорова був тернистим. Народився 13 жовтня 1883 р.¹ в с. Лабазі Буцулуцького повіту Самарської губернії в бідній селянській родині. Його батько працював вантажником на Волзі. Сам Олександр Ілліч після закінчення міського училища працював ковалем у сільській майстерні. Одночасно, прагнучи

³ В. І. Ленін, Твори, т. 26, стор. 274—275.

⁴ Там же, стор. 260—262.

⁵ Газ. «Известия Армейского Комитета 8-й армии», № 154, 17 жовтня 1917 р.

⁶ Там же, № 146, 9 жовтня 1917 р.

⁷ Большевистские военно-революционные комитеты, сборник документов и материалов, М., 1958, стор. 493—494, де, зокрема говориться «...що в ніч на 11 грудня українські націоналістичні частини захопили редакцію і друкарню газети «Красное знамя»

¹ «Военно-исторический журнал», 1964, № 8, стор. 122.

до знання, він наполегливо займався самоосвітою. Це дозволило йому здати екстерном екзамен за середню школу.

Після призову в царську армію О. І. Єгорова направили в Казанську піхотну школу. В 1905 р. він не стоїть осторонь від підготовки школи до революції, і на цьому його військова кар'єра переривається. Знову повертається в армію в 1914 р. за призовом із запасу. Перебуваючи в діючій армії, О. І. Єгоров до початку Лютневої революції 1917 р. у званні підполковника командує полком.

В період Лютневої революції проводить пропагандистську роботу на фронті. В травні 1917 р. за агітацію серед солдатів проти наступу військово-польовий суд усуває О. І. Єгорова з посади і ув'язнює. Однак наступні події позбавили його від в'язниці. В жовтні солдати І-ої армії Північного фронту послали О. І. Єгорова своїм делегатом на Другий Всеросійський з'їзд рад робітничих і солдатських депутатів, де його обирають членом Всеросійського Центрального виконавчого комітету.

В дні Жовтневого збройного повстання О. І. Єгоров як керівник загону Червоної гвардії бере участь у поваленні Тимчасового уряду. На початку 1918 р. він член комісії, керованої В. І. Леніним, по розробці декрету про Червону Армію. Потім О. І. Єгоров призначається комісаром Всеросійського Головного штабу і одночасно головою Вищої атестаційної комісії по добору старих офіцерів для Червоної Армії.

За своїми політичними поглядами О. І. Єгоров з 1904 р. був у партії соціалістів-революціонерів, приминаючи до її лівого крила. Але провокаційна політика цих «захисників селянства» проти Радянської влади допомогла йому розгледіти їх справжнє обличчя, і Олександр Ілліч розірвав з есерами, про що відверто заявив у пресі, а в липні 1918 р. вступив до лав партії більшовиків. З того часу її волею він направляється на різні фронти громадянської війни, де виявляє себе мужнім солдатом революції, гідним захисником її завоювань.

Спочатку О. І. Єгоров призначається командуючим 9-ої армії, потім 10-ої 14-ої армій, військ Південного і Південно-Західного фронтів. Керовані ним з'єднання вкрили себе невмирущою славою в боях проти контрреволюційних військ Краснова, Денікіна, Врангеля та білополянців. За виявлений полководницький талант особисту хоробрість на фронтах громадянської війни О. І. Єгорова було нагороджено чотирма орденами Червоного Прапора і почесною зброєю.

Після закінчення громадянської війни уславлений полководець командує поспідовно Київським і Петроградським військовими округами, Окремою Кавказькою червонопрапорною армією, Українським і Білоруським військовими округами, а з 1931 р. його призначено начальником Генерального штабу Червоної Армії. В 1935 р. О. І. Єгорову — одному з перших у країні присвоєно звання Маршала Радянського Союзу.

На жаль, життя і діяльність цього визначного воєначальника в нашій військово-історичній літературі висвітлено недостатньо. За останні роки йому було присвячено лише кілька статей².

У цій замітці автор робить першу спробу узагальнити військово і частково теоретичну діяльність О. І. Єгорова на Україні, де він з квітня 1924 р. до листопада 1925 р. командував військами Українського військового округу (УВО).

О. І. Єгоров почав командувати військами УВО в період, коли Комуністична партія приступила до здійснення військової реформи, потреба якої була обумовлена внутрішнім становищем країни й армії, а також міжнародною обстановкою. Після закінчення громадянської війни хід міжнародних подій підтвердив правильність слів В. І. Леніна про те, що нам треба бути наготові. Було очевидно, що вороги країни Рад намагатимуться будь-якими шляхами зірвати наше соціалістичне будівництво і спробують, як говорив О. І. Єгоров, прошупати нас збройною рукою³. Треба було вжити термінових заходів по ліквідації розриву між вимогами оборони країни і бойовими можливостями, які на той час мала Червона Армія.

До розв'язання найважливіших питань військового будівництва Комуністична партія привернула увагу широкої армійської громадськості. Зі своїми поглядами з цих питань, поряд з М. В. Фрунзе, М. М. Тухачевським, Й. Е. Якіром, І. П. Уборевичем та ін., виступив і О. І. Єгоров. І цього разу він виявив неабиякі здібності військового теоретика, значення діяльності якого виходило далеко за межі Українського військового округу.

Першочерговим завданням, що його мала розв'язати військова реформа, це — зміцнення організаційної структури військ і насамперед — стрілецьких — головного роду військ. Суть принципів організаційної перебудови О. І. Єгоров викладає в статті «Платформа» или здравый смысл», вказуючи на те, що «ми повинні будувати

² Ф. Попов. Солдат, полководец, газ. «Красная звезда», 6 января 1963 г.; Н. Завалишин. Встречи с маршалом А. И. Егоровым, «Военно-исторический журнал», 1963, № 11; И. Мухомерец. Александр Егоров, кн. Полководцы гражданской войны, М., 1960.

³ А. И. Егоров. Речь при открытии I Украинской конференции ВНО, журн. «Армия и революция», 1925, № 2, стор. 16.

організацію найдосконалішу, яка найбільше відповідає всім вимогам армії і країни»⁴. Погляди О. І. Єгорова цілком поділяв М. В. Фрунзе, який вважав, що організація піхоти має відповідати реальному її озброєнню, зручності керування, зв'язку і мобілізаційним властивостям⁵.

Ці принципи і лягли в основу заходів Комуністичної партії по реорганізації всіх родів військ. Здійснення їх дозволило перетворити Червону Армію з організаційно відсталой на передову армію, яка відповідала вимогам воєнної радянської науки і сучасності.

Зміцнення системи організації військ, а також встановлення твердої системи комплектування армії, що ліквідувало основну причину плінності її особового складу, створили сприятливі умови для переходу до нормального бойового навчання військ. В. І. Ленін вказував, що вчити війська потрібно тому, що необхідно на війні. Щоб одержати перемогу в серйозній війні, писав він, треба оволодіти сучасною технікою і сучасним способом ведення війни⁶.

Виходячи з цих лєнінських вимог, О. І. Єгоров у бойовій підготовці підрозділів, частин і з'єднань головну увагу звертав на потребу докорінного поліпшення стрілецької і тактичної підготовки, бо від цього насамперед залежала їх міцність і стійкість у розв'язанні бойових завдань.

Враховуючи слабкі результати стрілецької підготовки військ УВО О. І. Єгоров зажадав від командування частин, щоб питання влучної бойової стрільби з усіх видів зброї були поставлені в основу всього навчання і відповідальності. Організацію практичного оволодіння мистецтвом стрільби потрібно поставити так, підкреслював він, щоб у практичному результаті мати влучний і могутній вогонь⁷.

З метою визначення чіткої методики навчання стрільби: рушничної, кулеметної, артилерійської, стрільби авіаторів з ініціативи О. І. Єгорова штаб округу в квітні 1925 р. організував Всеукраїнську стрілецьку виставку, в роботі якій взяли участь представники всіх частин і військово-учбових закладів. Учасники виставки обговорили завдання стрілецької підготовки, методику підготовки рушничного стрільця, кулеметника, гранатометника, артилериста та ін., а також ознайомились з тими винаходами, які сприяли поліпшенню стрілецької підготовки. Подібні стрілецькі наради проходили і в з'єднаннях УВО.

О. І. Єгоров звертав також увагу командного складу стрілецьких частин на важливість посилення виховної роботи в тому сенсі, щоб виховати у стрільця усвідомлення своєї сили і свого значення⁸.

В результаті вжитих заходів у військах УВО методика проведення занять з стрілецької підготовки поліпшилась, підвищилось почуття відповідальності командного складу за її організацію. За короткий час число особового складу стрілецьких частин, який виконував справи з гвинтівки, збільшилось більше ніж вдвоє, а з станкових кулеметів — майже втричі⁹.

В галузі тактичної підготовки О. І. Єгоров цілком поділяв погляди М. В. Фрунзе про те, що центр її ваги потрібно перенести на взвод¹⁰. Досвід тактичного навчання військ УВО в 1924 р. показав, що справа підготовки стрілецького взводу і керування ним у бою перебуває на низькому рівні. В зв'язку з цим перед командним складом, і насамперед командирами взводів, стояли дуже складні і відповідальні завдання.

В статті «Отделенный командир — подтянись!»¹¹ О. І. Єгоров висвітлив суть роботи командирів взводів по розв'язанню завдань тактичної підготовки. Практичні питання тактичної підготовки взводу О. І. Єгоров викладає в цілій серії своїх статей¹², які стали практичним посібником командирів взводів.

Разом з тим О. І. Єгоров, виходячи з завдань, які стояли перед військами, поставив питання про поліпшення теоретичної і практичної підготовки середнього командного складу у військових школах. Він запропонував переглянути їх програ-

⁴ А. И. Егоров. «Платформа» или здравый смысл, журн. «Военный вестник», 1924, № 34.

⁵ Газ. «Красная звезда», 3 серпня 1924 р.

⁶ Див. В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 129.

⁷ А. И. Егоров. Речь при открытии Всеукраинской стрелковой выставки, журн. «Армия и революция», 1925, № 2, стор. 24, 25.

⁸ А. И. Егоров. Опыты определения огневой силы пехотной группы, журн. «Военный вестник», 1924, № 8, стор. 21.

⁹ Центральний державний архів Радянської армії (ЦДАРА), ф. 25899, оп. 1, спр. 239, арк. 15.

¹⁰ М. В. Фрунзе. Армия и академики, журн. «Военный вестник», 1924, № 29, стор. 1.

¹¹ А. И. Егоров. Отделенный командир — подтянись!, журн. «Красная рота», 1926, № 7—8, стор. 6.

¹² Див. А. И. Егоров. Боевая подготовка взвода, журн. «Армия и революция», 1925, №№ 1, 2, 4, 5.

ми, виключити з них другорядні предмети і як критерій взяти «принцип проведення через усю програму навчання чіткої і яскравої лінії основ стрілецько-тактичних дисциплін і практичних методів їх здійснення»¹³.

Велику увагу він приділяв питанню вдосконалення практичного досвіду командного складу безпосередньо в частинах. Для досягнення цього, вказував О. І. Єгоров, — кінце потрібне проведення спеціальних вправ¹⁴. Такими вправами стали впроваджені військові ігри, польові поїздки, військові навчання та ін. Вони допомагали командирам набутти практичні навички керування частинами і підрозділами в бойовій обстановці, що дуже позитивно позначалося на навчанні військ.

У наказі про бойову підготовку на літній період 1925 р. О. І. Єгоров вимагав тісного пов'язання тактичної підготовки частин з стрілецькою, виховувати з червоноармійця відмінного бійця, який уміє досконало використати свою зброю в різних умовах бойової обстановки. Пропонувалося ширше практикувати 3—4-денні виходи в поле для проведення тактичного навчання на різноманітній місцевості і для залучення частин до похідного руху. Було дано вказівку — одну третину тактичного навчання проводити вночі¹⁵.

І коли в 1926 р. табірний період навчання і військові маневри в УВО були проведені на високому рівні, то в цьому немала заслуга О. І. Єгорова. Новий командуючий військами УВО Й. Е. Якір у своєму наказі відзначав, що під час маневрів командний склад швидко і загалом правильно орієнтувався в обстановці й приймав рішення, задовільно керував військами¹⁶. Поліпшення польової підготовки частин і підвищення їх боєздатності було визнано Реввійськрадою округу¹⁷ і ЦК КП(б)У¹⁸.

Важливим засобом дальшого підвищення бойової могутності Червоної Армії О. І. Єгоров вважав військово-наукову роботу. Але в її організації мали місце істотні недоліки. Вона в ряді випадків слабо пов'язувалась з практичними питаннями військового будівництва і роботою громадських оборонних організацій. З метою усунення цих недоліків і чіткого визначення змісту роботи військово-наукових організацій (ВНО) у квітні 1925 р. була скликана Перша Українська конференція ВНО, на якій О. І. Єгоров виступив з промовою про мету і завдання ВНО¹⁹. Він указав, що предметом дослідження ВНО мають стати всі питання, які обумовлюють високу боєздатність армії, починаючи з найпростіших елементів підготовки допризовника і кінчаючи вищими елементами тактики і стратегії²⁰. При цьому конференція відзначила, що успішне дослідження цих проблем можливе тільки на основі застосування марксистсько-ленінського діалектичного методу.

Конференція закликала широку армійську громадськість, і насамперед комуністів до участі в військово-науковій роботі. Її рішення відіграли важливу роль у підвищенні активності і поліпшенні роботи первинних осередків ВНО у військових частинах, а також у цивільних установах по зміцненню оборони РСР.

Виключно гостро і принципово О. І. Єгоров ставив питання про політичне виховання червоноармійця і участь командного складу в розв'язанні цього завдання. «Ми підійшли до такого періоду життя нашої Червоної Армії, — писав О. І. Єгоров, — коли треба з усією твердістю і рішучістю сказати, що серед командного складу не тільки не повинно бути пасивних до політосвітньої роботи осіб, але що таким особам не місце в лавах Червоної Армії. І ми це проведемо в життя твердо і неухильно»²¹.

Особливу увагу виявляв О. І. Єгоров до зміцнення військової дисципліни. В цьому він невідступно керувався вказівкою В. І. Леніна про те, що для перемоги над ворогом «...потрібна величезна боротьба, потрібна залізна, військова дисципліна»²². В своїй статті «Дисципліна и еще раз дисциплина»²³ О. І. Єгоров, спираючись на ленінські положення, дав глибоке і всебічне обґрунтування значення військової дисципліни, шляхи її виховання. О. І. Єгоров указував, що обстановка в майбутній війні буде складною, напруженою. Без загартування характеру, сили

¹³ А. И. Егоров. Стрелково-тактическая школа для среднего комсостава, журн. «Военный вестник», 1924, № 32, стор. 52.

¹⁴ А. И. Егоров. Подготовка комсостава, журн. «Военный вестник», 1925, № 38, стор. 2.

¹⁵ Приказ войскам Украины и Крыма № 184, от 25 марта 1925 г., журн. «Армия и революция», 1925, № 1, стор. 10.

¹⁶ ЦДАРА, ф. 25899, оп. 2, спр. 73, арк. 14.

¹⁷ Там же, ф. 4, оп. 1, спр. 271, арк. 4.

¹⁸ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 145, од. зб. 18, арк. 139.

¹⁹ А. И. Егоров. Речь при открытии I Украинской конференции ВНО, журн. «Армия и революция», 1925, № 2, стор. 16.

²⁰ А. И. Егоров. Задачи журнала, журн. «Армия и революция», 1925, № 1, стор. 8.

²¹ А. И. Егоров. Ближайшие перспективы, журн. «Красная рота», 1924, № 43—44, стор. 9.

²² В. І. Ленін. Твори, т. 30, стор. 393.

волі, нервів і фізичної витривалості навіть усвідомлення свого обов'язку не дає можливості досягти необхідних успіхів. Звідси командуючий округу робить висновок: «поряд з розвитком і зміцненням у бійців свідомості мети і завдань боротьби, треба поставити на реальний ґрунт і питання військового виховання, пронизуючи їх суровою школою навчання в умовах, близьких до бойової дійсності»²⁴.

Аналізуючи стан військової дисципліни в окрузі, О. І. Єгоров відзначав наявність фактів порушення основних її принципів і вимагав рішуче покласти край небезпечним перекрученням у дисциплінарній практиці. Важливу роль в цьому відіграла нарада командирів і начальників політвідділів, скликана командуючим і Політичним управлінням УВО в вересні 1925 р. Нарада звернула увагу на неприпустимість приниження гідності червоноармійця, вказала, що приклад у зміцненні дисципліни повинен показувати командний склад. Боротьба проти перекручень дисциплінарної практики і за зміцнення військової дисципліни, підкреслила нарада, повинна бути систематичною і неперимрною²⁵. Керуючись вимогами наради і виконуючи їх, командири, політпрацівники, партійні і комсомольські організації УВО вдосконалювали форми і методи роботи по зміцненню дисципліни у військах.

Будучи командуючим військами округу, О. І. Єгоров в той же час брав активну участь в організації і проведенні оборонно-масової роботи серед трудящих мас України. Обраний заступником голови «Доброхіма» України, він багато зробив у справі пропаганди воєнно-хімічних знань і протихімічного захисту. За рік осередки «Доброхіма», організували 900 воєнних кутків, 500 гуртків воєнно-хімічних знань, 2000 хімічних лабораторій-пересувок, видали 400 тис. прим. різної літератури. До літа 1925 р. працювало вже 2 тис. осередків, у яких налічувалось 250 тис. чол.²⁶

Розв'язанню завдань зміцнення оборони нашої країни і підвищенню могутності Радянських Збройних Сил О. І. Єгоров віддав усі свої знання й організаторські здібності.

Безпідставно репресований, він загинув у розквіті творчих сил. Нині партія повернула добре ім'я цьому чудовому полководцеві, життєвий шлях якого є прикладом беззавітного служіння народові.

Д. Д. ПИХА

З ІСТОРІЇ БІЛЬШОВИЦЬКОГО ПІДПІЛЛЯ НА УКРАЇНІ В КВІТНІ — ЧЕРВНІ 1918 р.

Окупація України німцями навесні 1918 р. змусила партію більшовиків докорінно змінити форми і методи своєї роботи в масах. Завдання перегрупування сил виконала Таганрозька нарада, яка відбулася 19—20 квітня 1918 р. На нараді було реорганізовано радянський уряд України. Замість Народного Секретаріату було створено бюро «дев'ятку» по керівництву партизансько-повстанським рухом на Україні, а також обрано Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У¹. Оргбюро і «дев'ятка» стали центральними органами по керівництву підпільними більшовицькими організаціями та партизансько-повстанськими загонами.

Значну роль у створенні більшовицького підпілля на Україні відіграла Всеукраїнська нарада більшовиків, що відбулася у Києві 26 травня 1918 р. Вона обрала тимчасовий Всеукраїнський підпільний партійний комітет у складі 7 чоловік. Отже на Україні було створено два партійні центри: закордонний — Оргбюро і на окупованій території — Всеукраїнський партійний комітет. Обидва центри розгорнули діяльну роботу по створенню широкої сітки більшовицьких організацій, ревкомів та по викриттю контрреволюційної суті гетьманщини і мобілізації трудящих на боротьбу проти інтервентів.

Підпілля було значно зміцнено кадрами. Так, з Москви у Катеринослав був направлений М. М. Майоров, у Донбас — М. В. Реут², в Одесу — І. М. Крейсберг, Я. Б. Гамарник, М. В. Голубенко, А. Я. Янковська, В. Бухарцева³, у Харків — В. Ф. Логінов, І. Ф. Смирнов (Ласточкин)⁴, в район Поділля — П. І. Гішвалінер, О. В. Сне-

²³ А. І. Єгоров. Дисципліна и еще раз дисципліна, журн. «Красная рота», 1925, № 6, стор. 3.

²⁴ Там же, стор. 5.

²⁵ Журн. «Красная рота», 1925, № 18—19, стор. 105.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 1, оп. 2, спр. 1717, арк. 184.

¹ Про діяльність Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У див. «Український історичний журнал», 1964, № 5, стор. 43—57.

² Журн. «Літопис революції», 1928, № 4, стор. 21.

³ Спогади про перший з'їзд КП(б)У, К., 1958, стор. 195.

⁴ Журн. «Літопис революції», 1925, № 2, стор. 11.

гов⁵. Протягом 2—3 місяців Оргбюро направило на Україну кілька сот членів більшовицької партії⁶.

Перші підпільні організації були створені у Києві, Катеринославі, Донбасі, Харкові. У Києві було створено тимчасовий губернський підпільний комітет і губернське організаційне бюро, які здійснювали загальне керівництво підпільною роботою в районах міста та губернії. З допомогою організаційного бюро були створені підпільні організації в Черкасах, Ржищеві. З Чигирином, Ходорковим та організаціями інших міст губернії були встановлені зв'язки⁷.

Київська губернська організація установила зв'язки з чернігівськими і поліськими більшовиками і подавала їм допомогу. Поліський комітет, місцем перебування якого був Гомель, було обрано незабаром після окупації на підпільних зборах очолив його роботу Н. Ф. Манькін⁸. Комітет здійснював керівництво не лише організаціями Білорусії (Мозирський, Речницький, Калиновичський, Жлобинський, Рогачовський, Биховський і Бобруйський райони), а й частиною організацій Чернігівської губернії, зокрема Городнянською, Добрянською і Семенівською⁹. Чернігівський губком і губревком було обрано наприкінці травня 1918 р. на губернському партійному з'їзді, де були присутні 38 делегатів від 7 повітів. До його складу ввійшло 7 чоловік: О. І. Соколовська, Д. С. Самусь, К. Г. Листопад, П. Д. Кобець, Є. І. Петровський, О. І. Соколовський, Н. І. Точоний¹⁰. Чернігівський комітет установив зв'язки з київськими підпільниками, а також з Оргбюро в Москві і ЦК РКП(б).

Значна робота по створенню більшовицького підпілля була проведена комуністами Поділля та Волині. Завдяки наполегливій роботі агентів Оргбюро і комуністів, залишених для підпільної роботи на місцях, протягом травня—червня відновились і створились нові підпільні організації у Вінниці, Проскуріві, Могильові, Балті, Литині, Хмільнику, Немирові, Кам'янці-Подільському, Ямполі¹¹. Здійснював керівництво організаціями Поділля губернський партійний комітет, роботу якого очолював О. В. Снегов. У цей же період підпільні більшовицькі організації були створені на Волині у містах Житомирі, Шепетівці, Козятині та в інших повітах губернії. Між Київською, Подільською, Волинською, Поліською і Чернігівською організаціями встановились тісні зв'язки.

Другим центром, навколо якого групувались підпільні організації, був Харків. Харківська організація відновила свою роботу в перших числах квітня 1918 р. Ще до окупації в місті була залишена більшовицька п'ятірка, на яку покладалось завдання по організації і створенню підпілля. Наприкінці квітня 1918 р. на загальних зборах більшовиків було обрано міський комітет партії¹². На цей період відновили свою роботу також Люботинська, Сумська, Ізюмська, Полтавська, Кременчуцька і Луганська підпільні організації, які тримали зв'язок з більшовиками Харкова. Кременчуцька організація створила в місті партійні осередки серед профспілки махорочників, полтавська — серед друкарів, кравців, панчішників, залізничників¹³. Ці дві організації тримали зв'язок з навколишніми селами. Величезну допомогу в налагодженні контактів між Харківським комітетом та прилеглими до нього районами, подав посланий Оргбюро В. Ф. Логинов.

Підпільні організації Донбасу групувались навколо Луганської більшовицької організації. Луганський районний партійний комітет, створений у перші дні окупації, мав зв'язки з районами Донбасу, а також Москвою, Харковом і Катеринославою¹⁴. При допомозі більшовиків Луганська почали відновлювати роботу підпільні організації і в інших районах. На початку травня 1918 р. була створена організація в Краматорську, до складу якої входили: Ф. Белобров, А. Чикірісов, Е. Тимченко, Л. Скряга та інші¹⁵. Ще до початку окупації в Константинівці міський комітет партії залишив ініціативну групу в складі І. Прищепи, Н. Яндульського, Р. Василенка, яка організувала більшовицьке підпілля в місті та установила зв'язки з

⁵ Спогади про перший з'їзд КП(б)У, стор. 128.

⁶ Історія КП(б)У в матеріалах і документах, випуск другий, 1917—1920 рр., Партвидав ЦК КП(б)У, 1934, стор. 354.

⁷ Там же, стор. 346.

⁸ Спогади про перший з'їзд КП(б)У, стор. 180, 181.

⁹ Там же, стор. 175.

¹⁰ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, Чернігів, 1958, стор. 150, 151.

¹¹ Спогади про перший з'їзд КП(б)У, стор. 129.

¹² Г. Л. Сапожников, З Харківського підпілля в 1918 році, журн. «Літопис революції», 1930, № 2, стор. 153.

¹³ В. Логинов. Из истории гетмано-петлюровского подполья, журн. «Летопись революции», 1925, № 2, стор. 12, 13.

¹⁴ Спогади про перший з'їзд КП(б)У, стор. 70.

¹⁵ А. Чикірісов. Краматорцы под сапогом оккупантов и белогвардейцев. «Борьба за Октябрь на Артемовщине», изд-во «Пролетарий», 1929, стор. 306.

комуністами Горлівки, Дружівки і Краматорська¹⁶. Лисичанський районний комітет партії залишив на заводах невеличкі групи більшовиків, які уже в перші дні окупації створили партійні осередки¹⁷.

В тісному контакті з більшовицькими організаціями Донбасу працювали і комуністи Катеринослава. Катеринославська губерньська організація відновила свою роботу наприкінці квітня 1918 р. і вже на початку червня була однією з найбільших на Україні. Ще напередодні відступу радянських військ із міста, Катеринославський комітет виділив для підпільної роботи кілька працівників¹⁸. Підпільники створили більшовицькі осередки у кравців, деревообробників, друкарів. На окремих підприємствах, де було 1—2 члени партії, створювалися партійні групи. Всього в Катеринославі наприкінці червня налічувалось 18 нелегальних організацій, в роботі яких брало участь понад двісті членів партії¹⁹. Значну допомогу в роботі катеринославським більшовикам подав член Оргбюро по скликанню I з'їзду КП(б)У М. М. Майоров.

Значна роль у боротьбі проти німецьких окупантів належить більшовикам Одеси. В місті було створено загальноміський комітет на чолі з А. Трофимовим. Незабаром обираються партійні комітети Залізничного, Пересипсько-Слободського, Молдаванського, Морського та Міського районів. В Міському районі також були створені на ряді заводів і фабрик первинні партійні організації.

Партійні осередки створюються і в районі Пересипу. Найбільша організація існувала на заводі РОПІТ і в її складі налічувалось 50 чоловік. Другим за чисельністю був партосередок електростанції. На інших підприємствах існували партійні осередки, в яких працювало від 3-х до 15 членів партії²⁰. У квітні 1918 р. підпільні організації міста налічували близько 150 комуністів. Особливо поживалась робота підпільних організацій Одеси, коли за завданням Оргбюро сюди для постійної роботи приїхали досвідчені комуністи І. Крейсберг, Я. Гамарник, М. Голубенко, А. Яновська, В. Бухарцева²¹.

Одеська партійна організація встановила зв'язки з комуністами Херсонської і Таврійської губерній, де на цей час уже відновили роботу місцеві партійні організації. Так, у травні 1918 р. утворюється Херсонський партійний комітет, який очолювали Б. Михайлович, Г. Гойлов²². У червні була скликана міська конференція Миколаєва, на якій обрано партійний комітет у складі А. Гордона, І. Чигрина, Ц. Беляєвської²³. У травні утворюється більшовицький комітет у Єлисаветграді²⁴.

Керуючись вказівками Оргбюро, Одеський міський комітет у червні скликав нараду партійних організацій Миколаєва, Херсона і Єлисаветграда, на якій було обрано Одеський обласний комітет, який здійснював керівництво підпільною роботою Таврійської і Херсонської губерній.

Такі ж обласні партійні комітети утворюються напередодні I з'їзду КП(б)У і в інших районах України. Зокрема, обласне бюро Донецько-Криворізького басейну обрали представники від партійних організацій Харківської, Катеринославської губерній і частини області Війська Донського. Для кращого керівництва більшовицьким підпіллям вся територія області була поділена на два райони і ряд підрайонів, по яких для подання допомоги в налагодженні партійної роботи були розподілені члени обласного бюро²⁵.

Київське обласне бюро Комуністичної партії України було обране з представників партійних організацій Київської, Чернігівської, Полтавської, Волинської, Подільської і частини Могилівської і Мінської губерній. До складу обкому входили досвідчені партійні працівники: М. Майоров, М. Тарногородський, П. Слинко, С. Дробніс та О. Соколовська, яка рішенням ЦК КП(б)У була переведена в липні з Чернігівського губкому для підпільної роботи на Київщину²⁶.

Отже, під керівництвом Оргбюро і з допомогою ЦК РКП(б) при активній ро-

¹⁶ А. Чикирисов. Краматорцы под сапогом оккупантов и белогвардейцев. «Борьба за Октябрь на Артемовщине», изд-во «Пролетарий», 1929, стор. 315.

¹⁷ М. Звонарев. Лысчанский район в период гражданской войны, «Борьба за Октябрь на Артемовщине», стор. 323.

¹⁸ С. Гопнер. Від березня 1917 до березня 1918 року. Борці за Жовтень розповідають (Спогади учасників боротьби за владу Рад на Катеринославщині), Дніпропетровськ, 1957, стор. 64.

¹⁹ Спогади про перший з'їзд КП(б)У, стор. 59.

²⁰ А. Алагаров. Одесская районная подпольная организация большевиков на Пересыпи в 1918—1919 гг., збірник «Октябрь на Одешине», Одесса, 1927, стор. 406.

²¹ Спогади про перший з'їзд КП(б)У, стор. 195.

²² Г. Голубев, З. Орлова. Розгром іноземної інтервенції і буржуазної контрреволюції на Херсонщині, збірник статей «Сорок років Радянської влади на Херсонщині», Херсон, 1957, стор. 35.

²³ Николаевщина в годы иностранной военной интервенции, Херсон, 1962, стор. 7.

²⁴ Борьба за владу Рад на Елисаветградщині, Кіровоград, 1957, стор. 70.

²⁵ Журн. «Коммунист», 1918, № 6, стор. 7.

боті комуністів, залишених для підпільної роботи напередодні окупації, протягом 2—3 місяців були створені три обласні комітети, навколо яких групувалась робота 140 місських і районних більшовицьких підпільних організацій окупованої України²⁷.

Оргбюро, Тимчасовий всеукраїнський комітет та партійні організації на місцях значну увагу приділяли створенню більшовицького підпілля на селі. Київська губерньська підпільна організація значну допомогу подала в організації підпільних більшовицьких організацій в Каневському, Черкаському, Київському, Таращанському, Звенигородському та інших повітах губернії.

Значну увагу створенню підпільних організацій на селі приділяв Чернігівський губернський комітет партії. При його допомозі у Добрянці та Дроздовці на Городнянщині створюються численні партійні організації. Партійні осередки та групи були створені також у Ніжинському, Козелецькому, Сосницькому, Конотопському, Гомельському, Чернігівському та в інших повітах губернії.

У Херсонській губернії сільські партійні організації були створені у Каховці, Бериславі, Британах, Дудчані, Маячківці, Великолепетині та в інших населених пунктах²⁸. На Полтавщині добре був налагоджений зв'язок з селами у Прилуцькому повіті. Цю роботу здійснював повітовий партійний комітет, очолюваний Д. Я. Носенко.

Створення в ряді губерній підпільних організацій, партійних осередків та груп в сільській місцевості сприяло зміцненню союзу робітничого класу і селянства, посиленню боротьби народних мас проти окупантів та буржуазно-націоналістичної контрреволюції. Слід також зазначити, що до I з'їзду КП(б)У в окремих губерніях (Катеринославській, Волинській і Харківській) ще не було належного зв'язку з повітами і селами.

В. І. Ленін уважно стежив за подіями на Україні та в інших окупованих німцями областях, великого значення надавав розгортанню народної війни проти загарбників. Ще на початку січня 1918 р. він дав вказівку створити Центральний партизанський штаб для керівництва боротьбою трудящих в тилу ворога. Після підписання Брестського договору штаб було реорганізовано і його функції почав виконувати особливий відділ Опероду, роботу якого очолював С. І. Аралов. Володимир Ілліч давав вказівки про необхідність допомоги українським більшовикам у створенні революційних комітетів та військово-революційних штабів, які б стали основними ланками в керівництві партизансько-повстанським рухом²⁹.

З ініціативи В. І. Леніна при особливому розвідувальному відділі було організовано школу підричників. Згодом їх відсилали в партизанські загони на Україну³⁰.

Безпосередньо питанням створення ревкомів та партизанських загонів на Україні займалось Бюро для керівництва повстанською боротьбою, яке було створено на Таганрозькій нараді. Бюро («дев'ятка») здійснювало свою роботу в тісному контакті з Оперодом. Постійним представником при відділі був І. А. Баварський. З окупованої території приїжджали в Оперод для одержання вказівок по розгортанню партизанської війни М. Г. Кропив'янський, М. П. Кирпоніс, Н. І. Точоний. В свою чергу вони інформували про воєнну і політичну обстановку на Україні. Повстанське бюро випустило «Короткий довідник по утворенню військово-революційних комітетів», керуючись яким підпільні партійні організації та ревкоми створювали партизанські загони та військові штаби і здійснювали керівництво повстанським рухом³¹.

Створенням ревкомів, партизанських загонів на місцях займались партійні організації та відряджені Оргбюро і «дев'яткою» працівники, які проходили відповідну підготовку в Опероді або в нейтральній зоні. Так, Київський військово-революційний комітет за вказівками губкому на початку червня 1918 р. випустив звернення до робітників і селян, в якому закликав створювати ревкоми, які повинні здійснювати керівництво партизансько-повстанською боротьбою. Одним з перших на Київщині було створено Каневський ревком, який наприкінці літа 1918 р. організував ряд партизанських загонів³². На Черкащині партизанські загони були створені в Сунках, Балаклії, Тернівці, Плєскачівці та в інших селах. Найбільший загін організувався в Білозир'ї, в складі якого перебувало понад 600 партизан³³. В Радомишльському повіті

²⁶ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, 1820, арк. 4.

²⁷ Ю. В. Шиловцев. О большевистском подполье на Украине в 1918 году. Ученые записки, труды кафедры истории КПСС, т. 7, изд-во Харьковского университета, Харьков, 1959, стор. 287.

²⁸ Г. Голубев, З. Орлова. Назв. праця, стор. 35.

²⁹ С. І. Аралов. Великі, незабутні роки, Боротьба за перемогу радянської влади на Чернігівщині, стор. 106.

³⁰ С. І. Аралов. Ленин нас вел к победе, М., 1962, стор. 49.

³¹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 2, од. зб. 17, арк. 2.

³² С. В. Гавриленко. Пам'ять про них житиме вічно. До історії більшовицьких організацій на Черкащині, Черкаси, 1958, стор. 102.

³³ С. П. Менчинський. На станції Бобринській. До історії більшовицьких організацій на Черкащині, Черкаси, 1958, стор. 23—24.

в ряді сіл теж були створені партизанські загони і групи. У Коростишеві повстанцями командував комуніст К. Гилевин, у Радомишлі — Г. Власенко³⁴.

На Чернігівщині військово-революційні комітети створювались під керівництвом губкому партії та губревкому при активній участі і допомозі Повстанського штабу Чернігівщини і частини Полтавщини. Особливо значну роботу в організації ревкомів на місцях проводили члени Чернігівського губревкому Є. І. Петровський, О. І. Соколовська та К. Г. Листопад, які виїжджали в Городню, Козелиць, Конотоп та Ніжин і подавали практичну допомогу в розгортанні повстансько-партизанської боротьби³⁵.

Значно поживилась робота по організації партизанських загонів після прибуття в Чернігівську губернію за завданням Оргбюро і «дев'ятки» — М. Г. Кропив'янського (травень 1918 р.). Як особливий уповноважений Центрального військово-штабу Чернігівщини і частини Полтавщини, Кропив'янський встановив зв'язок з Чернігівським губкомом, губревкомом, повітовими партійними комітетами, ревкомами та партизансько-повстанськими загонами. Крім Центрального штабу діяли ще чотири місцеві штаби в Вертіївці, Мильниках, хуторі Каблуківці і Носівці³⁶.

У Доббасі центром партизансько-повстанського руху став Луганськ, де зразу ж після захоплення його німцями більшовики створили підпільний ревком, під керівництвом якого проходило формування партизанських загонів. На Катеринославщині, одночасно з організацією більшовицького підпілля було створено і військово-революційний комітет, який налагодив зв'язки з повітами губернії та організував ряд партизанських загонів.

Активна робота по створенню партизанських загонів розгорнулась в Подільській губернії. Очолив її підпільний губернський комітет, яким керував О. В. Снегов. Значну допомогу місцевим більшовикам в налагодженні військової роботи подала група працівників, відряджених Оргбюро³⁷.

Таким чином наприкінці червня 1918 р. при активній діяльності Оргбюро, Тимчасового всеукраїнського комітету, Повстанського бюро («дев'ятки»), губернських та повітових партійних організацій, при допомозі ЦК РКП(б) і особисто В. І. Леніна, в переважній більшості населених пунктів України були створені революційні комітети, військові штаби, які стали органами підготовки збройного повстання, організаторами на місцях партизанського руху проти окупантів.

Однією з складних проблем, яку доводилося розв'язувати більшовицьким організаціям і революційним комітетам в умовах окупації, було забезпечення зброєю партизанських загонів. Значну допомогу у розв'язанні цього завдання подавав Оперод, роботу якого особисто контролював В. І. Ленін. Він вимагав від працівників цього відділу, щоб вони подавали всебічну допомогу українським партизанам зброєю, вибуховими речовинами, боєприпасами та ін. Зброєю, яку виділяв Оперод для транспортування на Україну, одержував уповноважений «дев'ятки» І. А. Баварський³⁸. Транспортували зброю військові частини, розташовані у нейтральній зоні. Так, лише 1-й Червоний козачий полк, який перебував у Почепі, протягом червня — липня 1918 р. переправив на Україну 1700 гвинтівок, 22 кулемети і 1500 гранат. Кілька разів у Київ доставляв транспорт зброї Я. Рудник³⁹, для партизанів Чернігівщини та частини Полтавщини доставляв зброю співробітник Оргбюро і активний учасник більшовицького підпілля на Чернігівщині К. Т. Неровня, а також У. Р. Стоян, Ф. Єременко, В. Я. Бабко та ін.

Одночасно із зброєю на окуповану територію доставлялася велика кількість агітаційно-пропагандистської літератури. Від українського відділу при народному комісаріаті в справах національностей партійні організації і ревкоми одержували праці В. І. Леніна, газети «Правда», «Красная Армия», «Известия», «Беднота»⁴⁰. Постійну допомогу в пересиланні літератури подавав ЦК РКП(б), який виділяв для цієї роботи своїх уповноважених⁴¹. Багато інструкцій, листівок надсило на Україну Оргбюро і «дев'ятка». Лише Оргбюро до липня 1918 р. на окуповану територію переправило: повідомлень про скликання I з'їзду КП(б)У — 15 тисяч, інструкцій — 20 тисяч, Маніфесту Всеукраїнського Центрального Виконавчого Комітету — 50 тисяч та 20 пудів іншої літератури⁴².

³⁴ Спогади про перший з'їзд КП(б)У, стор. 186.

³⁵ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 124, оп. 1, од. зб. 1820, арк. 4.

³⁶ А. С. Бубнов. История одного партизанского штаба, Сборник «Этапы большого пути», М., 1962, стор. 246.

³⁷ Спогади про перший з'їзд КП(б)У, стор. 130.

³⁸ С. И. Аралов, Ленин нас вел к победе, стор. 50.

³⁹ В. М. Примаков. Борьба за советскую власть на Украине, Сборник «Этапы большого пути», М., 1962, стор. 192.

⁴⁰ Документы о разгроме германских оккупантов на Украине в 1918 году, М., 1942, стор. 166—167.

⁴¹ ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 4, од. зб. 2, арк. 240.

⁴² ПА ІПП ЦК КП України, ф. 1, оп. 13, од. зб. 2, арк. 191.

Газети і листівки друкувались і в окремих містах та повітових центрах України. Зокрема, одеські більшовики випускали газету «Голос революції», а потім «Голос пролетария», в Катеринославі виходили газета «Молот»⁴³, у Гомелі — «Полеский коммунист»⁴⁴, у Чернігові — «Рабочий и крестьянин»⁴⁵, у Києві з 15 червня 1918 р. почав виходити журнал «Коммунист»⁴⁶.

Так в тяжкі дні австро-німецької окупації на Україні відбувалася консолідація партійних сил. Зміцнюючи свої зв'язки з найширшими масами трудящих, комуністи України готували їх до наступних переможних битв.

І. П. КОСТЕНКО

ПРО УЧАСТЬ БАТРАКІВ І СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКИХ РОБІТНИКІВ УКРАЇНИ В СОЦІАЛІСТИЧНОМУ БУДІВНИЦТВІ НА СЕЛІ В 1926—1929 рр.

Робітники радгоспів, лісових господарств та батраки, складаючи значну категорію сільського населення, в роки індустріалізації країни і підготовки масового колгоспного руху під керівництвом Комуністичної партії відіграли велику роль у соціалістичному перетворенні села. На Україні в 1927 р. в радгоспах і лісових господарствах постійно і терміново працювало 312 567 чоловік, а в 1929 р. — 284 849, у селянських господарствах в 1927 р. було 431 540 батраків¹, а на початку 1929 р. — 633 000². Щоб зрушити з місця цю велику політичну силу, залучити її до активного соціалістичного будівництва на селі, Комуністична партія використовувала різноманітні засоби виховання. Необхідно було розбудити в батракові класову самосвідомість, підняти його політичний і культурний рівень, втягнути до активного політичного й економічного життя села, до соціалістичного будівництва. В цьому партія велику допомогу подали профспілки. Профспілка сільськогосподарських і лісових робітників (СГЛР) об'єднувала робітників радгоспів та інших державних підприємств у сільській місцевості, а також батраків, які працювали в куркульських і трудових селянських господарствах. Робітники радгоспів мали значний політичний і організаційний вплив на батраків, тому об'єднання їх в одній профспілці сприяло зростанню класової свідомості батраків, підвищенню їх політичної активності. Спілка сільськогосподарських і лісових робітників, створена в країні 1919 р. з ініціативи і під керівництвом В. І. Леніна, на Україні вже в 1924 р. об'єднувала 75 200³, а в січні 1930 р. — 285 000 трудівників⁴. Однак це зростання не було достатнім, оскільки в 1926 р. спілка охоплювала лише 13,7% батраків республіки⁵.

Різкий перелом у політичній роботі серед трудового селянства настав після XV з'їзду партії і ряду постанов ЦК ВКП(б), що націлювали партійні організації на широке залучення батраків і робітників радгоспів до соціалістичного будівництва на селі⁶. Так, ЦК ВКП(б) у постанові від 17 лютого 1927 р. «Про роботу серед лісових та сільськогосподарських робітників» вказував на необхідність посилення ролі сільськогосподарських робітників у всьому житті країни. ЦК вимагав посиленого зростання лав СГЛР, виховання профактиву, залучення батраків до політичної і господарської роботи на селі. Необхідно було готувати кадри для соціалістичного будівництва з числа батраків і сільгоспробітників. Для цього ЦК ВКП(б) вимагав широко залучати їх до партшкіл, робітфаків і вузів, а також на курси трактористів, агрономів, механізаторів кооперативних і артільних господарств та ін. ЦК ВКП(б) вказував на необхідність активного залучення їх до лав партії і комсомолу, закликав до поліпшення партійного керівництва профспілкою СГЛР⁷.

Згідно з постановою ЦК ВКП(б) відповідну постанову ухвалив ЦК КП(б)У. Керуючись цими директивами, партійні організації на місцях енергійно викорінюва-

⁴³ Історія КП(б)У в документах і матеріалах, випуск другий, стор. 340.

⁴⁴ Протоколи I-го съезда КП(б)У, М., 1918, стор. 103.

⁴⁵ Боротьба за перемогу Радянської влади на Чернігівщині, стор. 151.

⁴⁶ Второй съезд КП(б)У (протоколы). Издательство «Пролетарий», 1927, стор. 22.

¹ Збірник статистично-економічних відомостей про сільське господарство України, вид. II, Харків, 1930, стор. 12—15.

² «Народное хозяйство СССР» (Статистический справочник), М., 1932, стор. 478.

³ Газ. «Наймит», 25 січня 1929 р.

⁴ «Народное хозяйство УРСР», К., 1935, стор. 4.

⁵ В. Кліменко. Наймитські права, Харків, 1930, стор. 4.

⁶ «Комуністична партія про роботу серед сільськогосподарських та лісових робітників», Харків, 1930, стор. 3.

⁷ Там же.

ли недоліки в роботі серед батраків і сільгоспробітників. Так, наприклад, Харківський окружком партії в березні 1928 р. заслухав на бюро питання про роботу серед батраків, а в червні 1929 р. обговорив його на пленумі окружкому⁸. Робота серед батраків обговорювалась на пленумах усіх окружкомів партії республіки, на багатьох районних партійних активах, а також у первинних парторганізаціях⁹, які вжили ряд заходів щодо зміцнення керівних органів профспілки СГЛР комуністами й батраками, залучали батраків до політичної і господарської роботи на селі, готували їх до вступу в партію. На кінець 1929 р. з 21 552 комуністів-селян республіки батраків було 4 935, 93 з яких стали секретарями сільських партійних організацій¹⁰. Під керівництвом партійних організацій профспілка стала наполегливіше готувати батраків і сільгоспробітників до вступу їх у спілку. Так, якщо в 1926 р. з кожних 100 батраків спілкою було охоплено 13,7, то в 1929 р.—уже 30¹¹.

Велику роботу серед батраків і сільгоспробітників проводили хатн-читальні, червоні кутки радгоспів і сіл, а також батрацькі клуби.

В період соціалістичної реконструкції народного господарства Комуністична партія звертала особливу увагу на підготовку кадрів, виданих справі соціалізму, здатних вирішувати завдання соціалістичного будівництва в місті й на селі. Такі кадри готувалися головним чином з робітничої, батрацької і бідняцької, а також середняцької молоді. Тільки в 1929—1930 рр. на робітфакі і в вузи України вступило понад 18 тис. трудівників села. Спілка СГЛР організувала в 1929 р. в Харкові, Києві й Одесі шестимісячні підготовчі курси для вступу на робітфакі і вузи, де навчалось понад 240 чоловік¹². Того ж року на Україні спеціальні курси готували батраків для вступу до військових училищ¹³. В 1929—1930 рр. Всеукраїнська Рада профспілок з 606 місць на робітфаках України виділила 230 місць для батраків і сільгоспробітників¹⁴, які незабаром стали інженерами, агрономами, вчителями, лікарями, організаторами колгоспного виробництва, полеводами, колгоспними механізаторами й активно включилися в соціалістичне будівництво на селі.

В 1929 р. Всеукраїнська Рада профспілок направила працівників індустріальних спілок в робіткоми і сількоми спілки СГЛР для надання їм допомоги. Фабзавкоми брали шефство над робіткоми і сількоми. Окружками і райкоми партії, первинні партійні організації систематично проводили збори і районні конференції батраків і бідноти, а також збори жінок-батрачок, на яких селяни ставили запитання, що їх хвилювали, брали активну участь у дебатах.

Свідченням посилення політичної свідомості й активності сільгоспробітників і батраків на селі було їх прагнення вступити до лав партії. На 1 січня 1927 р. в лавах парторганізації України було 1326 батраків і сільгоспробітників¹⁵, а на початку 1903 р.—близько 5 тис.¹⁶. Проте зростання лав партії за рахунок батраків було ще недостатнім. Саме тому партійні організації і надалі наполегливо займалися цим важливим питанням.

Партійні організації республіки широко залучали батраків і сільгоспробітників у виборну кампанію до Рад і до роботи в Радах. Для надання допомоги сільським партійним організаціям під час перевиборів Рад у 1928—1929 рр. окружками і райкоми КП(б)У направили в села з міст, за неповними даними, понад 15 тис. комуністів і безпартійних робітників¹⁷. Вибори проходили в умовах жорстокої класової боротьби проти курукулів, які намагалися пролізти до Рад. Щоб дати їм відсіч, партійні організації підняли все трудове селянство, яке особливо серйозно поставилося до висування кандидатів до Рад. З 16 731 кандидатури, висунутих профспілками до Рад, по республіці було обрано 14 тис., або понад 81%¹⁸. Якщо в 1927 р. до Рад було обрано тільки 0,5% батраків і сільгоспробітників, то в 1929 р.—5,7%¹⁹.

Із збільшенням числа батраків і бідняків у сільрадах середняки сміливіше і з більшою охотою віддавали свої голоси за них. У квітні 1929 р. кореспондент газети «Наймит» писав, що Врадіївський сільробітком Первомайської округи очолив батрак Богданов, який уклав 200 трудових договорів, провів 12 кушових зборів членів профспілки СГЛР разом з біднотою. На перевибори з'явилось понад 80% батраків.

⁸ «Резолюція IV Пленуму Харківського ОК КП(б)У», Харків, 1929, стор. 15.

⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1-69, од. зб. 81, арк. 14.

¹⁰ Там же.

¹¹ Газ. «Наймит», 5 травня 1929 р.

¹² Журн. «На допомогу профробітникам», 1929, № 3, стор. 10.

¹³ Газ. «Беднота», 26 квітня 1929 р.

¹⁴ Журн. «На допомогу профробітникам», 1929, № 9, стор. 19.

¹⁵ «Стан та робота спілки сільськогосподарських та лісових робітників РСРП на Україні», Харків, 1929, стор. 82.

¹⁶ Журн. «Партактивіст», 1930, № 2, стор. 10.

¹⁷ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—62, од. зб. 69, арк. 2.

¹⁸ «Стан та робота спілки сільськогосподарських та лісових робітників РСРП на Україні», стор. 14.

¹⁹ ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 1—63, од. зб. 138, арк. 88.

До складу сільських Рад було обрано 34 батраки, в тому числі 7 жінок, 2 батраки стали головами Рад, 1 — заступником, 3 — членами ревізійної комісії і 2 — членами президії сільських Рад²⁰. Такі ж повідомлення надійшли з Харківської, Дніпропетровської, Проскурівської та інших округ республіки²¹. Вибори до Рад показали наскільки підвищилася роль батраків і бідноти у всьому житті села. Під керівництвом робітничого класу вони тісніше згуртувалися, посилили боротьбу проти куркульства, похвалили роботу Рад та інших сільських організацій.

Успіхи соціалістичного будівництва дали можливість Комуністичній партії Радянському уряду на початку 1928 р. перейти до широкого наступу на капіталістичні елементи міста й села — куркулів і пепманів, щоб забезпечити місто хлібом зменшити змичку між містом і селом, створити умови для масового колгоспного руху. У боротьбі з куркульством партія і Радянська влада з допомогою робітничого класу загартували трудове селянство. На зборах, присвячених обговоренню плану хлібозаготівлі, батраки, біднота й середняки Сіговської сільради Одеської округи записали у своєму рішенні: «Збори вітають Радянський уряд за надану велику допомогу під час неурожайних років і постановляють: здати державі лишки хліба і рішуче вимагати виконання плану хлібозаготівель від куркулів»²².

Значно активізували роботу на селі низові органи та члени профспілки СГЛР. В Харківській окрузі в хлібозаготівельній кампанії 1928—1929 рр. брало участь 78 голів сільробіткомів, 80 голів і секретарів робіткомів, понад 500 батраків і робітників радгоспів. Крім того, 400 членів профспілки СГЛР взяли участь у перевірці роботи сільрад²³.

Сільські парторганізації республіки з допомогою профспілки СГЛР в 1929 р. створили з робітників радгоспів і батраків 3400 робітничих бригад, які об'єднали 20 105 чоловік²⁴ і провели значну політичну й організаторську роботу серед бідноти й середняків.

Величезну роль у боротьбі проти куркульства відіграло трудове законодавство. В квітні 1925 р. РНК СРСР ухвалила «Тимчасові правила про умови застосування підсобної найманої праці в селянських господарствах», а в липні 1929 р., враховуючи нагромаджений досвід, внесла поправки до «Тимчасових правил...» і видала їх під тією ж назвою. Згідно з положеннями «Тимчасових правил» в республіці були ухвалені закони на захист прав батраків відповідно до місцевих умов. Соціальне страхування сільгоспробітників і батраків також забезпечувалося радянськими законами. До виплачуваної заробітної плати батракові куркульські господарства вносили 22% страхівесків, сільські громади — 10%, а трудові селянські господарства, що наймали робочу силу — 6%. У захисті трудових і правових інтересів батраків особливо велике значення мали трудові договори. На Україні в 1925 р. їх було укладено 120 тис., а в першому півріччі 1929 р. — 141 200²⁵. Завдяки договірній кампанії у багатьох районах республіки протягом 1929 р. вдалося підвищити зарплату батракам²⁶.

Яскравим проявом політичної зрілості й активності батраків були антикуркульські страйки, що набули найбільшої гостроти на Україні влітку й восени 1929 р., особливо в Одеській, Ніжинській, Харківській, Дніпропетровській, Херсонській та інших округах республіки. Так, на виноградниках куркулів у сс. Британи та Основа на Херсонщині страйками було охоплено майже 1700 чоловік²⁷. Під керівництвом партійних організацій і з активною допомогою профспілок страйки перетворювалися в боротьбу за ліквідацію куркульства як класу. Батраки вимагали відняти у куркулів землю, господарства і створити на їх базі радгоспи й колгоспи, що і було зроблено партійними і радянськими органами на місцях²⁸. Робітники харківських заводів тракторного, «Серп і молот», херсонських заводів та інших підприємств УРСР організували надпланові роботи, щоб допомогти селу, проводили збори й мітинги солідарності з страйкуючими батраками²⁹. Допомога індустріальних робітників окриллила батраків, підняла їх на останній рішучий бій проти класового ворога.

1929 р. увійшов в історію нашої партії і країни як рік великого перелому в усіх галузях соціалістичного будівництва. У сільському господарстві суть цього перелому полягає в тому, що широкі бідняцько-середняцькі прошарки різко повернули

²⁰ Газ. «Наймит», 5 квітня 1929 р.

²¹ Газ. «Наймит», 3 лютого 1929 р.

²² ПА ІІП ЦК КП України, ф. 1, оп. 179, од. зб. 67, арк. 324.

²³ «Звіт Харківського окружного комітету ІV (8) з'їздові спілок», Харків, 1929, стор. 21.

²⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. 5451, оп. 14, спр. 112, арк. 119.

²⁵ В. Клименко. Азбука професійної грамоти наймита, Харків, 1929, стор. 3.

²⁶ ЦДАЖР УРСР, ф. 2605, оп. 3, спр. 2, арк. 2.

²⁷ Газ. «Пролетарий», 6 липня 1929 р.; газ. «Наймит», 16 червня 1929 р.

²⁸ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 21, арк. 104.

²⁹ «Стан та робота сільськогосподарських та лісових робітників СРСР на Україні», стор. 29.

в бік колгоспів. Почався масовий колгоспний рух. Сільськогосподарські робітники і батраки були найбільш активними борцями за перемогу колгоспного ладу, опорою Радянської влади на селі, «передовою армією переробки всього сільського життя... на ґрунті спільної, об'єднаної, товариської праці»³⁰.

Комуністична партія підготувала батраків і бідняків до розуміння того, що соціалістичний устрій забезпечить їм знищення куркульської експлуатації, розкриє шлях до заможного життя. Спілка СГЛР під керівництвом Комуністичної партії розгорнула велику роботу по колгоспному будівництву. По всій республіці, як відзначав ЦК КП(б)У, батраки й бідняки проявили свою класову свідомість у боротьбі за суцільну колективізацію і ліквідацію куркульства як класу. Ця боротьба вимагала скасування закону про дозвіл оренди землі і застосування найманої праці в одноосібних селянських господарствах. 1 квітня 1930 р. постановою ЦВК і РНК СРСР в районах суцільної колективізації було заборонено використання найманої праці й орендування землі. Таким чином, суцільна колективізація і ліквідація куркульства як класу докорінно змінювали становище батраків. Вони ставали колгоспниками, володарями колгоспного господарства, своєї долі, назавжди звільнялись від будь-якої експлуатації.

Це добре розуміло батрацтво. Ось чому його активність у період масового колгоспного руху підвищилася. Наприклад, спілка СГЛР республіки відібрала для керівної роботи в колгоспах понад 290 робітників радгоспів і батраків³¹. Радгоспи і сільськогосподарська кооперація підготували в 1929—1930 рр. для роботи в колгоспах близько 40 тис. агрономів, землевпорядників, трактористів, рахівників та інших працівників³². Про активну участь батраків і робітників радгоспів у соціалістичному будівництві на селі свідчить той факт, що наприкінці 1929 і на початку 1930 рр. в республіці 6588 чоловік подали заяви про вступ до Комуністичної партії³³.

Партійні й профспілкові організації в цей період проводили збори і конференції, на яких трудове селянство просило партійні і радянські органи розкуркулювати глитаїв, виганяти їх з районів і округ. В результаті перемоги колгоспного ладу на Україні було ліквідовано близько 200 тис. куркульських господарств, а майно їх передано до усупільненого фонду колгоспів³⁴. Сотні тисяч батраків, експлуатованих раніше куркулями, стали колгоспниками. Частина їх переходила на постійну роботу в радгоспи, МТС, а частина вливалась до лав індустріального робітничого класу. З початком масового колгоспного руху і до XVI з'їзду ВКП(б) на Україні вступило до колгоспів 139 740 сімей батраків, а по СРСР — 653 380³⁵.

Колгоспний лад змінив соціальне обличчя села. Він створив нові соціалістичні виробничі відносини на селі і разом з тим змінив соціальний стан батраків, які в перший-ліпший момент могли тепер знайти роботу, стати повноправними членами колгоспів. Широкий світлий шлях колгоспного життя відкрився перед колишніми батраками.

Ф. А. ЯРМИШ

РЕВОЛЮЦІЙНА ДІЯЛЬНІСТЬ А. А. КОСТЮШКА-ВАЛЮЖАНИЧА НА УКРАЇНІ

Серед багатьох представників ленінської гвардії, які вписали героїчні сторінки в історію революційної боротьби робітничого класу Росії та України з кривавим царизмом під час першої російської революції, є ім'я А. А. Костюшка-Валюжанича, який народився в Казані 16 червня 1876 р. у сім'ї піхотного офіцера-дворянина. А. А. Костюшко-Валюжанич закінчив 3-ю казанську гімназію, Псковський кадетський корпус, а в 1896 р. — Павловське військове училище в Петербурзі. Перед ним відкривалася блискуча військова кар'єра. Але увагу привернули робітничий рух, марксистські ідеї, і він включився в активну боротьбу на боці революційного пролетаріату. Служив в армії недовго: влітку 1897 р. вийшов у запас через хворобу очей і того самого року вступив до Ново-Олександрійського сільськогосподарського інституту (Львівська губернія). Тут Костюшко набуває першого досвіду революційної боротьби з царизмом, активно працюючи в нелегальному марксистському

³⁰ В. І. Ленін. Твори, т. 29, стор. 24.

³¹ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 149, арк. 129.

³² ЦДАЖР УРСР, ф. 2754, оп. 11, спр. 896, арк. 30.

³³ ЦДАЖР УРСР, ф. 2841, оп. 1, спр. 258, арк. 67.

³⁴ П. Постышев. Советская Украина на подъеме. Политический отчет ЦК КП(б)У XII съезду КП(б)У, Харьков, 1934, стор. 39.

³⁵ «Колхозы СССР», М., 1931, стор. 259.

гуртку. В 1899 р. Костюшко стає одним з вожаків революційного студентства, з що його разом з іншими було виключено з інституту і 6 квітня 1899 р. терміново вислано з Ново-Олександрії під таємний нагляд поліції¹. Та він ховається від поліції, влаштовується десятником на будівництві мосту в Самарі і живе серед робітників Покровської слободи. У вересні 1899 р. йому вдалося вступити за конкурсом до Вищого гірничого училища в м. Катеринославі, де він перебував до березні 1903 р. Тут у 1900 р. Костюшка-Валюжанича було прийнято до РСДРП, тут формується марксистсько-ленінський світогляд більшовика. У цей час Катеринославський комітет РСДРП спочатку очолював І. В. Бабушкін, а потім — інший вірний учень і соратник В. І. Леніна — В. А. Шелгунов. А. А. Костюшко-Валюжанич долає хитання в бік «економізму» і стає послідовником іскрівського напрямку. Як керівник соціал-демократичної організації студентів Вищого гірничого училища та Організаційного комітету студентів Костюшко водночас веде нелегальну агітаційно-пропагандистську роботу серед робітників на заводах, у робітничому селищі Чечелівці. Тут же працювала 19-річна Степанида Жмуркіна («Таня»), активістка іскрівського соціал-демократичного організації, яка згодом стала його дружиною.

У 1900 р. Костюшко виконує важливе доручення комітету РСДРП — збирає кошти у фонд страйкової боротьби. Коли це стало відомо царській охоронці, директор Департаменту поліції 11 грудня 1900 р. запропонував начальнику Катеринославського губерньського жандармського управління посилювати нагляд за А. Костюшком і встановити, хто його підтримує².

Активна діяльність іскрівських соціал-демократичних організацій на Україні та видання з ініціативи І. В. Бабушкіна Катеринославської нелегальної газети «Южный рабочий» бентежили царський уряд. Серед діячів іскрівської організації в Катеринославі поліція особливо пильну увагу звертала і на студента гірничого училища А. А. Костюшка-Валюжанича³. Таємні агенти Зубатова, що прибули до Катеринослава, стежили за кожним кроком членів Катеринославського комітету РСДРП. Знаючи про це, Костюшко хотів скористатися зі своєї хвороби, щоб одержати термінову відпустку і виїхати з Катеринослава. Лікар училища в листопаді 1901 р. клопотав перед директором про надання відпустки Костюшкові для лікування гострого ревматизму. Йому навіть видали допомогу в розмірі 50 крб.⁴ Але політичні події, що почали бурхливо розвиватися, перешкодили здійсненню цього наміру. Ще в січні 1901 р. царський уряд оголосив, що 183 студенти Київського університету підуть у солдати «за безпорядки». Це викликало піднесення студентського руху в країні, дало поштовх до виступу студентів Катеринославського Вищого гірничого училища в березні 1901 р. і привело до тимчасового закриття училища. Розправа над харківськими студентами у грудні 1901 р. була новим приводом для їх виступів у Катеринославі. Організаційний комітет студентів Вищого гірничого училища з ініціативи Костюшка-Валюжанича запропонував Катеринославському комітету РСДРП організувати спільну демонстрацію робітників і студентів проти царського самодержавства. Була проведена велика підготовча робота на заводах і серед ремісників. Комітет видав ряд прокламацій, у яких роз'яснював робітникам і студентам політичне значення демонстрації.

В середині грудня 1901 р. демонстрація відбулася. Ленінська «Искра» присвятила катеринославським грудневим подіям кілька кореспонденцій, де було відображено бойовий дух демонстрантів та дії царської адміністрації, яка з допомогою батальйону солдатів і козаків на чолі з губернатором графом фон Келлером організувала масове побиття всіх, хто був у районі демонстрації⁵.

15 грудня «Костя» (Костюшко) йшов попереду демонстрантів. Розгорнувши червоний прапор з написом «Геть самодержавство!», він вигукував революційні лозунги. Його збили з ніг козаки. С. Жмуркіна допомогла йому дістатися додому, а 16 грудня ватажок студентської молоді знову брав участь у демонстрації на Чечелівці.

22 грудня 1901 р. Костюшка-Валюжанича було заарештовано. Разом з С. Жмуркіною вони спочатку перебували в поліції, а згодом їх перевели до губерньської тюрми⁶. Під час обшуку на квартирі А. А. Костюшка-Валюжанича жандарми знайшли червоний прапор, записну книжку з адресами, 23 різних прокламацій, а також його рукописну доповідь, що узагальнювала досвід підготовки й проведення демонстрацій у Катеринославі⁷. Сповнений глибокої віри в справу боротьби робітничого класу, А. А. Костюшко-Валюжанич закінчував свою доповідь такими словами: «Події

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. Міністерства юстиції (далі — МЮ), 1899, оп. 8, спр. 136, арк. 34.

² ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1898, спр. 4, ч. 18, арк. 20, 29.

³ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1901, спр. 850, т. 7, арк. 2—5.

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. МЮ, 1901, оп. 10, спр. 430, арк. 53.

⁵ Газ. «Искра», №№ 14, 17, 1902 р.

⁶ ЦДАЖР СРСР, ф. МЮ, 1901, оп. 10, спр. 430, арк. 19.

⁷ Там же, арк. 173.

минулого року у великих містах обіцяють повторитися весною, тільки в більш різкій формі, і можна сподіватися, що з 1902 р. Катеринослав буде вже не співучаючим глядачем, а активним учасником боротьби за політичне визволення Росії».⁸

Револуційні події в Катеринославі, зокрема політичні демонстрації з лозунгами «Геть самодержавство!», очолювані ленінсько-іскрівською соціал-демократичною організацією, у 1902 р. набули особливо широкого розмаху і повністю підтвердили висновки молодого революціонера.

На слідстві А. А. Костюшко показав себе гідним представником іскрівського напрямку. Він відкинув звинувачення, що проти нього висували, відмовився давати показання, назвати осіб, які брали активну участь у революційному русі. Тим самим він не дав царським слідчим нічого, що могло б допомогти розкрити нелегальну діяльність Катеринославського комітету РСДРП. У зв'язку з цим прокурор зробив такий висновок: «Наслідки обшуку при дізнанні всіх знайдених у Костюшка рукописів, а також і дані ним на допиті пояснення, ухильні й брехливі, без будь-яких ознак розкаяння, вказують, безсумнівно, на те, що він перебуває в числі переконаних і заподальливих діячів революційної пропаганди»⁹.

Груднева демонстрація підготувала ґрунт для іншої. 17 лютого 1902 р. на заклик Катеринославського комітету РСДРП робітники ще з більшою силою продемонстрували свою ненависть до царського самодержавства. У березні 1902 р. 54 політичних в'язня Катеринославської губернської тюрми на знак протесту проти знущань над ними оголосили голодовку, що тривала 7 днів¹⁰. Серед них був і А. А. Костюшко-Валужанич. Катеринославський комітет РСДРП широко інформував робітників про події в тюрмі і закликав їх до боротьби. Щоб ізолювати політичних в'язнів від соціал-демократичної організації, губернатор граф фон Келлер і начальник Катеринославського губернського жандармського управління генерал Делло вирішили «віддалити деяких в'язнів, які погано впливають на оточуючих, в інші тюрми губернії». 27 березня 1902 р. А. Костюшко, К. Томигас, А. Красношохов були переведені у Новомосковську повітову в'язницю¹¹, звідки Костюшко 28 серпня 1902 р. відправив прохання на ім'я міністра юстиції, щоб його в зв'язку з хворобою і необхідністю лікування до вироку звільнили з ув'язнення і передали під нагляд поліції^{12—13}. Але це прохання залишилося без відповіді. Справа А. А. Костюшка та інших 17 товаришів, заарештованих за участь у грудневій політичній демонстрації 1901 р., була вирішена в адміністративному порядку. З «наказу Височайшого» від 12 лютого 1903 р. Костюшка засудили на п'ять років заслання. До заслання було засуджено також С. Жмуркіну та деяких інших робітників. Коли стало відомо про цей вирок, Катеринославський комітет РСДРП і Організаційний комітет студентів-гірників розпочали широку кампанію за їх визволення, за відміну вироку, за прилюдний суд, за повалення царського самодержавства. 4 березня 1903 р. це питання розглядалось на студентській сході¹⁴.

У прокламаціях, що видавалися Катеринославським комітетом РСДРП, та в «Бюлетенях» Організаційного комітету студентів гірничого училища були заклики до повалення царського самодержавства, викривалися насильства й безчинства над народом¹⁵. Ленінська «Искра» високо оцінила цю діяльність, відзначаючи, що «весь цей час Організаційний комітет училища випускав за своїм підписом листівки з либоким політичним змістом, а також інші революційні видання»¹⁶.

Відправку в заслання А. А. Костюшка-Валужанича та його товаришів було призначено в ніч на 10 березня 1903 р. Катеринославська соціал-демократична організація вирішила влаштувати їм проводи. Об 11 годині вечора на вокзалі зібралось багато робітників і студентів. Щоб зірвати проводи, катеринославська охоранка відправила їх раніше призначеного часу. Студентів і робітників вигнали з приміщення вокзалу. І вони, співаючи революційних пісень, попрямували до міста. Було заарештовано 32 учасника цих проводів, у тому числі 17 студентів¹⁷. 6 липня 1903 р. А. А. Костюшко-Валужанич та С. Жмуркіна прибули в Якутськ. Коли на початку 904 р. тут було одержано матеріали II з'їзду партії, А. А. Костюшко без будь-яких агань став на бік В. І. Леніна¹⁸.

Нестерпні умови для політичних в'язнів, що були створені в Якутську за на-

⁸ Революция 1905—1907 гг. на Украине, т. I, К., 1955, стор. 246.

⁹ ЦДАЖР СРСР, ф. МЮ, 1901, оп. 10, спр. 430, арк. 195.

¹⁰ Державний архів Дніпропетровської області, ф. 9, спр. 375, арк. 260.

¹¹ Там же, арк. 266.

^{12—13} ЦДАЖР СРСР, ф. МЮ, 1901, оп. 10, спр. 430, арк. 53.

¹⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1898, спр. 3, ч. 213, т. 13, арк. 9.

¹⁵ Там же, арк. 7.

¹⁶ Газ. «Искра», 1 квітня 1903 р.

¹⁷ ЦДАЖР СРСР, ф. ДП, ОВ, 1898, спр. 3, ч. 213, т. 13, арк. 8.

¹⁸ П. Петров. Из истории революционной деятельности ссыльных большевиков в Якутии, Якутск, 1952, стор. 59.

казом уряду, викликали в лютому 1904 р. збройний протест, що пролунав на всю Росію. Керівна роль в його організації належала В. К. Курнатовському і А. А. Костюшко-Валюжаничу. 18 днів над будинком якута Романова, де забарикадувалися й тримали оборону проти поліції та солдатів політичні в'язні, полум'янів червоної прапор. 6 березня при найжорстокішому обстрілі стін «Романівки» А. А. Костюшка було тяжко поранено. Сили були нерівні. Разом з усіма учасниками протесту А. А. Костюшка було засуджено до 12 років каторги.

Револуція 1905 р. застає А. А. Костюшка-Валюжанича в Іркутській в'язниці. Навіть тюремні трати не могли втримати революціонера. 30 серпня 1905 р. він втік, Доїхавши до Чити, з паспортом на ім'я Йосифа Григоровича з допомогою комітету РСДРП влаштується техніком у залізничних майстернях. Разом з І. В. Бабушкіним і В. К. Курнатовським А. А. Костюшко очолив читинське збройне повстання і «Читинську республіку». Він — член читинського комітету РСДРП, голова Ради робітничих дружин та Ради солдатських і козачих депутатів. Його безмежна сміливість та військові знання, а також досвід агітатора допомогли Читинському комітету партії забезпечити перехід місцевого гарнізону на бік революції, захопити зброю, озброїти й навчити нею володіти робітників.

Після поразки Московського збройного повстання до Сибіру для придушення виступів робітників і кривавої розправи над повстанцями цар надіслав каральні експедиції. А. А. Костюшко-Валюжанич до останньої хвилини залишався в Читі, поки його не було схоплено каральною експедицією Ренненкампа. На допиті він не назвав свого справжнього прізвища. 2 березня 1906 р. його розстріляли як техника Григоровича. «Ми,— сказав він, звертаючись до солдатів перед стратою,— добуваємо російському народові землю і волю. За це генерал Ренненкамф наказує вам розстрілювати нас». Він побажав солдатам швидше визволитися і просив не зав'язувати йому очі.

Трудящі нашої країни глибоко шанують пам'ять Антона Антоновича Костюшка-Валюжанича, який віддав своє життя в ім'я перемоги пролетарської революції.

М. Б. ПЕРЕЛЬМАН

НОВЕ ПРО І. Я. ПОСЯДУ

Однією з славних сторінок дружби російського й українського народів була спільна боротьба російських і українських революційних демократів проти кріпосництва й царизму. Радянські історики багато зробили в справі дослідження цієї важливої проблеми.

Єдність революційно-визвольного руху російського й українського народів, взаємозв'язки представників передової суспільної думки Росії і України були об'єктивною закономірністю історичного розвитку. Отже, висвітлюючи формування революційної ідеології у прогресивної української інтелігенції 40—60-х років XIX ст., вплив на неї Т. Г. Шевченка та російських революціонерів, слід мати на увазі те спільне, що єднало передових діячів Росії й України в боротьбі проти самодержавства. В цьому плані значний інтерес становлять суспільно-політичні погляди І. Я. Посяди — одного з революційно настроєних членів Кирило-Мефодіївського товариства.

Іван Якович Посяда* походив з міщан, колишніх державних селян Зінківського повіту Полтавської губернії. Після закінчення гімназії в Полтаві у 1845 р. вступив до Київського університету. В 1846 р. приєднався до Кирило-Мефодіївського товариства, де належав до революційного ядра, керованого Т. Г. Шевченком. У зв'язку з викриттям товариства І. Я. Посяда було заарештовано і, після слідства, вислано в Казань під нагляд поліції. Тут він закінчив у 1849 р. філософський факультет Казанського університету, а згодом працював чиновником рязанського цивільного губернатора. У 1852 р. з нього було знято поліцейський нагляд. Тяжко хворим, зломленим морально він повернувся на Полтавщину¹.

Про діяльність і погляди Посяди до заслання даних небагато. Під час слідства було виявлено, що він розповсюджував підпільні революційні твори Шевченка, Пушкіна, Лермонтова серед молоді, зокрема студентської, залучав її до таємної організації. На слідстві він заявив, що всі студенти виявляли інтерес до поезії Шевченка, незважаючи на переслідування поліції². Посяда піддавав гострій критиці кріпосництво й царизм та його бюрократичну поліцейську машину. В одній із записок він, згадуючи про нужденне становище селян, пригноблених поміщиками і місцевими властями, з обуренням заявляв, що скрізь «одні вбивці, одні грабіжники»³.

* У метриці, списках студентів та інших документах прізвище пишеться Пасяда, а не Посяда, як це, чомусь, поширено в літературі. Сам він завжди підписувався Пасяда, а не Посяда.

¹ ЦДАЖР СРСР, ф. 109, 1-ша експ., 1847, спр. 81, ч. 9, арк. 2, 13, 45, 67, 74.

² Там же, арк. 2, 3.

³ Там же, арк. 4—4 зв., 5, 6.

Запалений революційною пропагандою, Посяда писав, що є люди, які «завжди готові допомогти тобі, любя країно моя. Є й такі, що ладні віддати за тебе саме життя своє»⁴.

Про демократичні, антикріпосницькі і антимонархічні настрої Посяди свідчили в своїх зізнаннях на слідстві більшість кирило-мефодіївців, зокрема Ю. Андрузький, В. Білозерський, М. Костомаров⁵, підкреслюючи, що він турбується насамперед про долю селянства. Т. Г. Шевченко з повагою ставився до Посяди, і коли той був зашланий в 1847 р., розшукував його у Казані⁶.

Отже, є підстави вважати, що І. Я. Посяда був одним з представників тієї передової молоді, суспільно-політичні погляди якої характеризувалися сильними революційно-демократичними тенденціями.

Про це свідчить також виявлена останнім часом радянськими дослідниками в архівах Казанського університету праця Посяди «Значення перших творів Гоголя в російській літературі взагалі та їх заслуга для народності»⁷, написана у 1848 р., в період значного піднесення революційного руху в Росії. В цей час активізувався демократичний рух і в Казанському університеті, де створився гурток петрашевців, члени якого поширювали серед студентів вчення соціалістів-утопістів (зокрема Фурьє) і ідеї Белінського. Студенти зачитувались «Современником» і «Отечественным запискам», в яких друкували свої статті Белінський і Герцен⁸.

Все це благотворно впливало на розвиток суспільно-політичних поглядів кирило-мефодіївців, засланих у Казань, зокрема І. Посяди. Ознайомившись з листом Белінського до Гоголя, він обрав темою своєї дисертації творчість М. В. Гоголя, навколо якої розгорнулася гостра ідейна й політична боротьба прогресивних і реакційних сил, «битва двох епох», за словами Белінського⁹.

У своїй праці Посяда проголошує ідею ліквідації кріпосницько-самодержавного ладу, визволення народу від соціального і національного гноблення. Життя і творчість геніального російського письменника він розглядає як яскравий прояв дружби російського й українського народів, спільності в їх визвольній боротьбі, взаємовпливу в розвитку культури. Переїзд Гоголя до Петербурга, зазначає автор, сприяв розширенню кругозору письменника і зокрема тому, що він міг глибше збагнути минуле і сучасне України та відтворити його. Так з'явилися «Старосвітські поміщики», «Тарас Бульба»¹⁰. Кріпосництво, яке було ворогом всіх народів Росії, Посяда називає «великим злом сучасності», «жахливою дійсністю», що убиває «всякий зародок думки і почуття: живеш і в той же час немає життя». Розкриваючи поняття народності літератури й мистецтва взагалі, автор підкреслює вирішальну роль народу в розвитку суспільства. Народ, пише він, який становить «корінь і основу життя суспільства і держави», зазнає безправ'я та утисків, «несе на своїй ший весь тягар, всі злиди і бідуювання...», мусить догоджати примхам аристократів¹¹.

Великий письменник, писав Посяда, має вказати шляхи й засоби, які допоможуть «скинути з себе ярмо, що нас гнітить»¹². Отже, письменник повинен бути захисником і вождем народу в його визвольних прагненнях. Безсумнівно, для Посяди найкращим прикладом такого митця був Т. Шевченко, революційна творчість якого кликала до боротьби. Автор засуджував реакційну політику царизму в галузі науки, культури і освіти. Так, він писав, що в «учбових закладах здібності молоді більше гальмують, ніж розвивають»¹³.

Підкреслюючи антинародний характер феодально-кріпосницької системи, Посяда зазначав, що сучасне суспільство, політика панівних класів, становища народу не відповідають принципам справедливості, інтересам трудящих, що існуючі соціальні умови потребують зміни¹⁴. З атеїстичних позицій Посяда викривав християнську релігію і церкву. «Але погляньте навіть на сучасне становище суспільств,— писав він,— подивіться на рух їх політики, тоді сміло можна сказати, що християнство не тільки не принесло користі, не тільки не прийняте, але навіть зганыблене..., воно служить лише знаряддям закабалення народу, його духовної за-

⁴ ЦДАЖР СРСР, ф. III від., 1-ша експ., 1847, спр. 81, ч. 9, арк. 9.

⁵ Там же, ч. 8, арк. 6; ч. 4, арк. 75; ч. 3, арк. 144.

⁶ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів в десяти томах, т. III, К., 1951, стор. 92.

⁷ Наукова бібліотека Казанського університету, відділ рідкісних книг і рукописів (далі — НБ ВР), спр. 5995, арк. 36.

⁸ Е. Г. Бушканец и Г. Ф. Вульфсон. Из истории общественно-политической мысли в Казанском университете в I половине XIX ст. (петрашевцы в университете), Ученые записки Казанского государственного университета, т. 116, кн. 5, 1956, стор. 273—277.

⁹ В. Г. Белінський. Полное собрание сочинений, т. VII, стор. 414, 415.

¹⁰ НБ ВР, спр. 5995, арк. 20 зв.

¹¹ Там же, арк. 1, 18.

¹² Там же, арк. 20 зв.

¹³ Там же, арк. 19 зв.

¹⁴ Там же, арк. 17.

гибелі»¹⁵. Отже, автор засуджує релігію і духовенство як опору панівних, експлуататорських класів. Ця думка перегукується з словами листа Белінського до Гоголя де великий критик називав християнську релігію і церкву підпорою багата і угодницею деспотизму. В творі Посяди відбилися також атеїстичні погляди Шевченка які знайшли свій яскравий вираз в поемах «Кавказ», «Сон», «Єретик» та ін.

Автор, слідом за Белінським і Шевченком, відстоював демократичний принцип за яким самотутня культура кожного народу має вільно розвиватися на основі «своєї рідної національної стихії»¹⁶. Поділяючи думку цих видатних діячів про єдність загальнолюдського і національного, Посяда зазначав, що по своїй суті обидва поняття є різними сторонами одного явища, в реальному втіленні загальнолюдське «приймає колорит часу, місцевості і народності»¹⁷. Він виступав як проти слов'яно-фільського націоналістичного протиставлення Сходу і Заходу, так і проти космополітизму.

В своїй оцінці Гоголя автор солідаризується з статтями Белінського, якого він називає «знаменитим критиком»¹⁸. Вказуючи на величезне значення ніщивної гоголівської сатири, спрямованої проти кріпосництва, Посяда рішуче підтримує тих, хто прагнув захистити творчість геніального письменника від нападок реакційної критики.

Разом з цією прогресивною громадськістю виступав і Т. Г. Шевченко. У вірші, присвяченому Гоголю (1844 р.), поет звертався до нього, як до брата і друга: «Гі смієшся, а я плачу, великий мій друже...»

Посяда негативно ставився до твору Гоголя «Вибрані місця із листування з друзями», вважаючи його наслідком важкого психологічного стану письменника¹⁹. Водночас він відзначав вплив на Гоголя реакційно-кріпосницької ідеології, підкреслюючи однак, що це не применшувало позитивного значення попередньої творчості, глибоко народної і патріотичної.

Отже, Посяда творчо розвиває думки революційних демократів. Белінський писав, що письменник повинен втілювати в художніх образах «сучасну свідомість, сучасні думи про значення і мету життя, про шляхи людства», бути «громадянином, сином свого суспільства»²⁰. Такі ж погляди висловлював і Шевченко, який вважав справжнім поетом того, хто добре знає народ, його прагнення, мрії і відстоює його інтереси. Відповідаючи панам-аристократам, він говорив: «Пусть я буду и мужикий поэт, лишь бы поэт; мне больше ничего не надо». Революціонер-демократ зазначав, що художник повинен бути «распространителем прекрасного и поучительного в обществе...», «распространителем света истины. Значит, быть полезным людям»²¹.

Праця Посяди пройнята ідеями революційно-демократичної публіцистики. В своїй літературно-критичній концепції він виходить з принципів революційної матеріалістичної естетики. На його творі позначилися також суспільно-політичні й естетичні погляди радикальної надра Кирило-Мефодіївського товариства, боротьба проти романтично-козакофільської, націоналістичної концепції Куліша і Костомарова. Проте в світогляді Посяди були й суперечності. Він не подолав до кінця ліберальних ілюзій.

Слід відзначити, що прогресивні ідеї, висловлені І. Я. Посядою, були характерними для багатьох представників тієї частини української інтелігенції, яка знала могутнього впливу революційно-демократичної думки. Зокрема, до цих кіл належали магістр Харківського університету, палкий прихильник Шевченка М. Головко²², селянський публіцист-демократ С. Олійничук²³, різночинець Ф. Рудневич, вчителі Ровенської гімназії І. Тихомиров і Борщевський, Чернігівської — Русецький, Немирівської — І. Стронін та ряд інших²⁴. Аналіз їх творів, проєктів, виступів та інших матеріалів, які збереглися в архівах, дає підставу зробити висновок, що перодові люди того часу боролись за права народів Росії на вільний національний розвиток, викривали релігію і церкву, як прислужницю гнобителів, відстоювали програму демократизації школи і широкої освіти народних мас. Такі погляди були спільними для прогресивної громадськості Росії і України.

Наведені факти спростовують фальсифікаторські вигадки буржуазних істориків про якусь «безкласовість», «єдиний потік» і «відрубність» історії українського народу. Російсько-українські революційні зв'язки 40-х рр. XIX ст. підготували ґрунт для бойового єднання в період першої революційної ситуації в Росії (1859—1861 рр.).

Ю. О. КОВМІР

¹⁵ НБ ВР, спр. 5995, арк. 17. зв.

¹⁶ Там же, арк. 3—3 зв.

¹⁷ Там же, арк. 11 зв.

¹⁸ Там же, арк. 4—4 зв.

¹⁹ Там же, арк. 20 зв.

²⁰ В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, т. VI, М., 1955, стор. 286, 289.

²¹ Тарас Шевченко. Повне зібрання творів, т. III, стор. 345; т. V, стор. 255.

²² Листи до Т. Г. Шевченка, К., 1962, стор. 78, 79.

²³ ЦДІАМ, ф. 109, 1-а експ., оп. 5, 1849, спр. 505.

²⁴ ЦДІА УРСР, ф. 707, оп. 2, спр. 110, 231, 153, 134, 163, 179

ДО ІСТОРІЇ ВИРОБНИЦТВА «МЕЧІВ ХАРАЛУЖНИХ»

«Мечі харалужні», про які декілька разів згадується в «Слові о полку Ігоревім», залишили помітний слід у вітчизняній історичній та археологічній літературі. Однак, не зважаючи на те, що радянські історики та археологи досягли великого прогресу у вивченні матеріальної культури Київської Русі, загадка «харалужних мечів» і досі залишається не розв'язаною.

Частина дослідників вважала словами східного походження іменник «харалуг» і похідний від нього прикметник «харалужний». В. Железнов, Е. Ленц і Н. Беляєв¹ бачили у «харалугу» «східну сталь», яка привозилась на Русь кочовиками з Персії та Індії. Орієнталіст П. М. Меліоранський, вивчаючи турецькі елементи в «Слові о полку Ігоревім», прийшов до висновку, що слова «харалуг», «харалужний» мають турецьке походження². Він виводив їх від кореня «кара» (чорний) і суфіксу «луг», який в турецькій мові часто додається для утворення імен від прикметників. На думку П. М. Меліоранського, епітет «кара» часто додається в турецьких мовах до слів «сталь» і «чавун», отже немає нічого дивного, в тому що «харалугом» називали на одному з діалектів якийсь сорт воронованої сталі, а пізніше — булат³.

Інші лінгвісти розшифровують терміни «харалуг», «харалужний», як сталь — булат, сталений — булатний, вважаючи, що вони походять від тюркського «кара-лук» або «каралик»⁴. Академік Ф. Е. Корш вважав, що слово «харалуг» вживалось в наріччі племені каковуїв, яке зайшло в руські степи з південно-західної частини Середньої Азії, де західні тюрки межували з східними. На його думку, якщо навіть форма «харалуг» чужа сучасній турецькій мові, то це ще не доводить того, що вона колись не була їй властива. По-іншому підходить до слова «харалуг» професор В. Ф. Ржиги. Він вважає, що назва зброї на різних мовах у більшості залежить не від матеріалу з якого вона зроблена, а від бойових якостей; наприклад, «шабля остра», «меч-самосік» і ін.⁵ На думку автора, термін «харалуг» виник від запозиченого узбеками арабського слова «хараба» і суфіксу «лиг» («хараблиг») і означає загибель, руйнування. Від «хараблиг» виникло «хараблуг», а звідси, вже на руському ґрунті, з'явилося «харалуг»⁶. Отже, пише В. Ф. Ржига, «мечі харалужні» означають «мечі гибельні», тобто ті, які приносять загибель.

Галицький лінгвіст В. Калинович вважав, що термін «харалуг» виник від грецького дієслова «каратто» — гострю⁷.

А. В. Арциховський та інші радянські дослідники вважають «мечі харалужні» зброєю східного походження⁸. Відомо, що в XII—XIV ст. у арабів і персів основним видом озброєння були мечі, які за формою зовсім не відрізнялись від середньовічних європейських. Їх виготовляли з найкращої на той час дамасської сталі, що дозволило А. В. Арциховському дійти до висновку, згідно з яким «відпадає заперечення проти визнання харалужних мечів східними»⁹.

Зовсім протилежної думки про походження «мечів харалужних» були С. Геденов, Ф. Фортинський, В. Арендт та інші дослідники. Вони вважали, що, починаючи з норманського періоду руської історії, в древноруському ратному побуті основною зброєю княжих дружин був західноєвропейський меч. Тому вони твердили, що слово «харалуг» має західне походження. На думку С. А. Геденова, це руська форма західного «Karoling» («Karoling») ¹⁰. В давноруській мові це слово трансформувалося на «Карлягъ», «Карлязинъ», «Карлузинъ», подібно тому, як «Frank» переходило у форми «Фрягъ», «Фрязинъ» і «Фрузинъ». С. Геденов пише, що від форми «Карлузинъ» виникли «Карлужний» (харалужний) і «Карлугъ» (харалугъ) ¹¹.

В. В. Арендт, який стояв на норманістських позиціях, не лише відкидав східну

¹ Н. Т. Беляєв. О булатах. С приложением исторических сведений о булате в России В. Ф. Железнова, Спб., 1906; Э. Ленц. Булат, Сборник Гос. Эрмитажа, вып. 2, 1923.

² П. М. Меліоранський. Турецкие элементы в «Слове о полку Игореве», Известия ОРЯС, т. VII, кн. 2, 1902.

³ Там же.

⁴ И. И. Срезневский. Материалы для словаря древнерусского языка, т. III, 1903; Б. Д. Грінченко. Словар української мови, т. 4, 1959; В. Даль. Толковый словарь, т. IV, 1956; В. Перетц. Слово о полку Игореве, 1926.

⁵ В. Ф. Ржиги. Восток в «Слове о полку Игореве», в кн. «Слово о полку Игореве», сб. статей, М., 1947, стор. 181.

⁶ Там же, стор. 182.

⁷ Картоотека В. Калиновича, Львівський інститут суспільних наук АН, відділ мовознавства.

⁸ А. В. Арциховский. Русское оружие X—XIII вв., Доклады и сообщения исторического факультета ЛГУ, вып. 4, 1946.

⁹ Там же, стор. 9.

¹⁰ С. Геденов. Варяги и Русь, ч. I, 1876, стор. 330.

¹¹ Там же.

теорію походження харалужних мечів і їх назви, але не припускав і найменшої можливості виробництва складних видів зброї місцевими, руськими майстрами. Він вважав, що коли звернутись до знахідок руських мечів IX—XIV ст., то серед них можна побачити виключно «західні фабрики»¹². На думку В. В. Арендта, тюркські кошовики не могли занести на Русь східних мечів тому, що у IX—XIV ст. самі були озброєні шаблями.

На особливу увагу заслуговує пояснення Арендтом прикметника «харалужний». Розшифровуючи метафору: «Ваю храбрая сердца в жестоцем харалузе скована а в буетни закалена», він пропонує шукати смисл слова «харалуг» в термінології зброярського виробничого процесу, як антитезу до «буети» (холоду), тобто щось на зразок полум'я, вогню, жару¹³. Адаже в процесі виробництва клинок меча переходить від розжареного стану під час ковки до низької температури при загартуванні.

Академік Б. О. Рыбаков, слідом за Арендтом, твердить, що «харалужний» означає «полум'яний», «розжарений»¹⁴.

На нашу думку, дослідження походження назви «мечів харалужних» були односторонніми — лінгвісти та історики не звернули належної уваги на топоніміку давніх населених пунктів Русі. Саме у топоніміці, нам здається, треба шукати розв'язання загадки «мечів харалужних».

Під час відрядження на Волинь у 1961 р. ми натрапили на населений пункт Харалуг, Ровенської області¹⁵. Після вивчення місцевості і ознайомлення з виробництвом мечів у Київській Русі автори цього повідомлення прийшли до висновку, що «мечі харалужні» «Слова о полку Ігоревім» вироблялися у волинському селі Харалузі.

За останній час радянські історики і археологи на основі вивчення речових пам'яток і письмових даних прийшли до висновку, що на Київській Русі, крім мечів, привезених із Західної Європи і близького Сходу, вживали і мечі місцевого виробництва. Дослідникам не вдалося лише визначити місцевостей, в яких працювали древньоруські майстерні, що виробляли мечі¹⁶.

Крім археологічних доказів, на виробництво мечів у Київській Русі вказують також письмові джерела. В першій половині XI ст. видатний хорезмський вчений Біруні писав: «Руси виробляють свої мечі з шапуркана, а заглиблення по їх середині з нармохана, щоб надати їм міцність при ударі і запобігти їх крихкості»¹⁷. В той час на Русі вже знали два сорти сталі. За термінологією Біруні, це «шапуркан» і «фаранд». М'яке сиродутне залізо автор називає «нармоханом»¹⁸.

Коли вірити арабському письменнику Ібн-Хардарбе, то «руси», крім іншого, експортували також мечі¹⁹.

Найменування мечів найчастіше походили від назв місцевостей, де їх виготовляли або виплавляли метал для їх виробництва: меч з дамаської сталі, толедські, золігенівські, златоустські клинки, мечі калайські (від назви країни Кала), сменські, індійські, кусасійські (від області в Аравії Ал-Кусас) та ін.²⁰

Відомий радянський спеціаліст по середньовічному озброєнню Б. А. Колчін також відзначає, що мечі, як правило, одержували назву за місцем їх виробництва, що, в свою чергу, давало і назву сталі²¹. На нашу думку, це досить серйозний аргумент, щоб виводити походження слова «харалужний» від назви волинського села, Харалуг, у якому до того ж були всі умови для металургійного і металообробного виробництв.

Харалуг належить до найстародавніших населених пунктів на Волині. Він існував далеко раніше другої половини XII ст., коли відбувся похід новгород-сіверського князя Ігоря проти половців. Хоч про це поселення не згадується в літописах (у яких, до речі, відсутні згадки і про інші древньоруські виробничі центри), сама назва Харалуг вказує на його стародавнє походження. Багатий підйомний археоло-

¹² В. В. Арендт. К вопросу о «мечах харалужных» «Слова о полку Игореве», Сборник статей к сорокалетию ученой деятельности академика А. С. Орлова, Л., 1934, стор. 338.

¹³ Там же, стор. 341.

¹⁴ Б. А. Рыбаков. Ремесло древней Руси, М., 1948, стор. 236.

¹⁵ Українська РСР. Адміністративно-територіальний поділ, К., 1947, стор. 453.

¹⁶ А. Н. Кирпичников. Мечи Киевской Руси (IX—XI вв.), журн. «Советская археология», № 4, 1961.

¹⁷ А. М. Беленецкий. Глава «О железе» минералогического трактата Бируни, КСИИМК, вып. XXXIII, 1950, стор. 140.

¹⁸ Там же, стор. 141.

¹⁹ А. Я. Гаркавиц. Сказания мусульманских писателей о славянах и русских, Спб., 1870, стор. 49.

²⁰ А. М. Беленецкий. Назв. праця, стор. 140—141.

²¹ Б. А. Колчин. Несколько замечаний к главе «О железе» минералогического трактата Бируни, КСИИМК, вып. XXXIII, 1950, стор. 149.

гічний матеріал дають урочища «Підліски» і «Великий Кут», розташовані на території поселення²².

Після загарбання Волині феодальною Польщею Харалуг входив до складу Луцького адміністративного повіту²³ і разом з іншими сусідніми селами належав до церковних маєтків Луцької єпархії²⁴. В документі другої половини XVI ст. згадується «местечко и село Харлупь, з селами, к Харлупу належачиими»²⁵. В 1574 р. луцький єпископ Йона Красенський, за дозволом польського короля Генріха, виніняв «Харлупські» маєтності на «добра» Фалімичі у Володимирському повіті. В ті часи в районі Харалуга були ще бори, ліси і стави.

Топоніміка вказує на те, що Харалуг розташований у районі, заселеному в давньоруську епоху. Про це говорять такі назви сіл, як Бранів, Коливорот, Городище, Топча, Мала Харуча, Велика Харуча, Самостріли, Данничів та ін.

В районі Харалуга розташовані поклади високоякісних болотних залізних руд, в минулому там існували всі умови для виробництва заліза і сталі. На це вказують знахідки, що відносяться до різних часів, шлаків, фрагментів керамічних сопел для плавки заліза і сліди давніх штолень, що тягнуться довгою смугою аж до села Даничова.

В геологічному відношенні залізні руди досліджуваного району представлені гетитом у селі Залізниці та гідроgetитом в Харалугі, вони залягають на незначній глибині (0,2—7 м) у вигляді лінз і лінзоподібних пластів. Кількість заліза в руді досягає 45%, а марганцю — 8%. Шкідливих домішок сірки, фосфору та інших, що звичайно понижують якість заліза, немає.

Спектральний аналіз залізної руди з Харалугу і Залізниці показує наявність в її складі марганцю, титану, кобальту і нікелю, що давало можливість виробляти високоякісну сталь для виробництва відомих харалужних мечів.

У часі татарської навали Харалуг занепадає і йде в забуття. Залізне виробництво відновлюється лише в пізніших сторіччях, але вже не в самому Харалугі, а в сусідніх селах. Про це свідчать документи з XVII—XVIII ст. і археологічне дослідження району. Слід відмітити, що в I половині XIX ст. у самій Волинській губернії, крім чотирьох великих чавуноливарних заводів, працювало ще 58 залізобудівних рудень²⁶.

Слід додати, що через територію, на якій був розташований давній Харалуг, проходив найстаріший сухопутний шлях з Києва на Захід. Він сполучав Київську Русь з Польщею і мав великий вплив на суспільно-господарське життя місцевостей, через які проходив.

Немає сумніву, що археологічні дослідження села Харалуг та інших сусідніх поселень Волині підтвердять нашу гіпотезу походження «мечів харалужних».

М. Т. САВКА, Я. Д. ТИМЧИШИН

²² М. Т. Савка. Щоденник експедиції з 15 по 27 червня 1962, записки № 13, стор. 19—20.

²³ Л. Крушинский. Исторический очерк Волини. Труды Волинского губернского статистического комитета, Житомир, 1867, вып. I, стор. 93.

²⁴ Архив ЮЗР, ч. VIII, т. 6, К., 1911, стор. 392.

²⁵ Там же, стор. 392—398.

²⁶ М. М. Середенко. Початковий період у розвитку заводської металургії на Україні. Наукові записки Інституту економіки АН УРСР, № 2, 1954, стор. 119.

На допомогу викладачу історії

ВИСВІТЛЕННЯ НА УРОКАХ ІСТОРІЇ РОЛІ ПРАЦІ ТА ЗНАРЯДЬ ПРАЦІ В ЖИТТІ ЛЮДИНИ

Досвід роботи учителів Вінницької області свідчить, що вони ще досить мало уваги приділяють характеристиці техніки, знарядь праці та її ролі в історії. А це має велике значення для підготовки учнів до наступної трудової діяльності.

Вивчаючи економічний розвиток суспільства, учні досить слабо засвоюють матеріал про зміни в знаряддях виробництва, умовах праці трудящих. Внаслідок цього їм важко пояснювати перехід від однієї до іншої суспільно-політичної формації. Цей перехід вони, звичайно, односторонньо аргументують «поганим, тяжким життям експлуатованих мас і їх революційними виступами».

Кращим учителям області В. Г. Зелінському (восьмирічна школа № 6 м. Жмеринки), О. К. Воробйовій (середня школа № 4 м. Вінниці), А. А. Козловському (Сутиська школа-інтернат Немирівського району) та ін. перебороти цей недолік допомогло ознайомлення учнів з основними знаряддями праці різних соціально-економічних формацій. Ці вчителі використовували різні види уяочення: муляжі, моделі, картини. Щоб розкрити п'ятикласникам, що за первіснообщинного ладу знаряддя праці дійсно були «примітивними», слід показати це на конкретних прикладах. Саме так роблять вчителька М. А. Волосович (Стрижавська школа Вішнівського району), яка за допомогою малюнків і речових пам'яток переконала учнів у тому, що основними знаряддями праці первісного суспільства були ручний ударник, спис, дротик з крем'яним наконечником, скребок для очистки шкіри, крем'яні ножі тощо. Після цього учителька перейшла до формування поняття способу виробництва. Вона поставила запитання: «Чи могли люди з такими знаряддями праці жити і трудитись невеликими колективами — сім'ями?». Учні з допомогою вчительки прийшли до вірного висновку про те, що при наявності таких простих і примітивних знарядь праці люди могли добувати собі їжу та одяг лише великими колективами.

М. А. Волосович постійно наголошує на поступальному розвитку суспільства навіть і за первіснообщинного ладу. Так, вона говорить, що відбувся перехід від грубих кам'яних знарядь до лука і стріли. А у зв'язку з цим і змінився образ життя первісних людей. Від збирання ягід вони перейшли до полювання, а далі й до приручення тварин, скотарства.

Учитель А. Ф. Вдовиченко (Дерев'янська восьмирічна школа Жмеринського району) використовував таблиці, виготовлені за ілюстраціями з праць Б. Рибакова «Ремесло древней Руси» та В. К. Гончарова «Райковецкое городище», щоб показати, як йшов процес поступового перетворення мотика на рало. Учитель зробив висновок, що заміна одного знаряддя іншим була певним стрибком у розвитку техніки. Якщо мотика приводилась у рух мускульною силою самої людини, то до рала почали використовувати як робочу силу худобу. Обробляючи землю мотиками, люди створювали лише стільки продуктів, щоб прохарчуватись. Застосування рала з допомогою тяглової сили, дало можливість виробляти надлишки, які почали присвоювати племінні вожді, старійшини родів. Так у людському суспільстві з'явилась нерівність — бідні і багаті. Учитель роз'яснює учням, що рівень розвитку знарядь праці є одним з факторів, що допомагає пояснити, як і чому один лад суспільного життя йшов на зміну іншому.

Учитель М. Б. Кравець (Липовецька середня школа) виготовив схеми знарядь праці кожної соціально-економічної формації, простежуючи їх розвиток і зміни. Учитель має рацію, коли зауважує, що трафаретні фрази про «примітивність» знарядь праці минулого виховують в учнів зневажливе ставлення до наших предків.

Адже наші школярі самі можуть зробити значно складніші знаряддя праці, ніж їх далекі предки. Щоб не склалося в учнів хибної думки, учитель, показуючи зразки знарядь праці, говорить: «Подивіться, скільки розуму, спритності, наполегливості, шукань пішло на те, щоб винайти та удосконалити знаряддя праці».

Для того, щоб учні краще осмислили роль знарядь праці в історії, у шкільних краєзнавчих музеях і куточках створюються відділи, в яких розкривається розвиток і удосконалення знарядь праці в різні епохи. Учні Серебринської восьмирічної школи Могилів-Подільського району для свого краєзнавчого музею виготовили макети та малюнки знарядь праці від первіснообщинного ладу до наших днів.

Особливо велике виховне значення має розкриття ролі праці і знарядь праці в радянський період. Учитель В. Г. Зелінський, розповідаючи учням про технічний прогрес в нашій країні, відзначає, що радянські металорізні верстати, турбобури, електробури — найкращі в світі. Про це свідчать численні міжнародні виставки. У Кривому Розі побудована найбільша в світі доменна піч, найкраще механізована і автоматизована.

Але мало однієї розповіді. Добре, коли вчитель пошлеться на зміни в знаряддях праці, що відбуваються у безпосередньому оточенні учнів. Працюючи в сільській школі, В. Т. Зелінський підкреслює, що до революції на селі була власне одна професія — хлібороб. А тепер в нас працюють трудівники багатьох спеціальностей — шофери, трактористи, комбайнери, техніки, електрики, радіотехніки, слюсарі та ін., застосовуються різноманітні машини. Проте, продовжує учитель, це не означає, що у нас уже всюди механізація і автоматизація. Ще є чимало старого обладнання і багато ручної праці. Тому одним з першочергових практичних завдань у створенні матеріально-технічної бази комунізму є заміна важкої ручної праці застосуванням машин.

Учням прищеплюється переконання, що знаряддя праці, техніка вимагають неперпинного удосконалення.

З четвертого класу перед учнями розкривається в доступній їх віковим особливостям формі марксистсько-ленінське положення про роль праці в становленні й розвитку людини. На жаль непоодинокими є факти, коли на уроках історії, особливо стародавнього світу і середніх віків, не зовсім вірно трактується це питання. Праця в ті часи розглядається лише як важкий тягар. Подібна трактовка мимоволі виховує в учнів невірне, спотворене уявлення про працю, взагалі, і фізичну, зокрема, як про щось низьке, ганебне. Учителі часом недостатньо підкреслюють ту сторону людської праці, що вона є важливим джерелом прогресу людства в усі часи. Завдяки їй створені всі суспільні цінності на світі. Невірне уявлення про характер праці у віддалені періоди обумовлюється тим, що до його визначення деякі учителі підходять з міркою сьогодишнього дня, тоді як підхід повинен бути лише конкретно-історичним.

При вивченні історії радянського періоду численні вчителі прагнуть, щоб учень переосмислив те в основному невірне враження про працю, що склалося роками у нього, доводячи, що у нас праця є справою честі, доблесті і героїства.

Передові вчителі області під час вивчення історії на всіх етапах проводять думку про те, що класова боротьба, революції виникали і розвивались не тому, що важкою була праця, а тому, що наслідки її присвоювались експлуататорами — робовласниками, феодалами, капіталістами.

Учителька О. К. Воробйова (школа № 4 м. Вінниці) постійно переконує учнів у тому, що справжня праця ніколи легкою не буває. Хліб, метал, нафта, вугілля — це не манна небесна, а втілення тяжкої людської праці, багатьох переживань, турбот і радощів. Нелегка праця приносить людям велике задоволення, коли вони працюють на себе, а не на експлуататорів. «Ми з вами, — говорять учням вчителька, — з нашими містами і селами, з нашою наукою і культурою, з атомною енергією і штучними супутниками Землі, неначе стоїмо на плечах багатьох минулих поколінь, які своєю працею створили великі матеріальні і духовні цінності, проклавши нам шлях до творчої праці, дерзання і цікавих відкриттів».

Велике значення має виховання учнів на трудових традиціях мас, на глибокому розумінні їх історичної ролі в розвитку людства. Проводячи цю важливу роботу, підводимо учнів до розуміння того, що вирішальною передумовою поступального руху суспільства є зростання продуктивності народної праці.

Слід відзначити, що в шкільних підручниках серед численних ілюстрацій зовсім мало присвячено знаряддям праці. Видавництвами республіки випускається недостатня кількість літератури для учнів молодшого, середнього і старшого віку, в якій яскраво, дохідливо розповідалось би про народних умільців, чудових трудівників минулого і нашого часу.

Готуючи психологічно учнів до праці, кращі вчителі історії учать їх розуміти ті рушійні мотиви, які керують трудовим героїзмом радянських людей, допомагають збагнути благородство думок і красу прагнень кожного передовика виробництва, що виховує в собі комуністичне ставлення до праці.

М. Б. РУБІН

Огляд джерел та літератури

НОВІ КНИГИ ХАРКІВСЬКОГО ВИДАВНИЦТВА «ПРАПОР»

Цього року радянський народ разом з усім прогресивним людством відзначив 20-і роковини перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною у другій світовій війні. До ювілейної дати вийшло багато мемуарної, історико-партійної і художньої літератури, опубліковано численні матеріали в періодичній пресі. Певний вклад у висвітлення героїчної боротьби радянського народу в роки війни внесли працівники партійних архівів Харківського і Полтавського обкомів партії, які підготували і видали у Харківському видавництві «Прапор» документальні збірники і брошури про бойові та трудові подвиги трудящих Харківщини і Полтавщини в роки Великої Вітчизняної війни¹.

Збірник «Харьковщина в годы Великой Отечественной войны» тісно пов'язаний з збірником «Харьковская партийная организация в борьбе за восстановление и развитие народного хозяйства». У першому з них вміщені документи, що охоплюють період від початку Великої Вітчизняної війни і до повного звільнення області від німецько-фашистських загарбників. У документах чотирьох розділів, показана всебічна діяльність Харківської партійної організації по мобілізації трудящих на боротьбу проти окупантів, перебудова всієї роботи на военний лад.

Уже в перші грізні дні війни на захист соціалістичної Вітчизни на заклик Комуністичної партії з Харківської області пішло в Червону Армію 18 692 комуністи і 86 224 комсомольці. Трудящі Харківщини направили Червоній Армії 5 962 вантажні і легкові автомашини, 437 гусеничних тракторів, 243 мотоцикли, 48 536 коней, 9 915 підвод² та ін. Для боротьби з ворожими десантами в області було створено 45 винищувальних батальйонів, які об'єднували 8 700 чоловік, 1 500 загонів і груп сприяння в кількості 24 500 чоловік³. У Харкові був створений з добровольців корпус народного ополчення, куди вступило понад 85 тис. чоловік⁴, а по області — понад 100 тис.⁵

Значну роботу партійної організації Полтавської області по мобілізації трудящих на відсіч ворогу показано у праці П. Н. Ємця, О. П. Самойленка. На Полтавщині було створено 44 винищувальні батальйони, які налічували понад 8 600 бійців і політпрацівників⁶. Сотні тисяч трудящих Полтавщини і Харківщини працювали на спорудженні оборонних рубежів. Сотні тисяч вагонів з устаткуванням, хлібом були відправлені в глиб країни. З Харкова виїхало понад 400 тис. чоловік населення⁷.

Документи збірника «Харьковщина в годы Великой Отечественной войны» і книга П. Н. Ємця і О. П. Самойленка розкривають роль партійних організацій в дні героїчної боротьби з ворогом на тимчасово окупованій території. Залишені в тилу ворога комуністи і комсомольці в надзвичайно складних умовах окупаційного режиму очолили боротьбу народних мас проти німецько-фашистських загарбників. В пам'яті радянських людей назавжди збережуться імена комуністів і комсомольців харківського підпілля: секретаря підпільного обкому партії, Героя Радянського Союзу І. І. Бакуліна і комсомольських ватажків-підпільників, Героїв Радянського Союзу О. Г. Зубарева, М. Т. Кисляк, Н. Т. Волкової, О. М. Щербака; на Полтавщині: сек-

¹ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны. Июнь 1941—1943 гг. Сборник документов и материалов. Харків, 1965, 425 с.; Харьковская партийная организация в борьбе за восстановление и развитие народного хозяйства, август 1943—1950 гг. Сборник документов и материалов. Харків, 1965, 430 с.; В. Милуха, В. Мысличенко, А. Шаповал. Шаги в бессмертие (Очерки о работе подпольных комсомольских организаций Харьковщины в годы Великой Отечественной войны). Харків, 1964, 150 с.; П. Н. Ємець, О. П. Самойленко. Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни. Харків, 1965, 104 с.

² Харьковщина в годы Великой Отечественной войны, стор. 11.

³ Там же, стор. 58, 392.

⁴ Там же, стор. 67.

⁵ Там же, стор. 58.

⁶ П. Н. Ємець, О. П. Самойленко. Назв. праця, стор. 11.

⁷ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны, стор. 107, 108.

ретарів підпільного обкому партії С. Ф. Кондратенка і Г. Ф. Яценка, комсомольського вожака підпільників, Героя Радянського Союзу Л. К. Убийвовк та ін.

Рецензовані праці яскраво показують як у запеклих боях з ворогом харківчани і полтавчани проявили безприкладну мужність і героїзм.

Німецько-фашистські загарбники вогнем і мечем насаджували на тимчасово окупованій території «новий порядок». Але ніякі насильства і звірства не змогли похитнути віру радянських людей в силу та могутність соціалістичного суспільства.

Боротьба радянських патріотів у тилу ворога мала найрізноманітніші форми. Про це свідчать документи III розділу збірника «Харківщина в годы Великой Отечественной войны» і сторінки праць «Полтавщина в роки Великої Вітчизняної війни» та «Шаги в бессмертие».

Героїчна боротьба Червоної Армії під Московою створила умови для переходу радянських військ у контрнаступ. 23 серпня 1943 р. Червона Армія визволила Харків, через місяць — Полтаву, а до листопада 1943 р. майже всю Лівобережну Україну.

Документи IV розділу збірника «Харківщина в годы Великой Отечественной войны», розповідають про те, як наші війська у тяжких і впертих боях відвоювали кожний населений пункт, визволяли радянську землю.

У боях за визволення Харкова та Лівобережної України десятки тисяч радянських воїнів проявляли мужність і героїзм. Багато з них вступало в ряди ленінської партії. Тільки за два дні в двох з'єднаннях, що брали участь у визволенні Харкова, 233 воїни подали заяви про прийом у партію⁸. Проте в передмові до збірника на стор. 21 чомусь сказано, що в одному із з'єднань 233 воїни подали заяви про прийняття їх в партію. Неточною є дата документа № 50 про допомогу колгоспників артілі «Хвиля революції» Дворічянського району Червоної Армії. Патріотичний рух по створенню бойової техніки на кошти трудящих почався з почини тамбовських колгоспників восени 1942 р., а упорядники датують чомусь документ лютом 1942 р. На сторінках збірника зустрічаються і деякі інші неточності і друкарські помилки.

Як показують документи збірника «Харьковская партийная организация в борьбе за восстановление и развитие народного хозяйства», зразу ж після визволення розгорнулася велика робота по відбудові народного господарства, зруйнованих міст і сіл.

Велику допомогу Харківщині подала Радянська держава, народи братніх республік СРСР.

Ряд документів збірника присвячений соціалістичному змагання трьох міст — Києва, Харкова і Дніпропетровська за найшвидшу відбудову житлового фонду та комунального господарства.

Привертають увагу документи про допомогу трудящих Харківщини фронту. Переборюючи величезні труднощі, вони організовували фронтові бригади, випускали надпланову продукцію і здавали її у фонд оборони, будували на свої заощадження колони танків і ескадрильї літаків, заготовляли продукти сільського господарства і надсилали на фронт та в госпіталі посилки для воїнів Червоної Армії.

Великий науковий інтерес для викладачів, пропагандистів і читачів становлять також матеріали про боротьбу харків'ян за виконання четвертого п'ятирічного плану народного господарства.

Слід однак зауважити, що не всі рецензовані книги видавництва «Прапор» мають однакову наукову цінність. Так, у брошурі П. Н. Ємця і О. П. Самойленка детально висвітлено підпільну та партизанську боротьбу на Полтавщині. Проте тут відсутні узагальнюючі матеріали про кількість полтавчан, які брали участь у складі радянських військ, у народному ополченні і в спорудженні оборонних рубежів; про допомогу, яку подавали трудящі області фронту. Відсутні прізвиська героїв відродження народного господарства області після визволення області від німецько-фашистських окупантів. А ці дані є в партійних і державних архівах.

Незважаючи на недоліки, рецензовані праці вносять багато нового у висвітлення героїчної історії нашого народу і безумовно, зацікавлять науковців, викладачів вузів і шкіл, пропагандистів, всіх, хто вивчає історію Великої Вітчизняної війни.

П. І. ДЕНИСЕНКО

⁸ Харьковщина в годы Великой Отечественной войны, стор. 349.

ВИСВІТЛЕННЯ УКРАЇНСЬКО-ВІРМЕНСЬКИХ ЗВ'ЯЗКІВ У ЛІТЕРАТУРІ 1960—1964 рр.

Міжнаціональні зв'язки народів Радянського Союзу займають чимраз більше місця в проблематиці радянських історичних та історико-культурних досліджень. Протягом останнього часу помітно активізувалося вивчення дружніх політичних, економічних, культурних відносин українського народу з його близькими і далекими сусідами. Українське сходознавство, що після довгого періоду застою починає здобувати не лише нових прихильників, але й збагачуватися новими дослідженнями, також спрямувало свої зусилля на вивчення взаємин українського народу з народами радянського і зарубіжного Сходу.

В українських істориків вже від ряду років встановилися дуже близькі зв'язки з їх вірменськими колегами. Спільні наукові сесії (перша відбулася в 1959 р. в Єревані, друга — в 1962 р. у Києві та Львові) вплинули плідно творно на розгортання досліджень українсько-вірменських взаємовідносин в минулому і сучасному. Без перебільшення можна сказати, що серед видань останніх років, присвячених проблемі так званого «українського орієнту» — тобто дослідженню історії тих народів Сходу, що протягом ряду століть з різних причин перебували на території України, — література про вірменські поселення на українських землях посідає основне місце. Чимало зроблено також для вивчення таких українсько-вірменських зв'язків, що встановилися незалежно від існування вірменських колоній на Україні. В 1960—1964 рр. вийшло в світ понад 100 праць радянських і зарубіжних вчених, що відбивають різноманітні сторони дружніх відносин двох братніх народів.

Наш дуже стислий огляд літератури підпорядкований, в першу чергу, практичному завданню інформувати наукову громадськість про наукові досягнення у вивченні українсько-вірменських взаємовідносин. Він повинен сприяти також виявленню досі поверхово висвітлених питань, які очікують ще своїх дослідників.

Історіографія українсько-вірменських зв'язків, особливо та її ділянка, що займається минулим вірменських поселень на Україні, має багаті традиції. Чимало зробили в цій галузі історики минулих поколінь. Треба підкреслити, однак, нові характерні риси, що появилися в історичній літературі останніх років. На перший план чимраз більше висувається дослідження зв'язків на сучасному етапі, зокрема тих принципіально нових за змістом дружніх відносин, що склалися між обома соціалістичними націями в радянський період. Хоча в цьому новому напрямі робляться, по суті, лише перші кроки, але вже й ті праці, частково узагальнюючого характеру, що з'явилися досі, можуть вважатися значним вкладом у радянську історичну науку.

Ряд висновків, що стосуються визначення характеру суспільних і економічних зв'язків між двома братніми народами, вірменським і українським, і значною мірою допомагають встановити загальні закономірності у взаємовідносинах між націями Радянського Союзу, зроблено в працях А. Б. Арутюняна¹, К. Б. Удумяна², Г. І. Ковальчака і П. П. Семилетова³.

Ще більше уваги присвячували дослідники культурним зв'язкам Вірменії і України, що в наш час переживають період справжнього розквіту. На перший план висуваються праці про зв'язки в галузі мистецтва, літератури, науки. Оглядові статті на цю тему вийшли з-під пера Г. М. Шевчука⁴ і В. Кочевського⁵. В працях вірменських літературознавців віддзеркалено той значний вклад у українсько-вірменські культурні взаємини, який в 20—30-х рр. вніс П. Г. Тичина⁶. Підсумки літературних контактів двох народів дано також у бібліографічному покажчику А. Бабаяна⁷.

¹ А. Б. Арутюнян. Ленинская дружба народов СССР, зб. «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов» (далі — ИСД), Єреван, 1961, стор. 9—34; його ж. Дружба армянского и украинского народов в период развернутого строительства коммунизма, Вторая научная сессия, посвященная историческим связям и братской дружбе украинского и армянского народов. Тезисы докладов (далі — ВНС), К., 1962, стор. 1—2 (в співавторстві з К. Б. Удумяном).

² К. Б. Удумян. Социалистическое соревнование трудящихся Киева и Еревана, ИСД, стор. 196—203.

³ Г. И. Ковальчак, П. П. Семилетов. Экономические связи Львовского и Станиславского совнархозов с Армянской ССР, ВНС, стор. 2—4.

⁴ Г. М. Шевчук. Связи украинского и армянского народов за годы советской власти, журн. «Литературная Армения», Єреван, 1963, № 8, стор. 82—86.

⁵ В. Кочевський. Біля глибинних джерел Вірменії, журн. «Прапор», Харків, 1964, № 1, стор. 30—39.

⁶ К. Григорян. Два поети (Павло Тичина і Йоаннес Йоаннісян), зб. «Павлові Гичині», К., 1961, стор. 191—199; С. Г. Амирян. Три письма Иоаннеса Иоаннисяна Павло Тычине, журн. «Патма-банасиракан гандес» («Історико-філологічний журнал», далі — ПБГ), 1964, № 1, стор. 173—178.

⁷ А. Бабаян. Армянские литературные связи (1920—1960). Материалы к библиографии, Єреван, 1960, стор. 104—112.

Внескові української радянської та дорадянської історіографії в розроблення питань, зв'язаних з історією вірменських поселень на Україні та з дослідженням українсько-вірменських взаємовідносин присвячені статті Я. Р. Дашкевича⁸.

В науковій та мемуарній літературі широко висвітлюється також бойова співдружність обох братніх народів. Братерству зброї українців і вірменів у Великій Вітчизняній війні присвячено, зокрема, статті Є. М. Халеяна⁹, І. І. Слинька¹⁰, В. Н. Казахцяна¹¹, спомини М. І. Наумова¹².

Питання спільної боротьби вірменського і українського народів за перемогу Радянської влади в роки громадянської війни досліджуються А. Н. Мнацаканяном¹³.

Література, присвячена історії українсько-вірменських взаємин у період капіталізму та в останні десятиріччя феодалізму, досить нечисленна. Спробу визначити характер українсько-вірменських революційних зв'язків кінця XIX — початку XX ст. зробив В. А. Аветисян¹⁴. Серія праць про значення творчості й діяльності Т. Шевченка для вірменської культури деякою мірою висвітлює передумови виникнення згаданих революційних зв'язків. Цій темі присвячені дослідження С. Г. Арешяна¹⁵ і частково В. Є. Шубравського¹⁶. З давнішим періодом культурних стосунків обох народів зв'язана стаття П. Г. Гакоп'яна¹⁷. Культурне обличчя вірменських поселень на Україні в XIX ст. характеризується в статтях І. Крип'якевича¹⁸ і Я. Дашкевича¹⁹ про діяльність видатних вірменознавців — історика С. Баронча і мовознавця Я. Гануша.

Важливе завдання — дослідити останні десятиріччя існування вірменських колоній на Україні, з'ясувати причини їх занепаду (для більшості поселень — це кінець XVIII — перша половина XIX ст.), але ця проблема досі ще не відбита в науковій літературі. Статтю Є. А. Яцкевича²⁰ з даної теми можна вважати лише попереднім вступом до дальших досліджень. Передумови виникнення останньої хвилі вірменської еміграції на територію Північного Причорномор'я в кінці XVIII ст. і встановлення в цей час нових зв'язків між українським і вірменським населенням висвітлюються в працях Ж. А. Анапяна з історії вірменського придністрового міста Григоріополя²¹.

⁸ Я. Р. Дашкевич. Вклад української історіографії в дослідження вірменсько-українських взаємовідносин, «Гайкакан ССР ГА Терекагір. Гасаракакан гітутюннер» (Вісті АН Вірменської РСР. Суспільні науки, далі — ТГГ), Єреван, 1964, № 6, стор. 27—40 (вірм. мовою); його ж. Les études arméniennes en Ukraine aux XIX-e et XX-e siècles, «Revue des études arméniennes», N. S., t. 1, Paris, 1954, стор. 389—414.

⁹ Є. М. Халеян. Вірмени — партизани Великої Вітчизняної війни, ТГГ, 1961, № 6, стор. 59—66 (вірм. мовою); його ж. Участие сынов армянского народа в боях на Украине в 1941—1944 гг., ИСД, стор. 179—195; його ж. Участие армян в партизанском движении на Украине в годы Великой Отечественной войны, ВНС, стор. 7—8.

✓¹⁰ І. І. Слинько. Боевое содружество украинского и армянского народов в партизанской борьбе против фашистских оккупантов, ИСД, стор. 163—178.

¹¹ В. Н. Казахцяна. Организация армянского партизанского отряда в Житомирской области в 1943 г., ТГГ, 1962, № 1, стор. 3—16.

¹² М. Наумов. Подвиг армянских партизан, журн. «Литературная Армения», 1964, № 7, стор. 66—74.

¹³ А. Н. Мнацаканян. Революція в Закавказзі і посланці Росії (1917—1922), Єреван, 1961 (вірм. мовою); його ж. Из истории совместной борьбы сынов украинского и армянского народов за победу Советской власти на Украине и в Армении, ИСД, стор. 154—161; його ж. Сыны украинского народа в борьбе за победу социалистической революции на Кавказе, ВНС, стор. 8—10.

¹⁴ В. А. Аветисян. Об армяно-украинских связях в революционном движении конца XIX — начала XX вв., ИСД, стор. 140—153.

¹⁵ С. Арешян. Певец братства, журн. «Литературная Армения», 1961, № 3, стор. 55—59; її ж. Деякі спільні риси художнього методу Шевченка і Налбандяна. Збірник праць XI наукової Шевченківської конференції, К., 1963, стор. 197—208; її ж. Т. Шевченко у вірменсько-українських культурних відносинах, ПБГ, 1964, № 3, стор. 59—68 (вірм. мовою).

¹⁶ В. Є. Шубравський. Шевченко і література народів СРСР, К., 1964.

¹⁷ П. Г. Гакоп'ян. Київський рукопис Абов'яна, ТГГ, 1962, № 9, стор. 49—64 (вірм. мовою).

✓¹⁸ І. П. Крип'якевич. Садок Баронч — историк армян бывшей Галиции, ИСД, стор. 38—47.

✓¹⁹ Я. Р. Дашкевич. Вірменський історик С. Баронч як дослідник минулого України, «Український історичний журнал», К., 1964, № 2, стор. 121—122; його ж. Иван Гануш как исследователь языка западноукраинских армян, ПБГ, 1960, № 2, стор. 142—149.

✓²⁰ Е. А. Яцкевич. Армяне в Галиции в XIX в., ПБГ, 1960, № 3, стор. 59—64.

²¹ Ж. А. Анапян. К вопросу о заселении юга России армянами во второй половине XVIII ст., ТГГ, 1963, № 5, стор. 45—54; його ж. Основание города Григо-

Не без підстав зусилля багатьох учених концентруються на дослідженні минулого вірменських поселень на Україні в період феодалізму. Середньовічні вірменські колонії відіграли важливу роль в історії як вірменського, так і українського народів. У той важкий час, коли економічний і культурний розвиток закавказької Вірменії, що протягом ряду століть була об'єктом завзятої боротьби між Туреччиною і Персією, значною мірою паралізувався, вірменські колонії в Європі, зокрема на Україні, стали єдиними носіями національної культури, центрами вірменського суспільного життя. В історії України вони також відіграли, без сумніву, позитивну роль — сприяли встановленню торговельних і культурних зв'язків українських земель з країнами Сходу (Туреччиною, Іраном і навіть Єгиптом, Індією).

В останній час історіографія вірменських колоній на Україні цілком виразно оформилася в окремий напрям досліджень, що став предметом студій як радянських, так і закордонних істориків. В даній галузі спостерігається значна диференціація наукової тематики, що охоплює найрізноманітніші сторони життя вірменських поселенців на Україні.

Запорукою дальшого поглиблення цих досліджень є велика інтенсифікація джерелознавчих й історіографічних розшукув. Джерельна база поширилася за рахунок досі не відомих і не вивчених матеріалів половецькою (кипчацькою) і польською мовами з застосуванням вірменського алфавіту. Відкриття нових категорій джерел має, до речі, значення не лише для даної теми, а й для дослідження історії ряду українських міст, економічного життя середньовічної України.

Вивчення пам'яток вірмено-половецької мови — в історико-культурному, мовознавчому, а також джерелознавчому плані — зв'язане з іменами фактичних творців сучасного кипчакознавства Ж. Дені (1879—1963)²² і Т. І. Груніна*. Останнім часом великий вклад у розробку цих питань внесли Е. Шюц²³ і Е. Триярський²⁴, а також Е. Дубінська²⁵ та О. С. Еганян²⁶. Праці цих дослідників відкривають цілком нову сторінку в українському та вірменському джерелознавстві, вводять у науковий обіг досі не використовуваний актовий і літописний матеріал половецькою мовою. Дослідження кипчакознавців мають велике значення для характеристики рівня культурного розвитку українських вірменів, встановлення шляхів, якими відбулася заміна вірменської розмовної мови половецькою.

Питання про необхідність вивчати джерела, написані польською мовою з застосуванням вірменської графіки, лише поставлене вірменознавцями В. Р. Григоряном і А. Пісовичем²⁷ — воно вимагає ще дальших студій.

Ряд нових праць джерелознавчого й історичного характеру допомагає історі-

риополя, ПБГ, 1961, № 1, стор. 149—162; його ж. Из истории общественной жизни города Григориополя, ТГГ, 1964, № 3, стор. 49—60; його ж. Григориопольская армянская колония (в конце XVIII — первой половине XIX вв.). Автореферат диссертации, представленной на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Ереван, 1964.

²² J. Deny, E. Tryjarski. «Histoire du sage Hikar» dans la version arméno-kiptchak, «Rocznik Orientalistyczny», t. 27, Warszawa, 1964, zesz. 2, стор. 7—61. В недалекому майбутньому виходить в світ нарис вірмено-половецької літератури цих двох авторів.

* Підготовлені Т. І. Груніним до друку половецькі тексти Актів вірменського суду в Кам'янці-Подільському (1559—1567 рр.) повинні незабаром вийти в світ разом з нарисом граматики вірмено-половецької мови.

²³ E. Schütz. On the Transcription of Armeno-Kipchak, «Acta orientalia Hung», t. 12, Budapest, 1961, fasc. 1—3, стор. 139—161; його ж. An Armeno-Kipchak Print from Lvov, там же, t. 13, 1962, fasc. 1—2, стор. 123—130; його ж. Armeno-Kipchak Texts from Lvov, там же, t. 15, 1963, fasc. 1—3, стор. 291—309; його ж. Notes on the Armeno-Kipchak Script and its Historical Background, «Aspects of Altaic Civilization» (Uralic and Altaic Series of Indiana University, vol. 23), Bloomington, 1963, стор. 145—154. Е. Шюц підготував до друку також текст вірмено-половецького літопису про Хотинську війну 1620 р.

²⁴ E. Tryjarski. Ze studiów nad rękopisami i dialektem kipczackim Ormian polskich, «Rocznik Orientalistyczny», t. 23, Warszawa, 1960, zesz. 2, стор. 755; t. 24, 1960, zesz. 1, стор. 43—96; його ж. Aus der Arbeit an einem armenisch-kiptchakisch-pölnisch-französischen Wörterbuch, «Ural-Altische Jahrbücher», Bd. 32, Wiesbaden, 1960, Heft. 3—4, стор. 194—213. Е. Триярський закінчив опрацювання великого словника вірмено-половецької мови, що дуже допоможе в праці над текстами.

²⁵ E. Dubińska. Z badań nad psalterzami ormiańskimi i językiem kipczackim, «Przegląd Orientalistyczny», Warszawa, 1961, № 2, стор. 203—214.

²⁶ О. С. Еганян. Об одном армяно-кипчацком грамматическом пособии, журн. «Вопросы языкознания», 1962, № 5, стор. 152—154.

²⁷ В. Григорян, А. Пісович. Польські документи на вірменській алфавітній основі, «Банбер Матенадарані» («Вісник Матенадарану»), т. 7, Єреван, 1964, стор. 225—236 (вірм. мовою).

кам та спеціалістам суміжних дисциплін оволодіти джерелами і літературою, в яких відбито минуле вірменських поселень, їх зв'язки з корінним українським населенням. Оглядом архівних джерел, зв'язаних, в першу чергу, з львівським і кам'янець-подільським переселенськими осередками, присвячені статті Н. Ф. Вradий²⁸, П. Х. Пироженка²⁹, Г. С. Сизоненко³⁰, в працях В. А. Акоюяна³¹, В. Р. Григоряна³², М. О. Дарбинян³³ аналізуються важливі вірменські історичні джерела XVI—XVII ст. нарративного і документального типу, в працях Я. Р. Дашкевича досліджуються вірмено-половецькі, латинські, польські, французькі та італійські джерела такого самого характеру³⁴. Цьому останньому авторові належить також спроба дати систематичний виклад нарративного джерелознавства та історіографії вірменських поселень на Україні в XV—XIX ст.³⁵

Джерелознавча база досліджень значно збільшилася за рахунок публікації багатьох цінних, майже виключно архівних джерел. На перший план висувається збірник актів вірменського суду Кам'янець-Подільського, підготований до видання В. Р. Григоряном³⁶. Документи про минуле вірменської колонії у Львові вміщені в збірнику, впорядкованому в Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові³⁷. В збірнику джерельних матеріалів, складеному істориком М. А. ван ден Ауденрієм (1890—1962)³⁸, ряд документів стосується вірменських поселень в Криму. Цінні документальні матеріали про українських вірменів були опубліковані В. К. Восканяном³⁹, В. А. Парсамяном⁴⁰, Г. П. Пінгірян⁴¹, Н. К. Кривоніс⁴². Варто підкреслити, що як вірменські, так і українські історики (згідно з ухвалою III вірменсько-української наукової сесії 1962 р.) підготовляють видання кількох збірок архівних матеріалів з історії українсько-вірменських зв'язків періоду феодалізму.

✓²⁸ Н. Вradий. Актовые книги львовской армянской колонии, ПБГ, 1964, № 2, стор. 347—352.

✓²⁹ П. Х. Пироженко. Материалы ЦГИА УССР во Львове по истории армянских поселений на Украине, ИСД, стор. 237—251.

✓³⁰ Г. С. Сизоненко. Архивные материалы к истории армянской колонии во Львове, ИСД, стор. 204—209.

³¹ В. А. Акоюян. Армянские источники об Украине и украинцах, ИСД, стор. 210—228; його ж. Вірменські джерела про міста України, ТГГ, 1963, № 2, стор. 45—52 (вірм. мовою).

³² В. Р. Григорян. Актовые книги армянского суда города Каменец-Подольского, ИСД, стор. 252—263; його ж. Об актовых книгах армянского суда г. Каменец-Подольска (XVI—XVII вв.), зб. «Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы», М., 1964, стор. 276—296.

³³ М. О. Дарбинян. Путевые заметки Симеона Леаци, ИСД, стор. 229—236; її ж. Симеон Леаци о странах. Юго-Восточной Европы, зб. «Восточные источники по истории народов Юго-Восточной и Центральной Европы», стор. 253—275 (в статті публікується переклад частини «Хроніки» Симеона).

³⁴ Ya. Dashkevitch. Kipchak Acts of the Armenian Law Court at Kamenetz Podolsk (1559—1567) as a Cultural and Historical Monument, «Ural-Altische Jahrbücher», Bd. 36, Wiesbaden, 1964, стор. 127—145; його ж. Джерела і література про вірменські колонії на Україні в XVI ст., «Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР» (далі — НІБ), К., 1961, № 6, стор. 70—79; його ж. Ян Ласицкий и его очерк об армянах на Украине в 70-х гг. XVI ст., «Банбер Матенадарни», т. 6, 1962, стор. 487—496 (в статті публікується текст нарису Я. Ласицького про вірменів).

✓³⁵ Я. Р. Дашкевич. Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков (Историографический очерк), Ереван, 1962.

³⁶ Акти вірменського суду міста Кам'янець-Подільського (XVI ст.). Упорядкував В. Р. Григорян, Ереван, 1963 (вірм. мовою). Див. також його публікацію «Документ, що підтверджує наявність вірменського суду в Яссах», ТГГ, 1961, № 9, стор. 103—107 (вірм. мовою).

✓³⁷ Соціальна боротьба в місті Львові в XVI—XVIII ст. Збірник документів, Львів, 1961.

³⁸ M. A. van den Oudenrijn. Linguae Haicanae scriptores Ordinis Praedicatorum, Congregationis Fratrum Unitorum et F. F. Armenorum Ord. S. Basilii citra Mare consistentium, Bernae, 1960.

³⁹ В. К. Восканян. Матеріали архівів України, ТГГ, 1962, № 3, стор. 79—89 (вірм. мовою); його ж. Нові документи з історії вірменського визвольного руху 1720-х рр., ПБГ, 1962, № 4, стор. 193—216 (в співавторстві з В. М. Мартіросяном; вірм. мовою).

⁴⁰ В. А. Парсамян. Участь польських вірменів у повстанні Давид-Бека. Нові матеріали про вірменський визвольний рух XVIII ст., Ереван, 1962 (вірм. мовою).

⁴¹ Г. Пінгірян. З історії боротьби українських вірменів проти насильницького запровадження унії в 30-х рр. XVII ст., НІБ, 1963, № 5, стор. 46—51.

✓⁴² Н. Кривоніс. Некоторые данные о библиотеках армян во Львове в XVII в., ПБГ, 1963, № 1, стор. 271—276.

Видатний вірменознавець Г. С. Анасян видав коментований текст важливої історичної пам'ятки вірменською мовою — «Історії Хотинської війни» хроніста XVII ст. Йовганнеса Каменаці⁴³.

В останній час зроблено важливий крок у напрямі розширення джерельної бази за рахунок публікації і вивчення пам'яток вірменського фольклору. К. Рошко видав записи вірменського фольклору з Кут⁴⁴, З. Обертинський побудував на аналізі легенди про язівцевих вірменів фундаментальну джерелознавчу працю⁴⁵.

Дещо зроблено також у ділянці спеціальних історичних дисциплін. Певний поштовх для вивчення топоніміки вірменського походження на Україні повинні дати праці В. Бенецяну (1900—1963)⁴⁶, хоча вони й зв'язані, в першу чергу, з румунським і молдавським топонімічним матеріалом. Я. Р. Дашкевич дав дипломатичне дослідження, де спиняється на датуванні переселення вірменів на Україну⁴⁷. Історико-допоміжне значення має також антропологічна студія Я. Чекановського⁴⁸.

На основі всіх цих матеріалів були створені узагальнюючі праці з історії вірменських поселень на Україні. Так, у великій роботі А. Г. Абрагамяна про вірменську еміграцію⁴⁹ історія українських вірменів розглядається в двох розділах. На жаль, нарис А. Г. Абрагамяна не позбавлений фактичних помилок, а висвітленню українсько-вірменських зв'язків у ньому, по суті, приділяється дуже мало місця.

Узагальнюючий характер мають також статті В. К. Восканяна⁵⁰, В. В. Грабовецького⁵¹, Л. М. Меліксет-Бека (1890—1963)⁵². Однак усі вони, хоча написані лише кілька років тому, вже не можуть вважатися «останнім словом» у науці — швидкий розвиток вірменознавства в даній галузі висуває вимогу переглянути ряд тверджень цих авторів. По суті, лише в статті Я. Д. Ісаєвича⁵³, на підставі критичного використання значного фактичного матеріалу, поставлено питання про необхідність визначити характер українсько-вірменських взаємозв'язків у період феодалізму. Ф. П. Шевченко, перший в українській історіографії, звернув увагу на участь вірменів у визвольній боротьбі українського народу в XVII ст.⁵⁴.

В загальному плані — тобто з врахуванням матеріалу, що відбиває минуле основної маси вірменських поселень — розроблявся ряд питань, зв'язаних з історією вірменської культури на Україні. Я. Рейхман, Е. Триярський⁵⁵, К. Рошко⁵⁶ займа-

⁴³ Йовганнес Каменаці. Історія Хотинської війни. Упорядкував Г. С. Анасян, Єреван, 1964 (вірм. мовою).

⁴⁴ K. Roszko. Les contes des arméniens polonais de Kuty. Textes, traduction et vocabulaire, «Folia Orientalia», t. 1 (1959), Kraków, 1960, fasc. 2, стор. 274—295; t. 4, (1962) 1963, стор. 171—185.

⁴⁵ Z. Obertyński. Die polnischen Armenier und ihr Erzbischof Andreas in Jazłowiec, «Гандес амсоря» («Щомісячний журнал»), Відень, 1961, № 10—12, стор. 757—854. Вірм. переклад там же, 1962, № 1—12; 1963, № 1—6; польський переклад під заг. Legenda jazłowiecka. Przyczynek do krytyki badań ludowych w wiekach XVI—XVIII, «Studia źródłoznawcze», t. 7, Warszawa—Poznań, 1962, стор. 57—76; t. 8, 1963, стор. 15—48.

⁴⁶ V. Bănăţeanu. Armenii in toponimia romineasca şi toponimice romineşti de origine armeană, «Studii şi cercetari lingvistice», an. 11, Bucureşti, 1960, № 2, стор. 201—217; його ж. Армянские колонии на территории Румынии по данным румынской топонимии. ПБГ, 1962, № 1, стор. 171—191; його ж. Catlabouga, toponime arméno-tatar, «Studia et acta orientalia», t. 3, Bucureşti, 1960—1961, стор. 191—196. (Катлабух — озеро на Одещині).

⁴⁷ Я. Дашкевич. Грамота Федора Дмитровича 1062 р. (Нарис з української дипломатки), НІБ, 1962, № 2, стор. 9—20. Питання про автентичність грамоти викликало жваву дискусію (див. М. М. Тихомиров. Про початок Кам'янця-Подільського, газ. «Прапор Жовтня», Кам'янець-Подільський, 25 жовтня 1962 р.; В. А. Мікаєлян. Історія вірменської колонії в Криму, Єреван, 1964, стор. 54—63 (вірм. мовою)).

⁴⁸ J. Czekanowski. Czaszki z katedry ormiańskiej we Lwowie, «Światowit», t. 24, Warszawa, 1962, стор. 649—656.

⁴⁹ А. Г. Абрагамян. Короткий нарис історії вірменських переселенських осередків, т. 1, Єреван, 1964 (вірм. мовою).

⁵⁰ В. К. Восканян. Древняя Русь и Украина в судьбах армян, ИСД, стор. 59—91.

⁵¹ В. В. Грабовецкий. Армянские поселения на западноукраинских землях, ИСД, стор. 92—109.

⁵² Л. М. Меліксет-Бек. Из истории армяно-украинских отношений, ИСД, стор. 48—58.

⁵³ Я. Д. Ісаєвич. До характеристики вірменсько-українських зв'язків у Львові в XV—XVIII ст., ПБГ, 1963, № 2, стор. 101—114 (вірм. мовою).

⁵⁴ Ф. П. Шевченко. Армяне в українском казачьем войске, ВНС, стор. 21—22.

⁵⁵ J. Reychman, E. Tryjarski. Z leksykografii Ormian polskich XVII i XVIII w., «Przegląd Orientalistyczny», Warszawa, 1961, № 4, стор. 473—478.

⁵⁶ K. Roszko. Ormianie polscy jako autorzy słowników ormiańskich, «Przegląd Orientalistyczny», Warszawa, 1961, № 4, стор. 479—483.

лися вірменською лексикографією, В. К. Чалоян — філософією⁵⁷, Я. Р. Дашкевич — рукописною і друкованою книгою⁵⁸. Значним вкладом у вивчення книжкової культури вірменського населення на Україні є каталог вірменських рукописів, що зберігалися у Львові та Івано-Франківську, складений видатним вірменознавцем Н. Акіняном (1883—1963)⁵⁹. Важливим кроком вперед на шляху синтетичного узагальнення досягнень вірменського письменства на Україні в XV—XVIII ст. є напівенциклопедична праця Г. Петровича⁶⁰.

З другого боку, висвітлення зв'язків вірменського мистецтва з українським, вкладу вірменських митців у образотворче мистецтво, скульптуру, архітектуру України не можна вважати достатнім. Цієї ділянки стосуються лише окремі сторінки в мистецтвознавчих працях Г. Логвина⁶¹ і дослідження А. Л. Якобсона, присвячені пам'яткам вірменської архітектури в Криму⁶².

Дещо зроблено для вивчення юридичних пам'яток українських вірменів — правової системи, що застосовувалася в окремих вірменських судах, а також для визначення юридичного статусу колоній на українських землях, які входили до складу польської Речі Посполитої. Варто згадати статті В. С. Кульчицького⁶³, Д. Гжрікяна⁶⁴ та М. Л. Говганнісяна⁶⁵, присвячені цим питанням, а також велике дослідження В. Р. Григоряна, вміщене як передмова до згаданої вище публікації актів вірменського суду Кам'яння-Подільського XVI ст.

Українські вірмени в минулому відігравали певну роль у дипломатичній службі Польщі і Волощини. Ця тема також знайшла своїх дослідників — Г. Петровича⁶⁶ і Д. Гжрікяна⁶⁷.

Історія вірменської церкви на Україні привертала увагу дослідників лише настілки, психілки в ній відбулася боротьба між двома громадсько-політичними тábорами (прихильників збереження давніх національних традицій і звичаїв та нового, асиміляційного табору) всередині самих колоній. Цим питанням присвячені праці Г. Петровича⁶⁸ і С. Т. Білецького⁶⁹. В. Р. Григорян цілком по-новому підійшов до питання про роль вірменських «братств молодців» у громадському і культурному житті колоній⁷⁰.

Значного поширення в дослідницькій практиці набуло також вивчення історії окремих поселень або їх груп. В такому «територіальному» плані увагу істориків привертала вірменські поселення Криму, Правобережної (Київ) і Західної (Львів, Золочів, Замость, Сياتин) України.

Дуже багато зроблено для висвітлення історії вірменських колоній Криму — досі однієї з найбільш занедбаних ділянок в історіографії вірменських переселенських осередків. Окремі питання досліджували Л. М. Меліксет-Бек⁷¹, Х. А. Порк-

⁵⁷ В. К. Чалоян. Степанос Львовский в Армении, ВНС, стор. 24—26.

✓ ⁵⁸ Я. Р. Дашкевич. Армянская книга на Украине в XVII ст., зб. «Книга», т. 6, М., 1962, стор. 146—168; його ж. Армянское книгопечатание на Украине в XVII в., ПБГ, 1963, № 4, стор. 115—130.

⁵⁹ Н. Акіян. Каталог вірменських рукописів у бібліотеці Львівського університету і в бібліотеці архієпископства в Станіславі, Відень, 1961 (вірм. мовою).

⁶⁰ G. Petrowicz. I copisti e scrittori armeni di Polonia nei secoli XV—XVIII, «Mélanges Eugène Tisserant», vol. 3, Roma, 1964, стор. 141—174.

⁶¹ Г. Логвин. Украинское искусство X—XVIII вв., М., 1963, стор. 72—73, 91—92; його ж. Українське мистецтво XIV — першої половини XVII ст., К., 1963, стор. 7, 17—18, 30 (в співавторстві з Л. Міляєвою).

✓ ⁶² А. Якобсон. Армянский монастырь XIV в. близ Белогорска в Крыму, ПБГ, 1964, № 4, стор. 230—235.

✓ ⁶³ В. С. Кульчицький. Вірменський «Судебник» Гоша і його застосування у Львові, Доповіді та повідомлення Львівського державного університету, вип. 9, ч. 1, Львів, 1961, стор. 61—63.

⁶⁴ D. Ghijirighian. Un manuscrit arménien du Code de Mekhitar Goch, «Studia et acta orientalia», t. 3, București, 1960—1961, стор. 47—63.

⁶⁵ М. Л. Говганнісян. Органи вірменського самоуправління в Речі Посполитій, ТГГ, 1964, № 8, стор. 47—57 (вірм. мовою); його ж. Самоуправління польських вірменів в XVI—XVII ст., ПБГ, 1964, № 4, стор. 180—185.

⁶⁶ G. Petrowicz. Gli Armeni al servizio diplomatico del Regno di Polonia, «Relationes Instituti Historici Polonici», sess. anni 16—17, Romae, 1961, стор. 209—216.

⁶⁷ Д. Гжрікян. Участь вірменів у дипломатичному житті середньовічної Румунії, ПБГ, 1960, № 3, стор. 95—110 (вірм. мовою).

⁶⁸ D. Petrowicz. Il patriarca di Ecimiazin Stefano V Salmastetzi, «Orientalia Christiana Periodica», vol. 28, Roma, 1962, fasc. 2, стор. 362—401.

✓ ⁶⁹ С. Т. Білецький. Борьба львовских армян против унии и Ватикана, ВНС, стор. 19—20.

⁷⁰ В. Г. Григорян. Про «братства молодців» у вірменських колоніях Західної України, ПБГ, 1963, № 2, стор. 115—126 (вірм. мовою).

⁷¹ Л. М. Меліксет-Бек. Армянские источники о Херсонесе, ВНС, стор. 37—38.

шеян⁷², М. А. ван ден Ауденрійн⁷³ та, особливо, В. М. Мікаелян⁷⁴. З-під пера цього останнього вийшла велика монографія про вірменські колонії в Криму⁷⁵, в якій по-новому висвітлюється ряд питань з економічного і культурного життя кримських вірменів до кінця XVIII ст. включно.

Вперше з'явилися окремі статті, присвячені історії вірменського поселення в Києві. Минуле цієї колонії досліджували Л. С. Хачикян⁷⁶ і Д. І. Мишко⁷⁷.

Один з найбільших культурних і економічних центрів вірменських колоній в Європі — Львів ще не дочекався окремого монографічного дослідження. Численні статті й публікації, що стосуються львівської колонії, можуть стати основою для створення праці, в якій висвітлюватимуться різні сторони життя львівських вірменів. Чимало нових подробиць з історії колонії, виявлених в архівних джерелах, вводиться в науковий обіг статтями І. П. Крип'якевича⁷⁸, Є. А. Яцкевича⁷⁹, Н. К. Кризоніс⁸⁰.

Увагу дослідників привертали також інші вірменські поселення на західноукраїнських землях. К. Рошко досліджував історію колонії в Кутах⁸¹, В. В. Грабовецький — минуле снітинської колонії⁸², М. Закжевська-Дубасова — устрій вірменської громади в Замості⁸³, Н. К. Кривоніс — життя вірменських поселенців у Золочеві⁸⁴.

Чи не найбільше труднощів — у зв'язку з мінімальними можливостями збільшити джерельну базу досліджень — становлять спроби по-новому висвітлити найдавніший період зв'язків: за часів Київської Русі. Спробу З. Т. Григоряна⁸⁵, досить комплікативну, не можна вважати вдалою. Більш плідотною повинна бути дискусія, що знову розгорілася довкола питання про паралелізм легенд, зв'язаних з заснуванням Києва на Україні і Куара у Вірменії. Ціком протилежні думки про генезис легенд висловили С. Т. Єремян⁸⁶ — з одного боку, та Б. О. Рыбаков⁸⁷ і М. Ю. Брайчевський⁸⁸ — з другого. Український переклад старовірменського тексту

⁷² X. A. Поркшеян. Коли відбулося переселення вірменів у Крим? ПБГ, 1962, № 2, стор. 105—117 (вірм. мовою).

⁷³ M. A. v. d. Oudenrijn. Der hl. Gregor der Erleuchter bei den unierten Brüder von St. Nikolaus in Kaffa, «Гандес Амсоря», Відень, 1963, № 1—3, стор. 57—60.

⁷⁴ В. М. Мікаелян. Коли і як утворилися вірменські поселення в Криму? ТГГ, 1962, № 3, стор. 37—52 (вірм. мовою); його ж. До питання про падіння міста Кафи, ПБГ, 1964, № 2, стор. 97—110, (вірм. мовою).

⁷⁵ В. М. Мікаелян. Історія вірменської колонії в Криму, Єреван, 1964 (вірм. мовою).

⁷⁶ Л. С. Хачикян. Новые материалы о древней армянской колонии Киева, ИСД, стор. 110—120.

⁷⁷ Д. І. Мишко. Вірмени в Києві в XV — першій половині XVII ст., ТГГ, 1963, № 6, стор. 93—100.

⁷⁸ І. П. Крип'якевич. К вопросу о начале армянской колонии во Львове, ПБГ, 1963, № 1, стор. 163—171.

⁷⁹ Е. А. Яцкевич. Памятники армянской культуры во Львове, ИСД, стор. 121—131.

⁸⁰ Н. Кривоніс. Сторінки з історії культури вірменських колоній на Західній Україні, журн. «Советакан Гаястан» («Радянська Вірменія»), Єреван, 1960, № 7, стор. 29—30 (вірм. мовою); її ж. Армяне в культурной жизни Львова, ИСД, стор. 132—139; її ж. К истории армянских ремесленников во Львове в первой половине XVII в., ТГГ, 1962, стор. 67—83; її ж. Роль львовской армянской колонии в развитии торговли на западноукраинских землях в первой половине XVII в., ВНС, стор. 22—24.

⁸¹ K. Roszko. Les Arméniens de Kutu, «Revue des études arméniennes», N. S., t. 1, Paris, 1964, стор. 377—387.

⁸² В. В. Грабовецкий. Армянская колония в Снятыне, ВНС, стор. 30—32.

⁸³ M. Zakrzewska-Dubasowa. Organizacja gminy ormiańskiej w Zamościu w XVI—XVII w., «Rocznik Lubelski», t. 3, Lublin, 1960, стор. 63—82.

⁸⁴ Н. К. Кривоніс. Армянская колония в г. Золочеве, ТГГ, 1960, № 3, стор. 87—92.

⁸⁵ З. Т. Григорян. Вікова дружба вірменського і російського народів, Єреван, 1960 (вірм. мовою).

⁸⁶ С. Т. Єремян. О некоторых историко-географических параллелях в «Повести временных лет» и «Истории Тарона» Иоанна Мамиконяна, ВНС, стор. 34—36.

⁸⁷ Б. А. Рыбаков. Древняя Русь. Сказания, былины, летописи, М., 1963, стор. 26—28.

⁸⁸ М. Ю. Брайчевский. К вопросу о русско-армянских связях в период образования Киевской Руси, ВНС, стор. 36; його ж. Коли і як виник Київ, К., 1963, стор. 85—88. Див. також рецензії на цю книгу І. П. Крип'якевича в «Українському історичному журналі», 1964, № 1, стор. 140 і Д. Іваненка в НІБ, 1964, № 3, стор. 79.

легенди про Куара, що має значення для порівняльного аналізу переказів, виконала Г. П. Пінгірян⁸⁹.

Велика кількість праць, присвячених українсько-вірменській тематиці, не дозволяє в обмеженій за обсягом статті зайнятися їх аналізом. Можна однак зробити ряд спостережень, що стосуються як основного напрямку досліджень, так і визначення тих питань, які, незважаючи на їх об'єктивну актуальність, досі не потрапили в поле зору дослідників.

Останні роки принесли дуже помітну інтенсифікацію досліджень в галузі українсько-вірменських взаємозв'язків, що пояснюється бажанням яконайповніше розкрити характер дружніх відносин двох народів у різні історичні епохи. В цій справі радянська історіографія має значні досягнення.

Важливий крок зроблено в дослідженні зв'язків періоду феодалізму. Якщо раніше існування дружніх відносин між вірменськими переселенцями і корінним українським населенням встановлювалося виключно на підставі самого лише факту наявності вірменських поселень на території України, то сучасним дослідникам вдалося замінити таку апіорну формулу живим, переважно знайденим недавно фактичним матеріалом. Це дає можливість розкрити багатогранність зв'язків двох народів у їх економічних, культурних і суспільно-політичних взаєминах.

Необхідно підкреслити, що радянські історики провели велику роботу в галузі критичного перегляду висновків буржуазної історіографії, яка до висвітлення історії вірменських колоній на Україні підходила з своїх вузько-класових позицій. Такі питання, як, наприклад, соціальне розшарування населення в межах окремих колоній чи участь низів вірменського населення у визвольній боротьбі українського народу в XVII ст., вперше поставлені та успішно вирішуються радянською історичною наукою.

Не можна сказати, однак, що негативний вплив буржуазної історіографії однаково легко переборюється в усіх ділянках досліджень. Так, наприклад, в деяких працях повторюються фальшиві тези про миме привілейоване становище українських вірменів у Речі Посполитій. Якщо і є підстави говорити про привілейованість заможної верхівки колоній, то основна маса вірменського населення зазнавала такої самої політичної, економічної і релігійної дискримінації, як і інші національні меншості у феодальній державі. В цьому легко переконаєшся, коли від візчення пергаментних грамот з привілеями, яких часто дотримувалися лише в теорії, перейти до дослідження багатого актового матеріалу, що значною мірою розкриває механізм тогочасного соціального і національного гноблення.

Сумнівної вартості спадщиною буржуазної історіографії треба вважати також термінологічну плутанину, яка виникла в зв'язку з надто широким застосуванням в працях окремих радянських істориків терміну «польські вірмени» (по-вірменськи — «леґагаер») в значенні, що не відповідає правильному вживанню цього терміну. Щодо вірменів Львова, Кам'янця-Подільського, Луцька та інших українських міст в радянській історіографії вживається термін «українські вірмени». «Польськими вірменами» називають вірменське населення таких міст, як Краків, Варшава, Познань, що їх перелічені в даній статті праці, як правило, не торкаються.

Значним досягненням джерелознавства останніх років треба вважати притягнення до історичних досліджень цілком невідомої раніше, нововідкритої категорії джерел, писаних вірмено-половецькою мовою. Немає сумніву в тому, що даліше вивчення цих матеріалів допоможе в майбутньому зробити ще не одне важливе відкриття з історії українсько-вірменських взаємовідносин. Цей напрям джерелознавчих досліджень, на жаль, цілком занедбаний на Україні, заслуговує всілякої допомоги і сприяння.

Можна назвати багато тем, вартих уваги дослідників як з точки зору історії українського, так і вірменського народів. Навіть побіжне ознайомлення з наведеним вище переліком завершених і опублікованих в 1960—1964 рр. праць дозволяє виявити ряд «слабих місць» в історіографії українсько-вірменських зв'язків у цілому та в історіографії вірменських поселень на Україні зокрема (наприклад, висвітлення причин, які привели до занепаду колоній в кінці XVIII — на початку XIX ст., історія українсько-вірменських мистецьких зв'язків, роль вірменів в українському культурному житті XIX — початку XX ст., культурний обмін між Радянською Україною і Радянською Вірменією та економічні зв'язки двох братніх республік і т. д.).

Вже сьогодні можна сказати, що ці важливі наукові завдання здійснюються, безперечно, в напрямі створення таких фундаментальних праць, як історія багатовікової дружби українського і вірменського народів, історія вірменських переселенських осередків на Україні, історія культури українських вірменів. Сучасний рівень досліджень доводить, що для розв'язання цих питань об'єднаними зусиллями вірменських і українських учених є реальні підстави і можливості.

Я. Р. ДАШКЕВИЧ

⁸⁹ Заснування міста Києва за оповіданням вірменської хроніки XIII в. Переклад із старовірменської Г. П. Пінгірян, зб. «Антологія літератур Сходу», Харків, 1961, стор. 360—361, 441—444.

НОВИЙ ЖУРНАЛ БОЛГАРСЬКИХ ІСТОРИКІВ

Наприкінці 1963 р. у системі Болгарської Академії наук було створено новий науковий заклад — Інститут балканістики. Укомплектований головним чином з молодих здібних науковців на чолі з талановитим організатором і вченим істориком Ніколою Тодоровим колектив інституту одразу ж розгорнув кипучу діяльність і за короткий строк видав і підготував до друку понад 50 монографій, брошур, наукових статей і повідомлень з важливих питань історії і культури балканських народів та їх економічних, політичних і культурних зв'язків¹.

У 1964 р. вийшов з друку перший том періодичного видання Інституту балканістики та створеного в 1962 р. Національного болгарського комітету по балканських дослідженнях — журнал «Етюд балканік»². Вміщені в ньому статті, повідомлення та рецензії надруковані французькою, російською та німецькою мовами з урахуванням того контингенту читачів, для яких та чи інша стаття буде мати найбільший інтерес.

У передмовях, написаних віце-президентом Болгарської Академії наук академіком В. Георгієвим та директором Інституту балканістики професором Н. Тодоровим, визначені завдання інституту та щорічника «Етюд балканік». Академік В. Георгієв, зокрема, підкреслив, що журнал сприятиме успішному дослідженню спільних рис у розвитку балканських народів з точки зору їх історії, археології, мовознавства, фольклору, літератури і т. д. Вивчення всього того, що зближує народи балканських країн, зазначав він, буде цінним внеском людей науки в справу єднання цих народів, поглиблюватиме взаєморозуміння і сприятиме створенню мирної атмосфери у взаємовідносинах між ними.

Н. Тодоров спинився на тих важливих проблемах, над якими працюватиме колектив інституту, підкресливши, що значну увагу буде приділено національно-визвольній боротьбі на Балканах, робітничому та соціалістичному рухові в окремих балканських країнах і особливо висвітленню спільних закономірностей в розвитку балканських народів та їх культур, історичним зв'язкам, дружбі і співробітництву цих народів.

У журналі вміщено ряд наукових статей, в яких висвітлюються окремі важливі питання з історії Югославії, Туреччини, Греції, Болгарії та інших країн.

Кристю Манчев у статті «Югославія та фашистські держави напередодні другої світової війни (1937—1939)» розкриває зовнішньополітичну орієнтацію югославського уряду і панівних кіл буржуазії у цей період. Дане питання спеціально не досліджувалося істориками. Автор показує, що, починаючи з 1937 р., коли німецько-італійський фашизм став центром міжнародної реакції і найлютішим ворогом робітничого і комуністичного руху, уряд Стоядиновича, а потім і Цветковича в своєму зовнішньополітичному курсі став поступово відходити від Англії і Франції і пішов на зближення з Італією та Німеччиною. Це переорієнтування, як показує автор, обумовлювалося рядом причин. Правлячі кола Югославії бачили в фашистській Німеччині та Італії ту силу, з допомогою якої вони розраховували зміцнити своє внутрішньополітичне і міжнародне становище. Шляхом фашизації країни і з допомогою Німеччини та Італії вони хотіли придушити опір трудящих мас, розгромити компартію і ліквідувати «комуністичну небезпеку», а також розправитися з буржуазною опозицією. Крім того, правлячі кола Югославії виношували плани при підтримці італійських і німецьких фашистів розширити свою територію за рахунок поділу Албанії та Греції. В статті також висвітлюються інші маловідомі сторінки зовнішньої політики Югославії напередодні другої світової війни.

Цікава і змістовна стаття Стефана Великова «Про робітничий і соціалістичний рух у Туреччині після младотурецької революції 1908 р.». Спираючись на широке коло документальних матеріалів, більшість яких автор вводить у науковий обіг уперше, болгарський історик дає широку картину розвитку робітничого і соціалістичного руху в Туреччині після младотурецької революції і на основі його всебічного аналізу робить важливі наукові висновки. С. Великов вважає, що младотурецька революція, яка спалахнула під впливом подій 1905—1907 рр. у Росії, була першою буржуазною революцією в Туреччині. Вона сприяла політичному пробудженню турецького народу і саме завдяки їй були створені умови для виникнення й широкого розгортання робітничого і соціалістичного руху в Македонії і Туреччині. У статті висвітлюється історія створення перших робітничих, профспілкових організацій в країні і, зокрема, в Македонії та в деяких інших районах. Автор переконливо показує видатну роль Болгарської робітничої соціал-демократичної партії (тісних соціалістів) у створенні робітничих організацій і взагалі в розгортанні робітничого та соціалістичного руху в європейських володіннях Туреччини. Стаття С. Великова становить певний науковий і політичний інтерес як фактичною стороною, так і висновками автора.

¹ Журн. «Исторически преглед», 1965, № 3, стор. 135.

² «Etudes balkaniques», Софія, 1964, т. I, 181 с.

Про ставлення уряду Сербії до одного з найбільших масових селянських повстань 1850 р. в Болгарії говориться в статті відомого історика Страшимира А. Димитрова «Сербія і селянське повстання 1850 р. в Болгарії». Використовуючи численні документи з сербських і болгарських архівів, автор всебічно простежує лінію взаємовідносин Сербії з селянськими повстанцями Болгарії. На конкретних документальних фактах він спростовує тезу, що селянське повстання в Болгарії 1850 р. було справою уряду автономного Сербського князівства, а також твердження, зокрема історика Роберта Сіпрієна, нібито Сербське князівство залишилося байдужим до повстанців. В статті добре показано, що уряд Сербського князівства, яке хоч і було автономним, все ж вважалося складовою частиною Турецької імперії, не міг відкрито виступити на захист повстанців, але шляхом переговорів з Туреччиною прагнув допомогти болгарським повстанцям добитися деякого полегшення їх становища. Таким чином, Сербія подала політичну і дипломатичну підтримку болгарським повстанцям і певною мірою сприяла тому, що повстання не закінчилося розгромом, а принесло деяке полегшення болгарським селянам (стор. 67). Звичайно, як вірно показує автор, це було наслідком не тільки впливу Сербії, а в першу чергу — боротьби самих болгарських селян і підтримки повстанців з боку інших країн, насамперед Росії. Стаття С. Димитрова, в якій по-щовому висвітлюється ряд питань, має значний інтерес для спеціалістів і широкого кола читачів.

Малодосліджене питання про участь болгар у повстанні дунайських князівств 1821 р., яке було організовано товариством «Гетера», розглядається в статті Н. Тодорова «Участь болгар в гетеристському повстанні дунайських князівств». Цієї теми торкалися лише в самих загальних рисах деякі історики, які навіть не назвали приблизну кількість болгар, що брали участь у повстанні. Цілком справедливо, відзначаючи важливість цього питання для марксистської історіографії з точки зору вивчення революційних традицій болгарського народу, автор дає ґрунтовну критику різних антинаукових концепцій буржуазної історіографії.

На основі ряду цінних документальних матеріалів, почерпнутих автором з грецьких архівів і вперше введених ним у науковий обіг, Н. Тодоров приходить до висновку, що участь болгар у гетеристському русі, в армії Іпсиланти, а потім в Греції є «свідченням великої солідарності, яка існувала між болгарським і грецьким народами у вирішальні моменти їх історії. Вони йшли разом у лавах революційно-демократичного грецького повстання, вступили в Грецію, щоб боротися пліч-о-пліч з греками проти оттоманських армій» (стор. 96).

Аргументовану статтю «Про літературні болгарсько-візантійські зв'язки» написав Б. Ангелов. Слід зауважити, що досить тісні й плодотворні культурні зв'язки між Болгарією і Візантією дуже мало вивчалися істориками та літературознавцями. Висвітлюючи їх, автор слушно відзначає, що дослідники «в минулому інколи зваблювалися націоналістичними пристрастями чи забобонами... Безстороннє вивчення минулого двох народів з усією очевидністю виявляє численні приклади політичних і культурних зв'язків, що диктувалися їх життєвими інтересами» (стор. 98).

В. Тапкова-Заїмова в статті «Про деякі аспекти слов'янської колонізації в Македонії і Греції» порушує важливе питання про утвердження слов'ян на Балканському півострові, акцентує увагу на найменш вивчених аспектах цієї проблеми, а саме на аутентичності джерел, які свідчать про слов'янську колонізацію в цих районах та про її характер. Автор справедливо спростовує точку зору буржуазної історіографії, яка пояснює «асиміляцію» слов'ян «еллінським гетемом». Серйозний науковий аналіз дав можливість автору відтворити дійсну картину цього процесу і з патрістичною гордістю сказати: «Це серед македонських слов'ян, підкреслимо між іншим, з'явилися Кирило і Мефодій — творці культури, яка поширилась по всьому великому слов'янському світу» (стор. 123).

У повідомленні «Про відносини між Богданом Хаджеу і болгарськими вченими в кінці XIX ст.» Н. Жечев на основі архівних матеріалів та інших джерел розкриває славні сторінки дружніх зв'язків між видатним румунським вченим Хаджеу і болгарськими науковцями наприкінці XIX ст.

В журналі також розміщено повідомлення В. Безведієва про деякі теорії романізації Фракії, інформація про першу нараду Міжнародної асоціації по вивченню Південно-Східної Європи і ряд рецензій на книги, що вийшли з друку за останні роки. Зокрема, читач з інтересом ознайомиться з рецензією В. Хаджиниколова на книгу Костаса Адаму «З героями Греції» — про бойову співдружність болгарського і грецького народів у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, а також з рецензіями на книгу Ілії Конєва «Болгарсько-сербські літературні взаємовідносини у XIX ст.», на «Збірник Константина Гречека», виданий Сербською Академією наук, та ін.

Українські історики вітають болгарських істориків молодого Інституту балканістики з видаганням першого тома їх наукового органу — журналу «Етюд балканік» і бажають їм нових творчих успіхів.

УЖГОРОДСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ УНІВЕРСИТЕТУ — 20 РОКІВ

Ужгородський державний університет, один з наймолодших вищих учбових закладів Української РСР, є дітищем Радянської влади. В старовинному м. Ужгороді університет був відкритий в 1945 р. за рішенням ЦК КП(б)У та РНК УРСР. За першими кроками нового вузу уважно слідкував Радянський уряд, провідні наукові заклади країни, допомагаючи створювати наукову та матеріальну базу, необхідну для успішної навчальної та дослідницької роботи. Ужгородський університет — це мрія багатьох поколінь нездолених, прибитих злиднями трудящих Закарпаття, насильно відірваного іноземними загарбниками від своєї матері України. Університет — це світло Великого Жовтня.

Відкриття Ужгородського університету відбулося 18 жовтня 1945 р., але навчання в ньому розпочалося 1 лютого 1946 р. Спочатку було багато труднощів. Але незважаючи на те, що країна тільки закінчила тяжку війну, вона подала велетенську допомогу Закарпатській області.

Радянський уряд подавав і подає Ужгородському університетові всебічну допомогу. Ще до початку навчання НКО УРСР направив у м. Ужгород 13 НК охорони здоров'я УРСР — 2, Управління в справах вищої школи при РНК УРСР — 6 викладачів¹. До педагогічної та наукової роботи були залучені місцеві кадри: історики М. М. Лелекач та Ф. М. Потушняк, лікарі О. В. Фединець та С. І. Добощ, філолог П. В. Лінтур та ін. За розпорядженням Ради Народних Комісарів УРСР бібліотеці було надіслано 10 тис. томів наукової, політичної, художньої літератури та підручників. Академія наук Української РСР виділила в 1945 р. 10 тис. примірників наукових та художніх творів, а також обладнання для кабінетів, лабораторій біологічного та медичного факультетів. За неповними даними тільки в 1947 р. з Москви, Ленінграда і Львова на адресу Ужгородського університету прийшло лабораторне устаткування, реактиви на суму понад 900 тис. крб.² (у старому масштабі цін). У 1955 р. Академія наук СРСР передала безкоштовно на баланс університету електронимірювальну апаратуру, радіометричні установки, фотометри, рефрактометри, мікроскопи, проекційну апаратуру, хронографи на суму 887 506 крб.³. Останнім часом університет поповнився новою складною вітчизняною апаратурою. Тепер в спеціалізованих лабораторіях є бетотрон, електронно-моделююча установка, електроннолічильні машини, воднево-кріогенна установка, навчальні машини «Ластівка» та ін. Все це є свідченням того, що Ужгородський університет за порівняно короткий час, одержуючи повсякденну допомогу країни, створив міцну наукову базу, перетворився в установу, що відповідає сучасним вимогам підготовки висококваліфікованих кадрів для народного господарства, вирішення важливих теоретичних і практичних комплексних проблем розвитку науки.

Спочатку університет мав лише 4 факультети: історичний, філологічний, біологічний та медичний, на яких навчалось всього 168 чоловік. У 1946/1947 навчальному році в університеті було відкрито хімічний, а в 1950 р. — фізико-математичний факультети. З січня 1947 р. були відкриті заочні відділення на історичному і філологічному факультетах, а через рік — на біологічному і фізико-математичному. З 1962 р. в університеті працюють загальнотехнічний та загальнонауковий факультети. На початку 1964/1965 навчального року в університеті навчалось на денному, вечірньому і заочному відділеннях 7 281 студент⁴. Тепер студентська сім'я становить більше як 8 тис. чоловік.

На Закарпатті, яке 20 років тому за станом народної освіти займало майже останнє місце в Європі, немає села, приселка, з якого б юнаки й дівчата не навчалися у вищих учбових закладах країни, в тому числі і в своєму рідному університеті. Укомплектування учительських кадрів, лікарів у області відбувається переважно за рахунок випускників Ужгородського університету. Багато молодих спеціалі-

¹ Поточний архів Ужгородського державного університету.

² Поточний архів Ужгородського університету. Річний звіт за 1947 р.

³ Ілля Шульга. Дітище Радянської влади. Радянське Закарпаття. Літературний альманах, Ужгород, 1957, стор. 156.

вчальний рік, стор. 17.

стів, які одержали вищу освіту в Ужгороді, працюють у різних кінцях нашої країни.

За час свого існування Ужгородський університет закінчило 6420 чоловік. Тільки в 1965 р. університет направив на виробництво 569 молодих спеціалістів, з них 76 істориків. Ужгородський університет перетворився у справжнє вогнище культури і науки на Закарпатті.

Водночас із зростанням кількості студентів збільшувалося число викладачів. Тепер професорсько-викладацький склад університету налічує майже 400 осіб, серед них 13 професорів і 120 доцентів.

При університеті є аспірантура. Тільки в цьому році аспіранти готуються по 34 спеціальностях, їх загін досяг 104 чоловік⁵. Випускники університету навчаються також в аспірантурі інших вузів та в інститутах Академії наук. Колишні, вихованці Академії наук УРСР завідують кафедрами, працюють над докторськими дисертаціями. Серед них багато корінних жителів Закарпаття. Так, І. М. Гранчак, у минулому син селянина-бідняка, тепер завідує кафедрою загальної історії, І. М. Мешко — кафедрою економічних наук, В. І. Комендар — кафедрою морфології рослин і т. д.

Радянська країна відпускає із свого національного доходу величезні кошти на утримання навчальних закладів. Так, в 1946—1950 роках Ужгородському університету було відпущено 3615641 крб. За 5 років — з 1959 до 1963 рр. — тільки на наукову роботу витрачено 202100 крб. За цей же час стипендіальний фонд збільшився майже в 2 рази.

Викладачі всіх факультетів і кафедр ведуть корисні наукові дослідження. Фізики, наприклад, вивчають умови одержання пучка багатозарядних іонів, хіміки — досліджують вивчення механізму гетерогенно-гомогенного процесу окислення в умовах застосування закалки.

Значну науково-дослідну роботу в університеті проводять суспільно-економічні та гуманітарні кафедри. За двадцять років вони підготували десятки кандидатів і 4 доктори наук, викладачі опублікували сотні статей, повідомлень, рецензій тощо. Викладачі кафедри історії КНРС на основі першоджерел досліджують діяльність Закарпатської крайової партійної організації, яка в минулому входила до складу КПЧ, всебічно вивчають роль нашої партії в побудові соціалізму і комунізму в СРСР. Наслідком їх копіткої роботи є монографії В. І. Белоусова⁶, Б. І. Співака⁷, В. В. Хайнаса⁸ та ін. Готуючись до 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції, колектив кафедри наполегливо працює над завершенням нарисів історії Закарпатської обласної партійної організації.

Вивченням літературного процесу та народних говорів Закарпаття займаються кафедри філологічного факультету.

Певний вклад у вивчення героїчного минулого Закарпатської України внесли викладачі історичного факультету, де є дві кафедри — історії СРСР та загальної історії. Керуючись рішеннями XX, XXII з'їздів КПРС, історики факультету звертають особливу увагу на вивчення сучасності. Викладачі кафедри історії СРСР М. В. Арсентьев, С. О. Міщенко, І. Г. Шульга брали участь у підготовці тематичного збірника, присвяченого соціалістичним перетворенням в Закарпатській області⁹. М. В. Арсентьев займається вивченням історії розвитку соціалістичної промисловості західних областей Української РСР в 1945—1963 роках. Історію громадянської війни досліджують С. О. Міщенко, Н. І. Межберг; вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на розвиток революційно-визвольного руху на Закарпатті — доценти Н. П. Баженова¹⁰ та М. В. Троян. Вивченням історії інших республік СРСР займається М. А. Чубуков. У цьому році він захистив докторську дисертацію на тему: «Боротьба трудящих Киргизії за перемогу Радянської влади і розвиток соціалістичної революції (1917—1926 рр.)».

Викладачі кафедри історії СРСР В. І. Ілько, В. В. Пальок, І. Г. Шульга¹¹ займаються вивченням історичного минулого Закарпатської України XVIII—XIX ст.

Кафедра загальної історії спрямовує свої зусилля на вивчення нової та новітньої історії сусідніх соціалістичних країн — Чехословаччини, Румунії, Угорщини. Останнім часом викладачі підготували й опублікували два тематичних збірника,

⁵ Поточний архів Ужгородського держуніверситету. Річний звіт за 1964/1965 навчальний рік, стор. 119.

⁶ В. Белоусов. На шляху до перемоги, Ужгород, 1958.

⁷ В. І. Співак. Нариси історії революційної боротьби трудящих Закарпаття в 1930—1945 рр., Львів, 1963.

⁸ В. Хайнас. Здійснення мрії, Ужгород, 1963.

⁹ Великі перетворення, Ужгород, 1961.

¹⁰ Н. П. Баженова. Нарис історії революційно-визвольного руху трудящих Закарпаття в 1917—1923 рр., Ужгород, 1962.

¹¹ І. Г. Шульга. Соціально-економічне становлення Закарпаття в другій половині XVIII ст., Ужгород, 1962; його ж. Соціально-економічні відносини і класова боротьба на Закарпатті в кінці XVIII — першій половині XIX ст., Львів, 1965.

І. М. Гранчак, Я. І. Штернберг, Л. А. Коваленко є співавторами великої праці «Очерки новой и новейшей истории Венгрии»¹². Готуючись до 50-річчя Великого Жовтня, викладачі кафедри загальної історії в співавторстві з науковими працівниками Інституту історії АН СРСР наполегливо працюють над підготовкою двотомної «Історії Угорщини», що вийде з друку в Москві. Вони вивчають також вплив Великої Жовтневої соціалістичної революції на піднесення революційної боротьби трудящих в Угорщині, Чехословаччині, Румунії за перемогу, народно-демократичного ладу та побудову соціалізму.

В планах наукової роботи викладачів кафедри загальної історії відводилося місце дослідженням братерських зв'язків між СРСР та Угорщиною в 1917—1963 роках та російсько-угорських відносин в нові часи. Цими проблемами успішно займаються доценти В. І. Худанич та Я. І. Штернберг. Г. В. Марченко працює над завершенням докторської дисертації на тему: «Боротьба демократичних сил Румунії за аграрну реформу і соціалістичні перетворення сільського господарства (1944—1962)».

Працівники кафедри загальної історії М. М. Лелекач, Я. І. Штернберг, І. М. Гранчак опублікували ряд важливих досліджень з історії Закарпатської України. К. І. Гурницький працює над завершенням праці «Агатангел Кримський як історик». Е. А. Балагурі займається розкопками та вивченням слов'янських археологічних пам'яток Закарпаття, бере участь у написанні окремих розділів у багатотомній «Археології України», що готується до 50-річчя Великого Жовтня.

На сучасному етапі однією з найважливіших тем науково-дослідної роботи всіх кафедр університету є написання історії міст і сіл Закарпатської області, що ввійде в багатотомну працю.

Історики Ужгородського державного університету тримають тісні зв'язки з науковими закладами країни — Інститутом історії АН СРСР та Інститутом історії АН УРСР, Ленінградським, Київським, Львівським та іншими університетами. Ці зв'язки сприяють науковому зростанню викладачів, допомагають у розв'язанні важливих проблем. Викладачі факультету беруть активну участь у роботі наукових конференцій, симпозіумів, нарад тощо. Основні наукові теми факультету входять у комплексні проблеми і координуються науковими радами, що створені в Інституті історії АН УРСР.

Розширяються й міцніють міжнародні зв'язки викладачів історичного факультету. Вони обмінюються літературою, листуються з науковими працівниками Словацької АН, Кошицького університету, Пряшевського педінституту, Інституту історії АН УНР, Будапештського університету, Сегедського педінституту, Інституту історії та археології АН РНР.

На історичному факультеті Ужгородського університету часто відбуваються міжвузівські наукові конференції. Так, у 1958 р. проведено міжвузівську конференцію по проблемі генезису капіталізму на Україні (по матеріалах Закарпатської області XVIII—XIX ст.), у 1959 р. — конференцію, присвячену 40-річчю проголошення Угорської Радянської Республіки, 1961 р. — 40-річчю утворення Комуністичних партій Чехословаччини й Румунії, восени 1962 р. — V Українську республіканську славістичну конференцію, в травні 1964 р. — конференцію, присвячену 45-річчю проголошення Угорської Радянської Республіки, влітку 1965 р. — 20-річчю возз'єднання всіх українських земель в складі Української РСР. В роботі конференцій, крім наших викладачів, брали участь учені Інституту історії АН УРСР, Київського, Львівського, Чернівецького, Московського і Ленінградського університетів, Івано-Франківського, Луцького, Дрогобицького педінститутів, а також Словацької АН та Сегедського педінституту. Щорічно проходять наукові підсумкові конференції.

Виконуючи рішення XXII з'їзду КПРС, постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про дальший розвиток науково-дослідної роботи у вищих навчальних закладах», колектив Ужгородського державного університету докладає всіх зусиль, щоб відповісти на турботу рідної партії і Радянського уряду якнайкращими успіхами в роботі, дати країні висококваліфіковані, ідейно загартовані молоді кадри. Своє двадцятиріччя університет зустрічає в повному розквіті сил.

І. Г. ШУЛЬГА

¹² Очерки новой и новейшей истории Венгрии, М., 1963.

ДРУГ УКРАЇНИ

(до 125-річчя з дня народження Д. І. Писарева)

Серед славновісних діячів шестидесятих років минулого століття бачимо і Д. І. Писарева — видатного російського літературного критика і мислителя, публіциста, який виступав як революційний демократ і матеріаліст.

У своїх спогадах Н. К. Крупська зазначала, що В. І. Ленін багато читав і любив Писарева. Надія Костянтинівна писала, що її захоплювала різка критика Писаревим кріпосництва, його революційна настроєність, багатство думок. Щоправда, продовжувала вона, все це було далеким від марксизму, часом висловни публіциста вражали своєю парадоксальністю, але спокійно читати Писарева не можна. «В шушенському альбомі Володимира Ілліча, — каже далі Н. К. Крупська, — серед фотографій улюблених його революційних діячів й письменників було і фото Писарева»¹.

В селі Знаменському на Орловщині в поміщицькій родині 14 жовтня 1840 р. народився Дмитро Іванович Писарев. У 1858 р. він вже студент філологічного факультету Петербурзького університету. На цей рік і припадає початок його літературної діяльності. Юнак виступає з першими публікаціями в журналі «Рассвет». Після блискучого закінчення університету (1861 р.) молодий літератор — постійний співробітник журналу «Русское слово», який, завдяки його діяльності, стає одним із найпопулярніших тодішніх періодичних видань. У 1862 р. «Русское слово», як і «Современник», були закриті на 8 місяців, Писарева заарештовано і ув'язнено до Петропавловської фортеці.

Переважну частину своїх відомих праць критик написав в ув'язненні і надрукував в «Русском слове». В листопаді 1866 р. Писарев виходить на волю і весь віддається літературно-громадській роботі. Після нетривалого співробітництва в журналі «Дело» критик переходить в «Отечественные записки» (1868 р.), які в той час редагували Некрасов і Салтиков-Шедрін. Але того ж року життя його раптово обірвалось: він втопився в морі поблизу Дуббельне.

Короткий, але яскравий творчий шлях Писарева багато в чому і складний і суперечний. В діалектиці цих змін чітко виявився живий процес динамічного розвитку критичної думки мислителя. Праця в журналі «Рассвет» була дуже корисною для юнака. За його власним визнанням, один рік співробітництва в журналі давав більше, ніж два роки невтомного навчання в університеті. Перші публікації молодого літератора, безперечно, відображають деякі передові прагнення свого часу. Статті про М. Вовчка, три невеликі розвідки, де дано розгляд «Обломова» Гончарова, «Дворянського гнізда» Тургенева, оповідання «Три смерті» Л. Толстого — далеко не повний перелік того, що зробив Писарев у критичній діяльності протягом навчання в університеті.

П'ять років співробітництва в «Русском слове» минули в напруженій творчій праці. Світогляд мислителя остаточно оформився, а бойові виступи в пресі принесли любов і визнання читача. Лише за перший рік роботи в журналі Писарев опублікував два десятки статей, не кажучи вже про рецензії. На його ідейне визрівання благотворно впливали твори Белінського, Герцена, Чернишевського, Добролюбова.

Смерть Писарева глибоко вразила всі передові кола країни. З сумом писав в «Колоколе» Герцен: «Ще одного нещастя зазнала наша маленька фаланга. Закотилася яскрава Зоря, яка багато обіцяла, забравши талант, що ледве оформився, припинивши літературну діяльність, що ледве висунулась. Писарев — в'їдливий критик, який іноді перебільшує, але який завжди сповнений натхнення, благородства й енергії...»². В лаконічному відгуку Герцена тонко відмічено найголовніші риси хисту видатного критика й публіциста.

Та слово полум'яного демократа не згасло, воно і після смерті його знаходило шляхи до читачів. Писарев мріяв і боровся за перемогу народних, революційних сил, за прогрес, добро, справедливість, науку. Він був вірним другом і товаришем всіх гноблених і гнаних. Великим другом був Писарев і українського народу, української культури й літератури. Він ішов разом з Чернишевським, Белінським і Добролюбовим, які, як відомо, підтримували українських митців, захищали їх слово і діло, їхні ідеали від нападок реакціонерів. Говорячи про цю велику й почесну працю критика, яка сприяла дружбі наших народів, слід насамперед згадати статтю «Сердце безсилля», спрямовану проти пасквільного роману «Марево» В. Ключнікова, в якому зроблено випади проти Белінського, Герцена, Бакуніна, проти українських демократів, особливо Шевченка.

Викриваючи реакційний напрямок «Марева», Писарев бере під захист демократів, в тому числі й Шевченка. Підносить свій дужий голос Писарев і на захист української орфографії, свого часу забороненої царизмом. Ув'язнений Писарев, пишучи

¹ Газ. «Правда», 3 жовтня 1935 р.

² А. И. Герцен. Полное собрание сочинений и писем, т. XXI, М., 1923, стор. 88.

для підцензурної преси, взяв під захист Кобзаря, його високі ідеали. Він не лише з глибокою симпатією і пошаною вимовляє його ім'я. Критик глузує, іронізує над тими, хто зневажав, паплюжив народного співця. Він обстоює інтереси всієї української культури і літератури.

Видатний російський критик — палкий поборник дружби народів. Він органічно не терпів проповідників націоналістичного чванства, послідовно заперечував зловорожі теорії, що сіяли ворожнечу між націями. Коли Писарев підтримує Шевченка, то, зокрема, цим він захищає і поему «Гайдамаки». Особливо ті її рядки, де йдеться про селянське повстання, помсту Яреми Галайди і Залізняка, їх розправу над панам.

Треба підкреслити, що щирі симпатії і увагу до народжуваної нової української літератури Писарев виявив вже з перших кроків своєї літературної діяльності. І ці почуття й переконання ніколи не згасали. Писарев схвалював і підтримував народні, демократичні елементи й чинники в розвитку молоді української літератури, культури. Однією з найранніших розвідок Писарева є його стаття про Марка Вовчка — письменницю, з якою критика зв'язували почуття щирої і глибокої дружби. Рецензію на першу книжку М. Вовчка надруковано в «Рассвете» ще 1859 р. («Народні українські оповідання Марка Вовчка»). Критик високо оцінює народний дух цих творів, неабияку майстерність повіствування³.

Писарев пише ще одну статтю про творчість М. Вовчка: «Думки з приводу творів Марка Вовчка». Але за життя критика вона, з невідомих для нас причин, так і не побачила світ. Роботу опубліковано лише в 1913 р., в додатковому випуску до «Полного собрания сочинений» Писарева, після того, як рукопис праці знайдено в архіві М. О. Маркович. Є припущення, що після появи в «Современнике» статті М. Добролюбова про М. Вовчка («Риси для характеристики російського простолюдя», вересень 1860 р.), Писарев відмовився друкувати свою розвідку. Дослідження Добролюбова було глибше, ґрунтовніше, і мабуть, критик тому й утримався від публікації свого матеріалу.

Праці Писарева глибоко цікавила О. Кобилянська. Це безпосередньо позначилося на її творчості. Скажімо, погляди головної героїні повісті «Людина» формувались під впливом Писарева. Боротьба Олени за своє щастя співзвучна деяким поглядам, що їх пропагував великий російський критик. Твори Писарева із захопленням зустрічали численні читачі нашої багатомовної Вітчизни. В них вони знаходили духовну поживу для роздумів, заклик до дії. Зокрема, надзвичайно високо ставив Писарева великий Каменяр. І. Франко бачив у Писареві гідного продовжувача традицій Белінського, Чернишевського, Добролюбова, цінував його як видатного революційного демократа і полум'яного публіциста, літературного критика. З ініціативи І. Франка видається у Львові соціально-історичний нарис Писарева «Бджоли». Передмову до нарису написав І. Франко. «Огромний талант, ясність і живість представлення та гаряче чуття бажання правди і розумного мислення у людей, котрим дише кожний рядок його писань, — казав І. Франко, — роблять їх назавжди цінними й пожиточними для читателя»⁴.

Згадуючи високу оцінку творів М. Вовчка російською передовою критикою, І. Франко каже: «Російська критика згідно ставить ті оповідання обік найкращих творів таких російських пропагандистів емансипаційної політики, як Тургенев («Записки охотника»), Григорович («Антон Горемыка», «Деревня») та їх наступники в 50-х роках»⁵. В цій позитивній оцінці ролі російської критики закономірно вчуваємо і тепле слово, сказане на адресу Писарева — великого друга нашої літератури, який багато зробив для підтримки й пропаганди її.

Праці Писарева й досі не втратили своєї наукової та пізнавальної цінності. Гуманізм його творчості, непохитний наступальний дух, глибоке розуміння народності, революційно-демократичні переконання співзвучні нашому часу. Чудовий полеміст, Писарев дав зразки бойових статей, наснажених передовим ідеалом. Був блискучим й тонким майстром слова. Надавав величезного значення формі літературного викладу, вів рішучу боротьбу з пустопорожньою красивістю, різними словесними викрутасами. Популяризатор науки, Писарев разом з тим був тим дослідником, хто, не на шкоду науковості, вмів найскладніші поняття висловлювати зрозуміло, загальнодоступно. Його стиль і зараз лишається зразком науковості й популярності, ясного й блискучого викладу думки. Образ мислителя — образ молодого, запального, кришталево чесного критика, непримиренного ворога реакції й мракобісся, вірного друга всіх поневолених народів, друга України й українського народу — і зараз в серцях, в свідомості радянських громадян.

Ю. С. БУРЛЯЙ

³ Д. І. Писарев. Літературно-критичні статті, К., 1953, стор. 2.

⁴ Збірка «Іван Франко про російську літературу», Львів, 1947, стор. 256—257.

⁵ І. Франко. Літературно-критичні статті, К., 1950, стор. 391.

В. ПИТОВ, В. ПОПОВ. *УЧИТЬСЯ
КОМУНІЗМУ.*

(ИЗ ОПЫТА ВОСПИТАТЕЛЬНОЙ РАБО-
ТЫ В ВУЗАХ УКРАИНСКОЙ ССР)

Політвидав України, К., 1965, 262 с.

У розв'язанні одного з найважливіших завдань сучасності — вихованні нової людини — виключна роль належить вищим учбовим закладам (вузам). І справа тут не тільки в тому, що саме вуз готує командні кадри для всіх галузей народного господарства, науки і культури. Вуз разом з тим пібито завершує роботу, що її розпочато в інших ланках виховного фронту (школа, завод, фабрика, шахта, колгосп, радгосп), визначаючи наперед тим самим і моральне обличчя нової людини і той духовний «запас міцності», з яким вона рушає в життя.

Цим значною мірою й пояснюється особлива увага Комуністичної партії, громадськості країни до постановки виховної роботи у вищих учбових закладах, постійне піклування про вдосконалення її форм і методів.

Вищі учбові заклади нашої республіки за останні роки нагромадили цінний досвід у галузі комуністичного виховання студентів. Однак, досі про цей досвід мало ми читаємо в пресі. І вже майже зовсім, на жаль, відсутні спроби його наукового узагальнення і систематизації. У цьому напрямі серйозним кроком вперед, на наш погляд, є книга В. Пітова і В. Попова — «Учиться комунізму».

У своїй книзі автори розглядають дуже широке коло питань, зв'язаних головним чином з позаучбовою виховною роботою серед студентської молоді. Особлива увага при цьому приділяється аналізу «бездатності», «живучості», перспективності тих форм комуністичного виховання, які набули найбільшого розвитку за останні роки. До них слід віднести: суспільно корисну працю і технічну творчість студентства, рух груп за виховання активних будівників комунізму, використання передових традицій у вихованні майбутніх спеціалістів.

Все це, природно, дасть книзі широку амплітуду: вона з успіхом служитиме і викладачеві вищого учбового закладу, і студентові, і партійному та комсомольському активові, і працівникові ідеологічного фронту. Крім того, треба відзначити, що книга написана «за живими слідами» історії, в ній відчувається подих часу. Маючи велику кількість матеріалів і багаторічні

особисті спостереження, дослідники створили по суті своєрідні нариси з історії виховної роботи у вищих учбових закладах Радянської України за останній період. Історизм нової праці В. Пітова і В. Попова є безсумнівним. Тому вона стане в пригоді і тим, хто вивчатиме розвиток вищої школи нашої республіки у післявоєнні роки.

У книзі розповідається про багатьох наших молодих сучасників, які не обмежуються навчанням, а знаходять сили і час, щоб своєю безпосередньою працею допомогти виконанню планів семирічки. За останні роки багатотисячна армія студентів вузів України чимало зробила для створення матеріально-технічної бази комунізму. Юнаки і дівчата з вищих учбових закладів Києва і Харкова, Дніпропетровська і Львова, Одеси і Донецька, Жданова і Ужгорода, Запоріжжя і Чернівців успішно працювали на будівництві 37 комсомольських шахт Донбасу, брали активну участь у спорудженні гігантів металургійної промисловості, підприємств «великої хімії» та інших.

Прикладів — яскравих, переконливих, цікавих є багато в першому розділі книги, де розповідається про суспільно корисну працю студентів. При цьому автори, виявляючи своє ставлення до матеріалу, посилаються на видатного радянського педагога А. С. Макаренка, який утверджував, що «Ви можете примусити людину працювати скільки завгодно, але коли одночасно з цим ви не будете її виховувати, політично і морально, коли вона не братиме участь в громадському і політичному житті, то праця буде просто нейтральним процесом, який не дає позитивного результату».

Виходячи з формули А. С. Макаренка, автори показують, що праця студентів — не самоціль, вона дає очікувані результати і має виховний характер лише тоді, коли організується в комплексі з факторами виховного порядку. Звідси — теза (дуже важлива) про потребу науково обґрунтованої системи організації суспільно корисної праці студентів, про першоеlementи цієї організації.

У наших вузах, на жаль, ще зустрічаються випадки, коли студентам дають просто певну дозу трудового навантаження. Є ще такі керівники вузів, яким нічого не варт примусити майбутнього спеціаліста будівельника ламати кукурудзу, а майбутнього агронома — будувати колгоспний клуб. Мовляв, праця є праця — і всяка праця корисна.

Автори книги дотримуються принципово

іншої точки зору. Вони стоять за те, щоб праця допомагала формувати особу майбутнього спеціаліста. Обстоюючи працю спеціалізовану, цілеспрямовану, професійно осмислену, автори книги — «Учиться коммунизму» показують, що саме така праця дасть максимальний виховний ефект.

Студентські будівельні загони України влітку 1964 р. провели на циліні 77 днів, збудувавши понад тисячу квартир, близько 300 виробничих об'єктів, 70 культурно-побутових і громадських приміщень. Десятки тисяч тонн цилінного хліба зберігатиметься в зернохвищах, збудованих руками студентів. Як бачимо, безпосередній результат такої праці дуже значний. Але не менш важливим є і те, що участь студентів у цилінних будовах сприяла розвиткові ініціативи і творчості молоді, а значить допомогла вихованню спеціаліста-новатора.

У цьому розділі книги стисло, але дуже чітко розкрито суть положень К. Маркса і Ф. Енгельса про сполучення розумової і фізичної праці в процесі навчання, показано роль В. І. Леніна в розробці проблеми трудового виховання учнівської молоді.

Великому розмаху набув тепер рух за комуністичну працю. Він став прапором нашого часу. Чи могли студенти залишатися осторонь від нього? «Ну, звичайно, ні», — відповідають на це питання автори в розділі «В ногу з розвідниками майбутнього», що розпочинається розповіддю про життя молоді, яка сполучає навчання з працею на підприємствах.

Розуміючи всю значимість нового руху, багато студентів, перейшовши на самостійну роботу після набуття розряду, сміливо включилися до боротьби за почесне звання ударників або членів бригади комуністичної праці. Результати такого ставлення до руху негайно позначилися.

Автори на великому цифровому матеріалі показують криву зростання руху серед студентів-виробничиків. В 1961 р., наприклад, звання членів бригад і ударників комуністичної праці були удостоєні 1100 студентів вузів республіки.

Аналіз даних дозволяє авторам зробити ряд важливих узагальнень. Участь у русі за комуністичну працю прищеплює студентам якості раціоналізаторів, винахідників, допитливих дослідників. У книзі зазначають критики тенденції пустити справу залучення студентів до руху за комуністичну працю на самотпів. Робиться висновок про потребу тісної співдружності партійних і комсомольських організацій вузів і відповідних підприємств з тим, щоб залучення студентів до участі в русі за комуністичну працю носило організований характер. Подаються продумані і важливі рекомендації щодо здійснення організаторської роботи в цьому напрямі.

Докладно розповідається в книзі про зародження нової форми формування студентської молоді — руху груп по вихованню активних будівників комунізму. Піо-

нерами цього цікавого починання стали студентські групи ряду вузів Дніпропетровська, Києва, Львова, Харкова і Одеси. В книзі подано текст конкретних зобов'язань цих груп, простежується динаміка їх руху, аналізуються результати, показано долю окремих студентів, зміни її під впливом цього руху. Автори провели спеціальний анкетний опит значної кількості студентів, який дає підставу робити висновок про дієвість руху груп по вихованню активних будівників комунізму.

Серйозну допомогу викладачам і вузівським активістам подадуть, на наш погляд, зауваження про окремі недоліки і небажані тенденції, супровідні новому рухові. Слід відзначити, що і в ряді інших розділів («В науково-технічній творчості», «На кращих традиціях») автори, не збиваючись на позиції сухого повчання, дають чимало корисних порад, на основі глибокого аналізу тих або інших явищ вузівського життя.

Прагнення критично осмислити дієвість ряду нових форм виховної роботи виступає з особливою чіткістю на сторінках, присвячених діяльності студентських проектно-конструкторських і технологічних бюро. Високо оцінюючи можливості, що їх відкриває ця форма, автори показують і її недоліки, попереджають від можливих зривів і помилок. Багаторічні спостереження за діяльністю студентських проектно-конструкторських бюро дали авторам книги змогу висловити чимало важливих пропозицій, які з вдячністю приймуть керівники, партійні і комсомольські організації вузів.

В книзі рекомендується ввести в систему проведення республіканських і всесоюзних виставок робіт студентських проектно-конструкторських бюро, періодично влаштовувати огляди на кращий проект або конструкцію, видавати збірники праць бюро, регулярно провадити конференції студентів — кращих виконавців робіт, наради керівників бюро. Нам здається прийнятною і така рекомендація: заохочувати до виробничого стажу (з записом до трудової книжки) час, який студент працював у студентському проектно-конструкторському бюро.

А як бути з грошми, що їх заробляють колективом бюро? Автори вважають, що найправильніше з виховної точки зору не нараховувати студентам заробітної плати, а гроші передавати в розпорядження Рад бюро до фонду для видачі премій, нагород цінними подарунками, організації екскурсій активістів бюро і т. п.

Чимало оригінальних і корисних порад і рекомендацій знайде читач і в розділі, в якому докладно досліджується питання про виховання студентів на кращих традиціях.

На жаль, праця не позбавлена і істотних недоліків. Одним з них є відсутність розділу про роль і місце політичних заходів і особливо суспільних наук у формуванні спеціаліста. Адже у вузах республіки

нагромаджено великий досвід у вивченні суспільних наук, нових форм і методів їх викладання, у проведенні теоретичних конференцій, диспутів і т. п.

Бажано, щоб питання виховного значення діяльності вузівських комун, самообслуговування, праці студентів на сільських новобудовах були розкриті значно ширше, ніж це зроблено в книзі.

Книга «Учиться коммунизму» закінчується досить лаконічним, енергійно написаним розділом «Виховну роботу — на наукову основу». Назва розділу не вимагає коментарів. Уже давно назріла потреба науково обґрунтувати нашу виховну систему, дати їй міцний справді науковий фундамент. Книга В. Пітова і В. Попова служить цій справі.

І. С. ДЗЮБКО, А. Н. НОВОМІНСЬКИЙ

О. Я. ЗАВАДСЬКА. ШКОЛИ УКРАЇНИ В ПЕРІОД ПЕРЕБУДОВИ СИСТЕМИ НАРОДНОЇ ОСВІТИ, вид-во «Радянська школа», К., 1964, 164 с.

У період будівництва комуністичного суспільства перед радянською школою стоять відповідальні завдання щодо навчання і виховання добре підготовлених до практичної діяльності молодих людей. Цей період у житті радянської школи насичений особливо важливими подіями і природно викликає інтерес дослідників. На Україні вже вийшло ряд монографій, багато статей в наукових записках та журналах, тематичних збірниках, які в різних аспектах висвітлюють різноманітні питання розвитку системи народної освіти.

Більш широкі узагальнення з цієї проблеми містить рецензована монографія¹, яка є водночас і науковою працею, і практичним посібником для вчителів та всіх інших працівників народної освіти. З метою концентрації уваги на основних питаннях перебудови школи автор будує книгу в проблемному плані. В книзі переконливо показано, що прийняття Закону про зміцнення зв'язку школи з життям і про дальший розвиток системи народної освіти поклато початок новому етапу в історії радянської школи. Оперуючи різноманітним і багатим матеріалом, автор показує, яку велику організаційну і науково-методичну роботу треба було виконати партійним і радянським органам, зокрема органам народної освіти, працівникам шкіл, щоб привести шкільну справу в республіці у відповідність з законом про школу. Необхідно було реорганізувати і впорядкувати шкільну ме-

режу, розробити нові навчальні плани і програми, створити підручники, зміцнити і розширити навчально-матеріальну базу шкіл, яка відповідає б вимогам політехнічного навчання і трудової підготовки учнів. При цьому враховувались місцеві умови і можливості кожної школи. Аналізується досвід роботи кращих восьмирічних шкіл України, розкривається їх діяльність у справі організації всеобуча.

Автор в історичному плані розповідає, як партія та уряд зміцнювали навчально-матеріальну базу шкіл. Під безпосереднім керівництвом партійних організації і з допомогою промислових підприємств, колгоспів і широкої громадськості працівники народної освіти ліквідували багатозмісність занять, переобладнували, а в багатьох місцях створювали заново шкільні майстерні, лабораторії, виділяли дослідні земельні ділянки. Автор відмічає, що після XXII з'їзду КПРС, прийняття нової Програми партії школи почали сміливіше і ширше використовувати всі можливості для покращання умов навчання учнів, для запровадження нових технічних засобів у педагогічний процес.

Цінним, на наш погляд, є те, що автор дає корисні рекомендації щодо організації міжшкільних майстерень і навчально-виробничих цехів, які (рекомендації) з успіхом можуть використати працівники народної освіти, вчителі.

В книзі висвітлюється підготовка вчительських кадрів, зокрема політехнічна, багато уваги і місця приділяється тим формам і методам, за допомогою яких можна ефективно підвищити рівень знань учнів. Автор показує, як, використовуючи досвід кращих учителів країни, передові педагоги республіки відходять від шаблону у викладанні, шукають нові форми методичної роботи, добиваються максимальної активізації навчально-трудової діяльності учнів. Наводиться чимало прикладів роботи кращих шкіл і вчителів Української РСР. Цілий розділ О. Я. Завадська присвячує здійсненню виробничого навчання в школах республіки. Вдалим є те, що авторові в деякій мірі вдалося дослідити вплив загальноосвітньої школи на зміну якісного складу робітників підприємств і колгоспного селянства.

Але слід відзначити, що рецензована праця, на жаль, не позбавлена і недоліків. Авторів не завжди вдається переконливо показати шляхи усунення помилок і недоліків у роботі шкіл, зокрема у виробничому навчанні учнів. Немає потреби доводити, якої шкоди завдають помилки в визначенні профілю професійної підготовки в школі. Вони призводять не тільки до даремної витрати народних коштів, але і шкодять вихованню підростаючого покоління, компрометують саму ідею перебудови школи. Трудове виховання не можна вважати успішним, якщо, скажімо, молода людина одержує в школі спеціальність, а

в майбутньому не може її використати в своїй основній трудовій діяльності. В трудовій підготовці учнів більше уваги приділялось набуттю виробничих навичок, а головне — ідейна закалка учнів, молоді відсувалася на задній план. Між тим ці питання не знайшли в роботі О. Я. Завадської чіткого висвітлення. Слабо показана роль профспілкових організацій у здійсненні закону про школу. Доцільно було б також ширше висвітлити міжреспубліканські зв'язки представників народної освіти по обміну досвідом перебудови народної освіти.

Читач книги О. Я. Завадської має враховувати, що в ході перебудови системи народної освіти одинадцятирічний строк навчання в середній школі себе не виправдав, що в серпні 1964 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР ухвалили постанову «Про зміну строку навчання в середніх загальноосвітніх трудових політехнічних школах з виробничим навчанням», яка передбачала повернення до десятиріччя.

На закінчення слід відзначити, що книга О. Я. Завадської була з інтересом зустрінуто не тільки спеціалістами-педагогами, істориками культури, а й широкими верствами громадськості.

М. М. МОТОРНЮК

ПРОМЫШЛЕННОСТЬ И РАБОЧИЙ КЛАСС УКРАИНСКОЙ ССР В ПЕРИОД ВОССТАНОВЛЕНИЯ НАРОДНОГО ХОЗЯЙСТВА (1921—1925 годы). СБОРНИК ДОКУМЕНТОВ И МАТЕРИАЛОВ, Издательство политической литературы Украины, К., 1964, 593 с. Составители: П. П. Бачинский, А. В. Бондаревский, Ш. Э. Резникова, В. П. Сидоренко, Е. П. Шаталина, К. К. Шиян. Редакционная коллегия: П. П. Бачинский, Д. Ф. Вирный, К. К. Шиян.

Історія радянського робітничого класу як в цілому, так і окремих його загонів, залишається однією з центральних проблем історичної науки. Глибшому й активнішому вивченню різних періодів розвитку робітничого класу багато в чому сприяє публікація документів і матеріалів, в яких знаходять своє яскраве відображення різні аспекти його діяльності в епоху соціалістичного і комуністичного будівництва. Саме цій меті і має служити заплановане видання серії збірників документів і матеріалів, присвячених історії промисловості і робітничого класу Української РСР. Дуже добре, що за цю важливу справу взялися такі авторитетні в республіці наукові установи, як Інститут історії партії ЦК КП України — філіал ІМЛ при ЦК КПРС, інститут економіки та історії Академії наук УРСР і Центральний державний архів Жовтневої революції та соціалістичного бу-

дівництва УРСР. Уже ця обставина, безперечно, повинна позитивно відбитися на науковій цінності всієї серії збірників. Доказом цього є випущений наприкінці 1964 р. перший збірник з вказаної серії, що припадає до історії відбудовного періоду.

Рецензований збірник документів фактично є першою публікацією по відбудовному періоду. Колективу його упорядників вдалося з великого числа фондів Центральних державних архівів Жовтневої революції і соціалістичного будівництва СРСР і УРСР, Архіву Інституту історії партії ЦК КП України, а також обласних партійних і державних архівів відібрати в основному цікаві і досить яскраві документи. До збірника включено 321 документ, з них 217 публікуються вперше. Віа вміщує також деякі газетні матеріали тих років і окремі законодавчі акти з збірників узаконень Уряду УРСР.

Упорядники показали стан промисловості на всіх етапах відбудовного періоду, консолідацію робітничого класу, його масовий героїзм у відбудові промисловості, піднесення його матеріального і культурно-технічного рівня. Збірник дає повну можливість наочно простежити всі ці процеси і, що цінно, в їх динаміці. Прикладом можуть бути документи №№ 60, 68, 78, 94, 106, 110, 113, 130, 132, які показують об'єктивну картину відродження металургійної промисловості республіки, висвітлюють трудові успіхи металургів Донбасу, Дніпропетровська, Києва. Аналогічні матеріали знаходимо і про відбудову хімічної промисловості (док. №№ 61, 67, 68, 90, 97, 109, 106 та ін.), кам'яновугільної промисловості Донбасу (док. №№ 5, 8, 23, 32, 58, 76, 85, 104, 106 та ін.) та інших галузей промисловості. Чимало документів присвячено реалізації ленінського плану ГОЕЛРО на Україні (док. №№ 12, 40, 57, 64, 65, 68, 82, 87, 100 та ін.). У збірнику подаються відомості про організацію управління промисловістю і структуру керівних господарських органів.

Збірник присвячено переважно становленню робітничого класу України. Упорядники підібрали чимало різноманітних матеріалів, які всебічно характеризують процес відродження і систематичного зростання кількості робітників, поліпшення їх добробуту, піднесення політичного і культурного рівня.

Однією з особливостей даного збірника є те, що до нього включено багато документів, в яких даються загальні підсумки та огляди республіканської промисловості загалом. Такі документи дуже цінні, оскільки, крім ґрунтовних статистичних матеріалів, в них дається глибокий аналіз становлення промисловості в різні роки відбудовного періоду та перспективи її розвитку.

Недоліком багатьох археографічних збірників є невідповідність ілюстративного матеріалу і підсумкових даних. Упорядникам

рецензованого збірника вдалося дотриматись доцільного співвідношення центральних і місцевих, ілюстративних матеріалів і документів з даними у масштабі республіки, що дало можливість з наукових позицій аналізувати процеси відбудовчого періоду.

Добре відбита в збірнику керівна роль Комуністичної партії у відбудові промисловості і політичному вихованні робітничого класу. Цій проблемі присвячено найбільше документів. Серед них директивні постанови і розпорядження ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У з важливих питань господарського будівництва: про заходи по відбудові тих чи інших галузей промисловості, фабрик і заводів, шахт і рудників, про необхідність своєчасного розвитку різноманітних форм активної участі робітників у виробничій діяльності (суботники, виробничі наради, рух винахідників і раціоналізаторів тощо), про продуктивність праці і зниження собівартості продукції, про політику заробітної плати і боротьбу з безробіттям. Багато документів показують, як місцеві партійні організації безпосередньо займалися виробничою діяльністю окремих трестів, заводів, шахт, рудників, цікавилися трудовим життям і побутом робітників. Жаль тільки, що упорядники не включили до збірника хоч би фрагменти з резолюції XII з'їзду РКП(б) «Про промисловість», що мала принципове значення для дальшої долі промисловості і, зокрема, докорінної зміни співвідношення темпів відбудови легкої і важкої індустрії на користь останньої.

Слід особливо виділити документи, що показують безмежну любов робітників і всіх трудящих України до Комуністичної партії і її вождя В. І. Леніна (док. №№ 215, 216, 218, 225, 228). До цієї групи також належать постанови робітничих зборів і телеграми, що були надіслані у траурні дні січня 1924 р. до ЦК РКП(б) трудящими України (док. №№ 254—259).

Проте праця упорядників могла бути ефективнішою, коли б їм вдалося уникнути ряду недоліків. Рецензований збірник складається з двох розділів «Відбудова промисловості Української РСР» та «Становище робітничого класу Української РСР». Документи в них розміщені у хронологічній послідовності. Така структура, на наш погляд, ускладнює користування збірником. Ряд документів, зокрема звітнього, інформаційного характеру, часто виходять за рамки назв документів, і тому читач, не прочитавши всі такі документи, може не використати потрібні йому матеріали. Розділи висвітлюють велику кількість питань. Зокрема, у другому розділі вміщені матеріали про зростання і склад робітничого класу у відбудовчий період, його трудовий героїзм і політичну активність, збільшення заробітної плати і поліпшення добробуту, про боротьбу з безробіттям, прогулами тощо. Проте для читача, який цікавиться одним з цих питань, було б зручніше, щоб матеріали з основних пи-

тань були згруповані в одному місці. Нам здається, що краще було б в обох розділах окремо виділити узагальнюючі матеріали, а інший матеріал виділили у два-три підрозділи, присвячені окремим темам. Окремі документи знаходяться не на місці за змістом. Так, документи №№ 136, 140 та ін., із другого розділу доцільніше було б помістити у першому.

Велику роботу проведено над довідковим апаратом. Особливо уваги заслуговують 133 примітки в кінці збірника. В них є багато нових відомостей про події і явища, історію установ і підприємств окремих органів у роки відбудови народного господарства. Проте деякі з них складені не зовсім вдало. Зокрема це стосується примітки про адміністративно-територіальну реформу. Незважаючи на те, що автори навели з цього питання чимало фактичного матеріалу, для читача не зрозумілі суть і послідовність здійснення цієї реформи. Слід було б відзначити, що перехід від чотириступеневої системи управління (губернія — повіт — волость — сільрада) до триступеневої (округ — район — сільрада) було здійснено з метою наближення радянського державного управління до трудящих мас, удосконалення і здешевлення державного апарату управління. Крім того, треба було уточнити, що селищні Ради на Україні вперше були створені наприкінці 1925 р. (стор. 564).

Археографічну обробку документів проведено на належному науковому рівні. У збірнику зустрічаються лише окремі неточності у заголовках документів. Зокрема, важко уявити собі зміст документу, прочитавши на стор. 422 заголовок: «Из протокола делегатского собрания рабочих Харьковского паровозостроительного завода» (док. № 248), або «Из протокола общего собрания рабочих и служащих харьковского завода «Свет шахтера» (док. № 270).

Багато звітів, доповідних записок, інформаційних повідомлень, протоколів та інших документів у збірнику подано купюрами. У передмові автори вказують, що в таких випадках скорочено матеріал, який не має прямого відношення до теми збірника. Це так. Але, нам здається, непогано було б у тих випадках, коли в скороченому вигляді подаються важливі документи, як, наприклад, звіти партійних органів, ВРНГ УРСР, Всеукраїнської Ради профспілок тощо, автори в примітках вказали, які саме розділи, підрозділи залишилися неопубліковані. Це дуже важливо для дослідників, що вивчають відбудовний період. Окремі документи, як, наприклад № 192, невідомо скорочені. Вирішивши подати з наказу Управління державної кам'яновугільної промисловості про кількість і мобілізацію робітників для рудників Донбасу, автори скоротили документ так, що в ньому залишилися відомості лише про кількість робітників, а про мобілізацію їх лише згадується.

Упорядники дещо нерівномірно висвітлю-

ють окремі етапи відбудовного періоду. Гірше від інших років непу представлений документами 1925 р. Недостатньо висвітлені деякі важливі питання (виробничі наради, характеристика складу робітників, зокрема про прошарок серед робітників членів партії, профспілок, комсомолу тощо). Слід було б, хоча приблизно, визначити дату документу № 31. Деякі описки в документах не уточнили й упорядники. Для зручнішого користування збірником бажано було б скласти покажчик географічних назв, хронологічний показник, а також покажчик імен. Прикро, що автори подають дуже мало імен і зокрема не вказують прізвищ тих товаришів, що підписували окремі документи.

Незважаючи на деякі недоліки, збірник справляє добре враження. Подані в ньому документи і матеріали принесуть велику користь дослідникам радянського періоду історії нашої Батьківщини, а також учителям, пропагандистам у їх повсякденній роботі.

В. М. ДОВГОПОЛ, О. О. КУЧЕР

ИСТОРИЧЕСКИЕ СВЯЗИ НАРОДОВ СССР И РУМЫНИИ В XV—НАЧАЛЕ XVIII в. ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ В ТРЕХ ТОМАХ, т. I, 1408—1632, изд-во «Наука», М., 1965, 363 с.

Радянська історична наука завжди користувалася і користується повагою і авторитетом серед істориків країн соціалістичного табору. У полі зору радянських істориків — всі періоди розвитку людства. Вони вивчають минуле майже всіх країн і народів світу. Закономірно, що в радянській історичній науці приділяється значна увага історії зарубіжних соціалістичних країн, зокрема європейських. З цієї проблеми радянськими істориками опубліковані ряд праць, що одержали позитивну оцінку як у нашій країні, так і за її межами. Слід відзначити також, що в зарубіжних соціалістичних країнах зростає інтерес до історії народів Радянського Союзу, про що свідчить поява ряду капітальних праць.

Значну роль у творчих зв'язках, у спільному розв'язанні важливих проблем відіграють наукові конференції, сесії, симпозіуми, в яких беруть участь історики з Радянського Союзу та зарубіжних соціалістичних країн. Однією з ефективних форм творчого співробітництва є спільна підготовка й видання серій документальних збірників, які стосуються головним чином проблеми зв'язків і взаємовідносин, спільної боротьби народів проти соціального та національного гніту. Так, наприклад, радянські і польські історики спільно видають дві серії документальних збірників: про повстання 1863—1864 рр. і про радянсько-польські взаємовідносини; болгарські

і радянські історики — документи про події на Балканах в 70-х роках XIX ст. Ці видання вже одержали схвальну оцінку в пресі.

У 1965 р. вийшов перший том запланованого три томника документів і матеріалів про історичні зв'язки народів СРСР та Румунії в XV—XVIII ст. У створенні всіх трьох томів беруть участь Інститут історії Академії наук СРСР, Академії Соціалістичної Республіки Румунії та Академії наук Молдавської РСР. До складу редколегії всього видання ввійшли відомі радянські і румунські історики — академік АН МРСР Я. С. Гросул, академік Румунської Академії А. К. Оцета, доктори історичних наук А. А. Новосельський і Л. В. Черепнін. Спільна редколегія першого тома — В. А. Костакел, Л. Н. Пушкарьов (відп. редактор), Є. М. Руссев. Створення і успішно працює спільний колектив упорядників. Підготовка та видання три томника свідчить про зростання й зміцнення творчих зв'язків і співробітництва між радянськими та румунськими істориками, які разом розв'язують дуже важливу проблему. Це є одним з проявів дружби між нашими народами.

Значення збірника важко переоцінити.

В наші дні, коли існує світова соціалістична система, зв'язки і дружби між народами ґрунтуються на міцній основі, збагачуються новим високоідейним змістом. Сила дружби і єднання народів, які йдуть шляхом соціалізму, своїм корінням сягає в далеке минуле.

З давніх-давен живуть сусідами український та румунський народи. Сторінки їх історії сповнені фактами, що свідчать про тісні зв'язки і спільну боротьбу проти гнобителів. Зазначимо, що в першому томі три томника з 94 опублікованих документів 52 — безпосередньо стосуються України. Документи і матеріали збірника дають уяву про досить активні зв'язки Молдавії та Валахії з Росією, а також іншими землями, що зараз входять до складу Радянського Союзу.

У першому томі вміщені документи і матеріали, що висвітлюють політичні, економічні та культурні зв'язки більше ніж за 200 років (1408—1632 рр.). Правда, читаючи книгу, виникає закономірне запитання — чому саме взято такі хронологічні рамки для першого тома. Відповіді на це в передмові немає. З передмови довідуємося також про те, що в другому томі буде вміщено документи за час з 1634 по 1673 рр., а в третьому — за 1673—1711 рр. (до Прутського походу). Слід було б ґрунтовно довести, чому саме так, а не інакше, поділено матеріали між томами. Адже питання періодизації та архітектоніки кожної наукової роботи, в тому числі публікація документів, мають важливе значення.

Більшість документів першого тома було вже раніше опубліковано у різних виданнях. Але те, що їх включено зараз в одну

кижку, полегшить вивчення питання зв'язків, чому і присвячено видання. До першого тома увійшли також документи, які вперше публікуються; зараз вони зберігаються в радянських і румунських архівах. Таким чином, у науковий обіг вводяться нові матеріали, факти.

Документи публікуються мовою оригіналу. До документів польською, латинською, німецькою, угорською та італійською мовами даються російські та румунські переклади. Крім того, документи «старослов'янською» мовою, як про це зазначається в передмові, перекладено на румунську мову, а документи молдавські і волоські — на російську. Термін «старослов'янська мова» зовсім не відображує справжнього становища. Адже в збірникові публікуються документи, що їх написано тогочасною діловодною українською та російською мовами. Про це слід було сказати в передмові. Двома мовами — російською та румунською — надруковано передмову, перелік опублікованих документів, іменний та географічний покажчик. Кваліфіковані переклади дають змогу широкому колу дослідників і читачів користуватися збірником. Жаль тільки, що коментарі (примітки), які мають науково-дослідний характер і вносять багато нового в розуміння документів та явищ, не подано і румунською мовою. Можливо, що і заголовки до документів слід було давати двома мовами.

Збірник присвячено історичним зв'язкам народів СРСР і Румунії. Але в тексті передмови називаються тільки Молдавія та Валахія, тобто дві держави, що існували в ті часи на території сучасної Румунії. Потрібно було хоч згадати про той генетичний зв'язок, що існує між згаданими князівствами і сучасною Румунією.

Назва збірника зобов'язує. Саме в зв'язку з цим слід зробити зауваження щодо передмови. В ній необхідно було сказати про зв'язки різних народів СРСР і Румунії, а вона фактично написана в плані зв'язків Росії з Молдавією та Валахією. На початку передмови читаємо: «Ця публікація включає лише матеріал, що висвітлює найбільш характерні сторони різних зв'язків між Росією, Молдавією і Валахією з початку XV ст. аж до 1711 р.» (стор. 5). На стор. 6 зазначається, що «зв'язки Росії з Молдавією і Валахією були різноманітні за своїм характером і значними за своїми результатами». Підтверджуючи це положення, наводяться приклади про зв'язки з Росією, а серед них згадується «період бойової співдружності з козаками», «епоха Богдана Хмельницького». Вживана в даному випадку термінологія («період», «епоха») не дуже вдала, а до того ж події, зв'язані з Україною, подаються як російські. Мають місце також інші нечіткі формулювання. Так, наприклад, на стор. 19 зазначається: «Зв'язки з Росією виявляються і в розповсюдженні російської, української та білоруської книги в Молдавії і Валахії». То чи не точніше було б сказати

про культурні зв'язки Росії, України і Білорусії із згаданими князівствами. «Культурні зв'язки Молдавії і Валахії з Росією в XVII ст. продовжували зміцнюватись», — сказано на стор. 18. Приклади, що наводяться для підтвердження цього положення, всі стосуються України.

Закінчується перша частина передмови твердженням: «Таким чином, у це видання включено документи про давні і довготривалі економічні, політичні і культурні зв'язки Росії з Молдавією і Валахією» (стор. 20). І завдання збірника, і його документи не співпадають із згаданим та іншими подібними твердженнями передмови. І таке розходження, відсутність цілісності є одним з серйозних недоліків першого тома.

У збірнику йде мова про час у двісті з лишнім років. За цей період багато змін відбулося в станових країнах і народів, про які говориться в збірникові. Події проходили через відповідні етапи. Зважаючи на різне становище народів, не однаково відбулися і зв'язки між ними. Мали вони і свої особливості. Про згадане, а може й про інші речі, слід було б сказати в передмові до такого фундаментального видання документів. Адже ж передмова написана до всіх трьох томів.

Між іншим, у передмові зовсім не згадано про ту роль, яку відігравало у зв'язках, зокрема економічних між Україною з Молдавією і Валахією, вірменське населення, що жило великими колоніями в таких торговельних центрах, якими тоді були Львів, Кам'янець-Подільський та інші українські міста, а також у містах Молдавії та Валахії.

В передмові, в заголовках до документів і в примітках термін «руський», «русь», що в ті часи означало українець, український, перекладається словом «руський», що в багатьох випадках міняє зміст документа. В передмові наводиться ряд фактів, але, на жаль, немає посилань на джерела, звідки вони взяті. Крім вже згаданого, в ній мають місце окремі неточності фактичного порядку. На стор. 8 стверджується, що на Україну з Молдавії вивозили значну кількість солі. Але приклад, наведений для підтвердження цього, зовсім невдалий. Згадується скарга гатьмана Самойловича про те, що в Молдавії в 1672 р. затримано 900 підвід з сіллю. В даному випадку йшлося про підводи, які везли сіль з району Коломиї через Молдавію. Покуття не на півночі Молдавії (стор. 9), а в Руському воеводстві (Галицькій землі). Певним перебільшенням можна вважати висловлювання про те, що в середині XVI ст. «Москва стримувала агресію польських і литовських феодалів проти Молдавії...» (стор. 12). Не зовсім вдалим є твердження, ніби «козаки були далекі від думки знищити турецьке панування» (стор. 13). Думка про знищення цього гніту існувала, але не було сил у козаків для того, щоб це здійснити. Варто було б хоч згадати

в передмові про ту важливу обставину, що, починаючи з часів виникнення українського козацтва і протягом всієї його історії, волохи складали в ньому значний процент. Цікаве, але не підтверджене ніякими фактами твердження, начебто «в монастирських школах і в господарській канцелярії Молдавії процвітало каліграфічне мистецтво, що стало зразком для канцелярій і монастирів Подолії і України» (стор. 17). В XVII ст. в Києві існувала не академія, як говориться в передмові (стор. 18), а колегія.

В другій частині передмови коротко сказано про принципи археографічної підготовки документів. Зроблено це згідно до правил видання джерел у нашій країні.

Нам здається, що в такому фундаментальному виданні не можна було обмежувати характеристику документів дуже загальними словами про те, що «в це видання включено тільки актовий і діловодний матеріал» (стор. 20). Такі матеріали бувають різні і вимагають певної джерелознавчої характеристики, про що не сказано ні в передмові, ні в примітках.

Зазначається в передмові, що в документах XV—XVII ст., з метою відобразити фонетичні особливості їх мови, зберігається ряд літер кирилицького алфавіту. Все вірно, але не зазначено, якої саме мови фонетичні особливості зберігаються. Чомусь у передмові навіть немає згадки про те, що документи Молдавії написано тодішньою діловодною українською мовою, а складено за формою, яка встановилася ще в південно-руських (українських) князівствах. Правда, в умовах молдавської державності в цій формі з'являються і свої особливості.

Відбір і археографічну обробку документів проведено на належному науковому рівні. Мають місце лише окремі незначні неточності фактичного порядку або невдалий виклад думки. Стосується це, головним чином, заголовків і перекладів. Напевно, було б точніше в заголовку до документа № 2 сказати, що в хрисовулі волоського господаря Мирчі Старого йдеться не про литовських купців, а купців з Великого князівства Литовського (стор. 46). Напевно, через невдало прочитане в адресаті слово в заголовку документа № 71 Андрій Тарановський з Галича титулюється «пахарником», коли має бути титул «чашник», що існував тоді в Польщі.

Переклад документів зроблено кваліфіковано, але зустрічаються окремі неточності та недоречності. У передмові зазначається, що з Молдавії до Львова гнали волів на продаж, а з польської на російську мову воли чомусь перекладаються словом «бики». Вірменський купець з Кафі із Олексі Стогата (Stohata) при перекладі перетворився в «Стохата» (стор. 178). Польські слова «вельможний» і «защитний» перекладаються як однозначні — словом «вельможний». В 1600 р. молдавські послы заявляли польському уряду,

що жителі Молдавії терплять багато кривд від жителів прикордонних подільських і руських (тобто галицьких) земель, а перекладено «от жителей Подолыи и России», що міняє зміст документа. В такому плані перекладено це місце і на румунську мову (стор. 240—242).

Як і в інших збірниках, у цьому теж легенди дають ряд цікавих і потрібних відомостей про місце зберігання документів, гсворять, коли і ким вони опубліковані. Все це враховано упорядниками тома. Потрібно лише зауважити, що у Львові не філіал, а вже кілька років Центральний державний історичний архів УРСР. Слід було б, крім однієї згаданої, ще назвати деякі українські публікації документів, наприклад, досить ґрунтовний з наукової точки зору збірник «Українські грамоти», т. I, К., 1928, підготовлений В. Розовим. Модернізовано звучить у кількох місцях ремарка «Журнальна копія», коли мова йде про звичайний запис до актових книг, що зберігаються в ЦДІА УРСР м. Львова.

У першому томі дано невеликий «Словник маловживаних і застарілих слів». Але багато з них не можна віднести до жодної з названих категорій. Адже такі слова, як — грецький, млин, мусити, мито, місто, міщанин, ногавиці, посада, угорський, царица та ін. — не застаріли, а постійно вживані і в сучасній українській мові.

Вже згадувалось про те, що приміткою-коментарі дано на високому науковому рівні, на основі першоджерел. На жаль, зустрічаються тут окремі недоречності й неточності. Так, наприклад, у першій примітці (стор. 291) сказано: «Под Русской землей» подразумеваются Галицкая Русь, населенная русскими и украинцами». Ірніше, як і тепер, ця земля заселена українцями. Деякі відомості наведені в передмові, повторюються і в примітках (наприклад, стор. 10 і 292 про княгиню Федку тітку княгині Олени). В документі № 12 (стор. 67) згадується, що повстанці під проводом Мухи вторгнулися на Поділля, а в примітці до цього місця йдеться про Покуття (стор. 295). В документі № 27 (стор. 87) говориться про Поділля, а в примітці наводяться приклади про Покуття (стор. 305). Можна було б навести ще деякі приклади, але вони не можуть знизити загалом високого наукового рівня приміток.

Про науковий рівень видання свідчить і те, що в збірниках дано вичерпні іменний та географічний покажчики. Але про деякі неточності, що мають місце в покажчиках, слід згадати. Замість — польське місто і фортеця, а не українське. І українською, і російською мовами Тересовля, Трємбовля, а не Трємбовль, як в покажчику. Село Шипинці — не в Галичині, як зазначено в покажчику, а на Буковині, яка входила до складу Молдавії. Чомусь деякі поселення даються за ґубернським поділом, а не за історичним або сучасним.

Поява першого тома збірника документів і матеріалів про історичні зв'язки народів СРСР і Румунії — дуже відрядне явище в історичній науці. Публікація цих матеріалів напевно викличе інтерес не тільки до самих збірників, але й до проблеми, яка ще в багатьох відношеннях дуже мало досліджена. Окремі зауваження і побажання висловлені в цій рецензії, головним чином, з метою, що упорядники якоюсь мірою зважать на них при підготовці до друку наступних томів.

Ф. П. ШЕВЧЕНКО

Ю. А. БОЕВ. *БЛИЖНИЙ ВОСТОК ВО ВНЕШНЕЙ ПОЛИТИКЕ ФРАНЦИИ (1898—1914 гг.). ОЧЕРКИ ИСТОРИИ ДИПЛОМАТИЧЕСКОЙ БОРЬБЫ ФРАНЦИИ ЗА БЛИЖНИЙ ВОСТОК*, вид-во «Наукова думка», К., 1964, 480 с.

Монографія Ю. О. Боева присвячена аналізу одного з важливіших і найцікавіших аспектів зовнішньої політики Франції в так звану «класичну» епоху імперіалізму (1898—1914 рр.). В умовах дипломатії фунта стерлінгів, франка і марки французькі інвестиції на Близькому Сході переважали англійські та німецькі. Це робило зовнішню політику французького імперіалізму в цей період головним чином, коли не виключно, фінансовою дипломатією і диктувало відповідні фінансові методи дипломатичної боротьби з супротивниками (австро-німецький блок), з союзниками (Росія та Англія) і з об'єктами колоніальної експлуатації (Туреччина).

Книга Ю. О. Боева — узагальнююча дослідницька монографія про зовнішню політику Франції на Близькому Сході за тривалий період. У ній висвітлюються важливіші тенденції зовнішньої політики з таких питань: Політика Франції на Балканах; Політика щодо власно турецьких провінцій Османської імперії; Боротьба за східне узбережжя Червоного моря і Триполітанію; Боротьба за переважаючі позиції на Середземному морі; Політика щодо арабського національно-визвольного руху; Боротьба за протекторат над католиками на Близькому сході; Французькі плани поділу Османської імперії напередодні першої світової війни 1914—1917 рр. Автор дає аналіз з усіх цих питань, не вдаючись до детального викладу їх, використавши велику кількість джерел, а саме: 1. Неопубліковані документи архіву зовнішньої політики Росії, Центрального державного воєнно-історичного архіву, Центрального державного архіву воєнно-морського флоту, Центрального державного архіву в Ленінграді; 2. Радянські публікації документів царського періоду; 3. Зарубіжні публікації дипломатичних доку-

ментів царського періоду; 3. Зарубіжні публікації дипломатичних документів — французьку, німецьку, австрійську та ін.; 4. Газети і журнали досліджуваного періоду — російські, французькі, турецькі; 5. Статистичні довідкові видання російською, французькою і англійською мовами; 6. Велику кількість мемуарної, монографічної та іншої літератури російською, українською, французькою, англійською, італійською, болгарською, турецькою мовами — майже все, що є з досліджуваного питання в бібліотеках Москви і Ленінграда.

Що нового вніс автор у вивчення боротьби імперіалістичних держав і, зокрема, Франції за панування на Близькому Сході?

У першій главі праці, що є по суті вступною, автор на основі важливіших особливостей французького імперіалізму, показав місце Близького Сходу у зовнішній політиці Франції, встановив, що фінансова дипломатія була для правлячих кіл Франції найважливішим і ефективним знаряддям дипломатичної боротьби Франції з Німеччиною за інтернаціоналізацію Багдадської залізниці в 1903—1907 рр., аналіз участі Франції в боротьбі за поділ узбережжя Африки на Червоному морі і в підготовці поділу Абіссинії (договір 4 липня 1906 р.). Тут особливо цікаві матеріали про спроби Франції загарбати поступово в 1906—1908 рр. прикордонні з Алжиром райони Триполітанії і стримування Францією італійської експансії Триполітанії всупереч франко-італійській угоді 1900 р.; аналіз жорстокої боротьби Франції в питанні про протекторат над католиками на Близькому Сході проти Італії, як головного суперника на цій арені.

У другій главі показані ставлення правлячої олігархії Франції до молодотурецької революції в період 1908—1911 рр. Слідуючи вказівкам В. І. Леніна про змову імперіалістичних держав для придушення революції в Азії, автор на матеріалах IX—XIV томів другої серії «Французьких дипломатичних документів», виданих скоро після другої світової війни, показує, що імперіалістичні кола Франції, як і інших держав, використали молодотурецьку революцію для посилення своєї експансії в Туреччині і одержання в союзі з Англією нових грабіжницьких концесій, особливо в будівництві нових залізниць і портів (політика «компенсацій» за німецьку концесію на Багдадську залізницю).

Великий інтерес являють матеріали другої (стор. 163—193) і п'ятої (ст. 347—402) глав про підтримку імперіалістичними колами Франції і Англії буржуазно-поміщицького національно-визвольного руху арабів проти Туреччини в Сирії, Лівані і на Аравійському півострові, хоча антиімперіалістичний національно-визвольний рух арабів у цих районах (особливо в Єгипті), навпаки, жорстоко придушував-

ся. Англія в ці роки укладала плани анексії Єгипту (стор. 177). Широко використовуючи неопубліковані повідомлення консулів Росії в цих районах Османської імперії, автор показує, що Франція і Англія, незважаючи на певне суперництво між собою, прийшли поступово до думки використати арабський національно-визвольний рух для поділу Османської імперії. Автор правильно вважає, що конкретної угоди між ними в 1908—1911 рр. ще не було досягнуто і «обидві держави готували собі ґрунт для такого поділу», діючи кожна своїми методами (стор. 179). Після Балканських війн правлячі кола Франції вступили в тісні відносини з тими арабськими націоналістами, які готувались до збройної боротьби з турецьким урядом.

У питанні про патронат над християнами в цих районах Туреччини Франція вела боротьбу не тільки проти Італії та Німеччини (патронат над католиками), але і проти Росії — покровительниці православних арабів, яка вважалась «найнебезпечнішим ворогом католицизму».

Глава третя «Середземноморська проблема у зовнішній політиці Франції» побудована на новому матеріалі, який показує діяльність французької дипломатії в період італійсько-турецької війни 1911—1912 рр. Автор відзначає, що правлячі кола Франції були проти нападу Італії на Туреччину, проти анексії Італією Триполітанії і потай від італійського «друга-союзника» чинили останньому всілякі перешкоди на його грабіжницькому шляху. Але наявність конфлікту Франції з Німеччиною з-за Марокко в 1911 р., конфлікту, який міг кожної хвилини перерости у світову війну, і небажання відштовхнути Італію в обійми майбутніх противників — австро-німецького блоку, — примусили Французький уряд погодитися на анексію Італією Триполітанії, хоча загарбання останньої і окупація італійцями островів Додеканеза різко погіршували позиції Франції в західній і східній частинах Середземного моря. «Французькі імперіалісти зовсім не бажали зміцнення Італії і повного її обґрунтування по сусідству з Тунісом і Алжиром» (стор. 227).

Цікавий і новий матеріал присвячено планам створення в 1912 р. англо-франко-італійської антанти на Середземному морі (стор. 276—284), а також провалу «демарша Чарикова» в результаті підступів французької дипломатії (стор. 230—248).

Висвітлюючи зовнішню політику Франції напередодні і в період Балканських війн, автор подає у монографії нові дані і оцінки, спростовуючи разом з тим легенду, яка укорінилася в зарубіжній літературі і підтримувалась окремими нашими істориками про агресивність зовнішньої політики Росії в період Балканських війн. В 1912—1913 рр. Росія, як правильно зазначає автор, не була готова до війни і всі зусилля французького союзника

підштовхнути царський уряд «стояти твердо» закінчилися, на відміну від липня 1914 року, провалом.

Діяльність французької і англійської дипломатії в 1912—1913 рр. спрямована насамперед проти союзника — Росії (побоювання загарбання останнього пролівів), фінансова і дипломатична підтримка Англією і Францією Туреччини, спроби французької дипломатії створити новий блок Балканських держав (у складі Греції, Сербії та Румунії), який менш зв'язаний з Росією та ін. — всі ці моменти показують агресивність зовнішньої політики Франції на Близькому Сході і підготовку Францією світової війни. Автор показує, що правлячі кола Франції та Англії дивилися на Росію не як на партнера по Антанті, а як на поставщика гарматного м'яса для війни з австро-німецьким блоком, змовлялися з Туреччиною і підтримували австро-німецький блок проти Росії в питаннях Близького Сходу. Про це свідчать угоди Англії і Франції з Німеччиною про поділ сфер впливу в Османській імперії (стор. 428—548), вперше висвітлені автором монографії в радянській історичній літературі.

Книга Ю. О. Боева є самостійним науковим дослідженням з історії зовнішньої політики Антанті і, зокрема, Франції на Близькому Сході. Вона є обвинувальним актом проти французького імперіалізму, викриває створювані за кордоном легенди і міфи про «миролюбність» зовнішньої політики Франції, про її турботи зберегти «інтегритет» Османської імперії, про залежність французької зовнішньої політики від Росії.

Не кажучи про окремі неточності, суперечності в формулюваннях, казенні звороти мови і т. п., слід зазначити такі основні недоліки книги.

Назву книги сформульовано неточно. Правильніше було б її назвати «Зовнішня політика Франції на Близькому Сході в 1908—1914 рр.». Адже перша глава, присвячена діяльності французької дипломатії на Близькому Сході в 1898—1907 рр. є по суті вступною главою, в якій викладаються вихідні позиції французької зовнішньої політики на Близькому Сході. Зокрема, не показано, як вплинуло ослаблення Росії в русько-японській війні на політику Франції на Близькому Сході. Занадто стислий історіографічний нарис для праці, в якій викриваються легенди і міфи про «миролюбність» Франції.

Незважаючи на ці недоліки, книга Ю. О. Боева є корисною працею, яка дає основи для вивчення зовнішньої політики Франції на Близькому Сході в епоху імперіалізму, і, зокрема, з питань фінансової дипломатії Франції. Монографія є вкладом в історичну науку і буде використана істориками при вивченні міжнародних відносин епохи імперіалізму і підготовки першої світової війни.

М. П. ПОЛЕТИКА

НАУКОВА СЕСІЯ В УЖГОРОДІ

Видатний події в житті українського народу — 20-річчю возз'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі — була присвячена наукова сесія в м. Ужгороді 31 травня — 2 червня 1965 р., організована Ужгородським державним університетом і Науковими координаційними Радами АН УРСР. У роботі сесії брали участь науковці та викладачі вузів Києва, Ужгорода, Львова, Тернополя, Чернівців, Луцька, Дрогобича.

Вступним словом пленарне засідання сесії відкрив декан історичного факультету Ужгородського державного університету кандидат історичних наук С. О. Міщенко. З доповіддю «Завершення возз'єднання українських земель у складі УРСР» виступив доктор історичних наук І. І. Компанієць (Інститут історії АН УРСР). Діяльності Комуністичної партії по керівництву соціалістичною перебудовою народного господарства західних областей присвятив свою доповідь доктор історичних наук М. К. Івасюта (Львів). Цікаві матеріали про боротьбу партизанів України за повне вигнання фашистських окупантів з території Радянської України навів у доповіді кандидат історичних наук А. М. Черненко (Дрогобич).

На сесії працювало дві секції — історії дожовтневого й післяжовтневого періодів.

На секції історії післяжовтневого періоду доповіді були присвячені двом основним проблемам: соціалістичному та комуністичному будівництву в західних областях України та революційно-визвольній боротьбі трудящих цих областей за возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі. Кандидат історичних наук І. Х. Ганжа (Київ), виступаючи з доповіддю про історію колективізації селянства західних областей, головну увагу приділив питанням історіографічного характеру. Про боротьбу трудящих Тернопільщини за дальший розвиток сільського господарства в післявоєнний період зробив доповідь кандидат історичних наук В. І. Кос (Тернопіль). Цікаві матеріали про соціально-економічний розвиток західних областей у 1946—1960 рр. навів у доповіді кандидат історичних наук М. В. Арсент'єв (Ужгород).

Важливим питанням революційно-визвольної боротьби трудящих західних областей, зокрема трудящих Закарпаття за возз'єднання в єдиній Українській Радянській державі були присвячені доповіді кандидатів історичних наук П. К. Сміяна (Луцьк), О. Ю. Карпенка (Львів), Б. І. Співака (Ужгород), Ю. Ю. Сливки (Львів).

Доповіді, що були заслухані на секції історії післяжовтневого періоду, викликали жвавий обмін думками. В їх обговоренні брали участь доктор історичних наук І. М. Мельникова (Київ), учасник революційно-визвольної боротьби трудящих на Закарпатті П. С. Сірко, кандидати історичних наук М. А. Чубуков, І. М. Гранчак та ін. Змістовною була робота секції історії дорадянського періоду. Цінними в науковому відношенні були доповіді доцента Ужгородського університету І. Г. Шульги — «Економічні і культурні зв'язки Закарпаття з іншими українськими землями і Росією» та кандидата історичних наук О. М. Апанович (Київ) — «Участь населення Закарпаття, Буковини і Західної України в боротьбі проти турецько-татарської агресії в XVII—XVIII ст.» Цікаві й оригінальні постановки важливих питань та переконливі висновки доповідачі побудували на нових документальних даних.

В зазначених доповідях, а також в доповіді доктора історичних наук О. С. Компані (Київ), присвяченій культурним зв'язкам між українськими землями в XVII—XVIII ст., на переконливих фактах було показано, що протягом століть, незважаючи на розчленованість українських земель, соціально-економічні і культурні зв'язки українського народу розвивалися й міцніли. Ці зв'язки і становили реальну основу возз'єднання, здійсненого з допомогою братнього російського народу і народів всього Радянського Союзу.

Великий науковий інтерес викликала оригінальна, побудована на першоджерелах доповідь М. Ю. Брайчевського, присвячена добі Латену, в якій автор зробив висновки, що територія Прикарпаття і Наддністрянщини від найдавніших часів входила до області слов'янського етногенезу. Доповідь «Закарпаття — складова частина Київської Русі» зробив І. М. Шекера.

Заклучна частина секційних засідань була відведена для координаційної роботи Наукової ради «Основні закономірності розвитку суспільства і зміни соціально-економічних формацій» — і Наукової секції «Історія соціалістичного та комуністичного будівництва». Присутні були ознайомлені з науковою тематикою роботи Інституту історії АН УРСР, з п'ятирічними планами роботи в галузі вказаних проблем по республіці. Також відбувся обмін думками щодо тематики наукових досліджень кафедр історії СРСР Ужгородського університету.

ОРГАНІЗАЦІЯ РЕСПУБЛІКАНСЬКОГО ДОБРОВІЛЬНОГО ТОВАРИСТВА ОХОРОНИ ПАМ'ЯТОК ІСТОРІЇ І КУЛЬТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР

Комуністична партія і Радянський уряд з перших років існування Радянської влади надають особливу увагу обліку та охороні пам'яток історії і культури. З ініціативи В. І. Леніна 14 квітня 1918 р. Рада Народних Комісарів у декреті «Про пам'ятки Республіки» оголосила всі історико-культурні пам'ятки народною власністю. Ще в 1919 р. на Україні був створений при Наркоматі освіти «Всеукраїнський комітет охорони і збереження історико-культурних пам'яток». Тепер у нашій республіці виявлено і взято на облік понад 22 тисячі пам'яток історії, культури, архітектури.

Трудящі України з великою пошаною ставляться до упорядкування пам'ятних місць, що зберігають пам'ять про древню культуру нашого народу, про його героїчну історію боротьби за встановлення Радянської влади, про його трудові подвиги в будівництві комуністичного суспільства.

Надаючи важливого значення пам'яткам історії і культури у виховній роботі серед трудящих, з метою кращої організації охорони та популяризації пам'яток, Центральний Комітет КПУ України у серпні цього року прийняв рішення про організацію республіканського Добровільного товариства охорони пам'яток історії і культури Української РСР.

Мета нового товариства — організувати шефство підприємств, установ, учбових закладів над історичними і культурними

пам'ятками, залучати широку громадськість до їх охорони і впорядкування, вести роботу по пропаганді цих скарбів культури серед населення.

Створено організаційний комітет Добровільного товариства охорони пам'яток історії і культури УРСР, який має провести роботу по організації місцевих відділень та підготовці і проведенню установчого з'їзду. До складу організаційного комітету товариства ввійшли вчені, письменники, архітектори, мистецтвознавці, громадські діячі, представники профспілкових та комсомольських організацій, Міністерства культури УРСР, Міністерства освіти УРСР та інших відомств і культурно-освітніх установ.

Оргкомітет республіканського Добровільного товариства охорони пам'яток історії і культури Української РСР очолює директор інституту історії Академії наук УРСР професор К. К. Дубина. Заступники голови оргкомітету — заступник директора інституту мистецтвознавства, фольклору і етнографії АН УРСР, доктор історичних наук К. Г. Гуслиний; директор інституту теорії, історії і перспективних проблем радянської архітектури, голова правління Спільн архітекторів України Г. В. Голоско; завідуючий відділом слов'янської археології інституту археології АН УРСР, доктор історичних наук В. Й. Довженко; заступник міністра культури УРСР В. К. Легкодох.

І. В. РОМАНОВСЬКИЙ

ЧИТАЦЬКА КОНФЕРЕНЦІЯ «УКРАЇНСЬКОГО ІСТОРИЧНОГО ЖУРНАЛУ»

7—12 вересня цього року в Кам'янці-Подільському відбулася подільська* історико-краєзнавча конференція. На заключному пленарному засіданні була проведена читальна конференція журналів — «Історія СРСР», «Українського історичного журналу». Про роботу першого проінформувала Н. Г. Думова, а другого — Ф. П. Шевченко.

Товариші, що взяли участь в обговоренні, в цілому позитивно оцінили роботу журналів, а також висловили ряд зауважень і побажань, зокрема щодо «Українського історичного журналу». Л. Ф. Лайтін висловився за те, щоб у журналі рівномірно публікувалися матеріали з різних періодів історії, приділялося більше уваги широким проблемам, частіше друкувались праці периферійних авторів. В. О. Олембовський звернув увагу на те, що в журналі, крім публікацій матеріалів методичного характеру, вміщувалися також інші, що їх можна було б використати викла-

дачу історії. Журнал повинен не тільки рецензувати роботи, що вийшли з друку, але й інформувати читачів про видавничі плани з питань історії.

І. С. Винокур запропонував приділяти більше уваги питанням краєзнавства, вміщувати матеріали, які б характеризували стан і напрямки розвитку суміжних з історією галузей науки.

Б. М. Кушнір говорив про необхідність публікації краєзнавчих матеріалів методичного характеру. Т. А. Сис висловила за те, щоб у журналі більше друкувалось матеріалів про дослідження істориків зарубіжних соціалістичних країн, зокрема польських, які досліджують ряд питань, що мають певне відношення і до минулого України.

М. П.

* В наступному номері журналу буде вміщено інформацію про конференцію. — *Ред.*

Лист до редакції

ПРО ОДНУ НЕТОЧНІСТЬ В «ИСТОРИИ КИЕВА»

Кілька років тому вийшла з друку «Історія Києва», довго очікувана педагогами, краєзнавцями, істориками,— всіма, хто любить і вивчає минуле свого рідного краю. Це — солідна двотомна праця, над якою протягом кількох років працював великий колектив авторів.

В 1963 р. вийшло друге видання — російською мовою¹.

Загалом це змістовна, цікава праця. Тим прикріше, що в новому виданні «Історія Києва» залишилися помилки ще з попереднього видання.

У VIII розділі першого тома «Економічне і політичне становище Києва у XVIII ст.» в другій частині (Цехове ремесло, мануфактура і торгівля), розповідається про заснування в Києві в середині XVIII ст. торгової фірми Григоровича-Барського, і зокрема говориться: «...торгівля відбувалась і в крамницях на Печерську, в Старому Києві і на Подолі. Одна з великих крамниць була заснована в 1723 р. Григоровичем-Барським»².

Справа в тому, що після цих слів дається посилання, де сказано: «Григорович, який по закінченні єзуїтської колегії в Барі подорожував по «святих місцях».

Свої враження він висловив у «Книзі подорожей». Зайнявшись комерцією, відкрив крамницю спочатку на Печерську, а потім другу — в Гостиному дворі на Подолі»³.

Факти в наведеному посиланні є грубою помилкою, якої могло б не бути в новому виданні «Історії Києва», якби автор розділу ознайомився з статтею М. Д. Семенчук («Український історичний журнал», 1960, № 4), не кажучи вже про інші джерела, які знайомлять нас з життям і діяльністю відомого українського просвітителя першої половини XVIII ст., невтомного дослідника культури арабських країн, мужнього пішохода-княнина В. Г. Григоровича-Барського⁴. Справді, в 1723 р. Григорій Іванович Григорович (зазначимо, що прізвища «Барський» він тоді ще не носив) заснував у Києві універсальну торгівлю товарами, і фірма ця проіснувала до 1917 р. (майже 200 р.).

Але Г. І. Григорович, виходець із м. Бара (воно деякий час належало Польщі), ніколи не кінчав «єзуїтської колегії» ні в Барі, ні деінде, не їздив по «святих місцях» і тим більше не описав їх у «Книзі подорожей».

Відомим мандрівником був старший син Г. І. Григоровича — Василь, який під час багаторічного мандрування взяв собі друге прізвище «Барський».

Автора розділу про Григоровича, напевно, ввів в оману автор книги «Київ в восьмидесятих годах (вспоминания старожила)», виданої в 1910 р. (надрукованої, між іншим, у друкарні прямих спадкоємців В. Г. Григоровича-Барського, що належала акціонерному товариству «Петр Барский в Киеве»).

На стор. 181 «Спогадів» сказано: «З стародавніх київських фірм згадано фірму Барських, засновану 1723 р., про що згадується в «Книзі подорожей» Григоровича-Барського...».

¹ «История Киева», т. I, II, К., 1963.

² «История Киева», т. I, стор. 196.

³ Там же.

⁴ Рукопис В. Г. Григоровича-Барського «Странствия монаха. Василия Григоровича» (Відділ рукописів і рідкісних книг Центральної наукової бібліотеки АН УРСР); Странствия Василия Григоровича-Барского..., издание Н. Барсукова, Спб. (1885—1887), 4 тома; С. Гиляровский. Русский паломник Барский. Журн. «Русский архив», 1881, кн. I; Письма пешеходца Василия Григоровича Барского (1723—1747), журн. «Русский архив», 1874, кн. II, стор. 513—532; В. Аскоценский. Василий Григорьевич Григорович-Барский — знаменитый путешественник XVIII в., К., 1854; С. Бразуль. Василь Барский. Журн. «Глобус», 1927, № 4.

Справді, В. Г. Григорович-Барський у листах з Сирії, Палестини, Єгипту, Греції та інших країн, а також у подорожніх записках неодноразово звертається до свого батька, «пана Григорія», «благородному его милости пану Григорию Иоанновичу, крамарю Печерскому, жительствующему в граде Киеве на Подоле, при Соборной церкви Успенья», але в «Спогадах старожила», який мешкав у Києві з 1881 р., ніде не говориться, що Григорій Іванович Григорович — мандрівник, що носив також прізвище «Барський», що закінчив «єзуїтську колегію в Барі» і т. ін.

Навпаки, в «Спогадах...» прямо вказується, що «прізвище знаменитого спадксемця (мандрівника) було Григорович, а поступив він в єзуїтську академію під прізвищем Барський тому, що батько його жив у м. Барі; пізніше нащадки Григоровича, який став відомий як мандрівник Барський, і додали до свого прізвища ще прізвище Барський»⁵.

Нібито все ясно: йдеться про Василя Григоровича, а не про його батька Григорія Григоровича.

Г. І. Григорович був освіченою і «искусною в церковном пении» людиною⁶. Коли підріс син Василь (народився 1701 р.), сам давав йому уроки.

Таємно від батька, який хотів зробити сина своїм помічником у торгових справах, поступив Барський до Києво-Могилянської академії, де його товаришем, наставником і духовним батьком став один з високоосвічених людей України і Росії.

Прагнення до знань, бажання ознайомитися з побутом, культурою інших народів були настільки великі, що він пішки вирушив в заморські країни.

Український мандрівник не забував своєї батьківщини, часто писав рідним і товаришам, міркував про культурне зближення російського і українського народів з народами країн Сходу.

Через 24 роки мандрівник повертається через Константинополь, Болгарію, Румунію до Києва.

В. Барський повернувся до Києва 2 вересня (по деяких джерелах 5 вересня) 1747 р. А через 35 днів помер.

В. Григоровича-Барського поховали у дворі Братського монастиря — поблизу рідного дому, поряд з Київською академією. На його могилі була плита з вирізьбленими віршами В. Рубана — першого біографа Григоровича-Барського.

Ще 1927 р. можна було бачити цю плиту на могилі мандрівника, а потім і її не стало. Місце поховання українського мандрівника зовсім забуте. Тим прикріше, що в новому виданні «История Киева» не тільки ні слова не сказано про творче життя В. Г. Григоровича-Барського, а й переплутано факти його біографії з біографією батька^{*}.

Ще раз повернемося до того періоду, коли 1723 р. в Києві засновувалася торговельна фірма Г. І. Григоровича-Барського, і продовжимо цитату другої частини VIII розділу т. I «Истории Киева».

«Торгівля цієї фірми мала універсальний характер. Покупців запрошували купувати в крамницях Григоровича-Барського (Далі йде уривок з «Спогадів старожила». — В. Т.) чай, цукор, каву, свічки, капелюхи, кашкети, кучерські каптани, зонтики, гітари, скрипки, папір, гудзики, ваксу, маски, персидський порошок, окуляри, взуття, тютюн, помаду, одеколон, дзеркала, клейонки, шпалери, карнизи, рукавички, трикутні капелюхи, шпаги, гребінці, лото, дитячі іграшки, шовк, шерсть, канву, золоті і срібні речі»⁷.

Довірливому читачеві і невдогад, що це повідомлення не відповідає дійсності. Автору розділу варто уважніше прочитати «Спогади старожила», на які він посилається на стор. 196 «Истории Киева», і він би переконався, що перераховані вище товари пропонувались покупцям не в крамницях Григоровича-Барського в 1723 р., а в магазинах його правнука Олександра Барського в... 1851 р.! (Підкреслено мною. — В. Т.).

У «Спогадах...» так і говориться: «який був характер торгівлі в давнину і якими різноманітними предметами торгували в одному магазині, видно з об'яви

⁵ Киев в восьмидесятых годах (воспоминания старожила), К., 1910, стор. 181. (Розрядка моя. — В. Т.).

⁶ Ф. А. Брокгауз, И. А. Ефронъ. Энциклопедический словарь, т. 10, статья «Василий Киевский (Григоровичъ-Барский)», стор. 580.

^{*} Українська Радянська Енциклопедія також зовсім не згадує про В. Г. Григоровича-Барського (В. Т.).

⁷ Киев в восьмидесятых годах (воспоминания старожила), стор. 181—182.

Олександра Барського в магазині на «Кресчатике» (Розрядка моя.— В. Т.).

Потім перераховуються вже відомі товари. Отже, читачі «Истории Киева» знову введені в оману. Взагалі до «Спогадів...» треба було поставитися з максимальною обережністю хоча б тому, що автор їх чесно попереджує у вступі: «Оскільки спогади свої я пишу по пам'яті, частково лише користуючись нотатками, що збереглися, тому можливо, що в хронологію вкрадуться помилки...»⁸.

Хотілось би наприкінці згадати про те, що більше пощастило молодшому братові В. Г. Григоровича-Барського — одному з видатних зодчих України другої половини XVIII ст. Іванові Григоровичу-Барському, про якого ми читаємо в «Истории Киева» на стор. 225, 228—231.

Хочеться сподіватися, що в наступному виданні дуже цікавої книги вже не буде помилок у фактах про сім'ю Григоровичів-Барських, які залишили великий слід в історії культури, освіти, торгівлі, архітектури України.

В. І. ТЕПЛИЦЬКИЙ

⁸ Київ в восьмидесятих годах (воспоминания старожила), стор. 2.

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи. *П. А. Жилин*. В. И. Ленин и военно-историческая наука. *И. А. Гуржий*. Развитие транспорта на Украине и усиление его роли во всероссийских экономических связях (60—90 гг. XIX ст.). *И. Г. Шовкопляс*. О характере связей населения в эпоху позднего палеолита. *Навстречу 50-летию Великого Октября*. *Н. И. Супруненко*, *М. А. Рубач*. О состоянии и задачах научной разработки проблем Великой Октябрьской социалистической революции. Сообщения. *В. А. Олефиренко*. Организационная деятельность Коммунистической партии Украины по претворению в жизнь колхозного Устава (1935—1938 гг.). *К. С. Лузик*. Некоторые проблемы нового исторического этапа борьбы негров США за свободу. *М. В. Бельская*. Пролетарская солидарность рабочих Украины с трудящимися зарубежных стран (1933—1937 гг.). *И. М. Гранчак*. Первые шаги деятельности Социалистической рабочей партии Венгрии (1925 г.). *С. Я. Случевская*. К вопросу о Гомельском совещании партийных организаций Правобережной Украины и отдельных ответственных работников (25—26 ноября 1919 г.). *П. В. Свежинский*. Влияние Великой Октябрьской социалистической революции на подъем аграрного движения в Восточной Галиции в 1918 г. *А. П. Гриценко*. Рабочий класс Украины в осуществлении первых шагов управления промышленностью. Обсуждение. Заметки. В помощь преподавателю истории. Обзор источников и литературы. Наш календарь. Критика и библиография. Хроника и информация. Письмо в редакцию.

CONTENTS

Articles. *P. A. Zhylin*. V. I. Lenin and Military-Historical Science. *I. A. Gurzhij*. The Development of Transport in the Ukraine and the Increase of its Role in the All-Russian Economic Ties (60—90 of the 19 th Century). *I. H. Shovkoplyas*. About the Character of the Ties of Population in the Epoch of the Late Paleolith. *To Meet the 50 th Anniversary of the Great October*. *N. I. Suprunenko*, *M. A. Rhu-bach*. About the Condition and Tasks of the Scientific Working—Out of the Problems of the Great October Socialist Revolution. Communications. *V. A. Olefirenko*. Organization Activities of the Communist Party of Ukraine as to the Putting Collective Farm Regulations in to Practice (1935—1938). *K. S. Luzik*. Certain Problems of New Historical Stage in the Negroes Struggle for Freedom in the USA. *M. N. Belskaya*. Proletarian Solidarity of the Ukrainian Workers with the Working People of Foreign Countries (1933—1937). *I. M. Hranchak*. The First Steps in the Activities of the Socialist Working Party of Hungary (1925). *S. Y. Sluchevskaya*. Concerning the Question of the Homel Right Bank Ukraine Party Organisations Conference and Some Executions (November 25—26 of 1919). *P. V. Svezhinsky*. Influence of the Great October Socialist Revolution on the 1918 East Halician Agrarian Movement Upsurge. *O. P. Hritsenko*. Working Class of the Ukraine in Taking the First Steps of the Management of Industry. Discussion. Notes. An Aid to the Teacher of History. Survey of Sources and Literature. Our Calendar. Criticism and Bibliography. News and Information. A Letter to the Editorial Staff.

Поправка. В № 9 «Українського історичного журналу» на стор. 10, 12 прізвище повноважного представника УРСР у Чехословаччині слід читати: М. Левницький.